

З. Е. ОРАЗБЕКОВА

Сулейман Демирель университеті
Филология факультеті

МОЛДА МҰСАНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Монография

Басуға 12.12.12 ж. қол қойылды. Пішімі: 60x84 $\frac{1}{16}$.
Шартты б. т. 9,75. Көлемі 10,0 б.т.
Таралымы 1000 дана. Тапсырыс 1176.

ЖШС «Гига Трэйд»,
Алматы қ-сы, 16 линия к-сі, 96

АЛМАТЫ
2012

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5 қаз)
О–65

Жалпы редакциясын басқарып, алғы сөзін жазған:
ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы

Рахманқұл Бердібай

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы **Өмірхан Әбдіманұлы**
филология ғылымдарының докторы **Дандай Ысқақ**
филология ғылымдарының докторы **Шамиәдин Керім**

Оразбекова З. Е.

О–65 Молда Мұсаның әдеби мұрасы: монография. – Алматы:
Гига Трэйд, 2012. –164-б.

ISBN 9965-792-13-5

XIX ғасырдың ақырғы тұсы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті көрнекті өкілдерінің бірі Мұсабек Байзақұлының өмірі мен шығармашылығы арнайы, жан-жақты зерттелген емес.

Филология ғылымдарының кандидаты, Ph.D – Оразбекова Зейне Ескендірқызының «Молда Мұсаның әдеби мұрасы» атты еңбегі осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5 қаз)

Монография Сулейман Демирель университетінің
Ғылыми кеңесінде талқыланып, баспаға ұсынылған
(№4 Хаттамасы, 29 қараша 2012 жылы)

Кітаптың шығуына демеушілік жасаған
Ерсұлтан Берікұлы Жаңабаев

Оразбекова Зейне Ескендірқызы

МОЛДА МҰСАНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Монография

Техникалық редактор және дизайнер
И. У. Насырова

ISBN 9965-792-13-5

© Оразбекова З. Е., 2012

E-mail: zerainura67@mail.ru, zeineoe@rambler.ru
Тел.: 87021166362.

Оразбекова Зейне Ескендировна, к.ф.н., PhD.

Внешний эксперт по аккредитации вузов РФ и РК

Публикации: более 55 научных статей

Профессиональный опыт:

2012– Университет им. Сулеймана Демиреля

2010-2012 – зам. директора по науке ЦГМ РК

2009-2010 – проректор УИЯиДК

2008 – руководитель отдела аккредитации и международных связей Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова

2006 – зам. директора по научной работе Института повышения квалификации органов юстиции, государственных и иных учреждений Республики Казахстан

2006-2007 – руководитель Основной Группы-1 Проекта TACIS: «Поддержка развития и мониторинга системы обеспечения качества в сфере высшего образования в Казахстане» (Евросоюз)

2005-2006 – главный эксперт Национального аккредитационного центра МОН РК

2003-2005 – советник вице-президента МКТУ им. Х. А. Яссауи

2000-2003 – и.о. доцента кафедры «Казахская литература» МКТУ им. Х.А. Яссауи

1997-2000 – зам. декана экономического факультета МКТУ им. Х.А. Яссауи

1996-1997 – методист деканата МКТУ им. Х.А. Яссауи

1993-1994 – бухгалтер-экономист АО «Алтын-Дән»

1989-1993 – преподаватель русского языка и литературы СПТУ-38

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ әдебиетінің тарихы әр деңгейде зерттеліп келді. Бірақ әлі күнге дейін оны жан-жақты, жүйелі біліп, бағалап болдық дей алмаймыз. Мұның бірталай себебі бар. Біріншіден, күні кешеге дейін әдебиет тарихының көп тақырыптары жабық жатты. Мәселен, қазақ-шығыс әдеби байланыстары туралы күрделі ғылыми жұмыстар жазылған жоқ. Шығыс атаулының бәріне үрке қарайтындық, діни, аңыз, эпсаналарға құрылған шығармаларды жат, зиянды санаушылық орын алды. Екіншіден, адамзат тарихын тап тартысының тарихы деп қараушылық «ата-тегі кедей емес» ақын, жыршы, жыраулардың мұрасына жасанды тосқауыл қоюмен бірдей еді. Міне осындай жағдайдың салдарынан өткен ғасырда өмір кешкен ақындардың мұрасын толық талдай алмай келдік.

Әдебиет жұртшылығына ағы-жөні, шығармашылығы көптен бері таныс болғанымен, қалдырған мұрасы арнайы зерттелмей келген ақынның бірі – Мұсабек Байзақұлы (1849–1932). Мұсабек жайында жекелеген мақалалар отызыншы жылдардың тұсынан бері қарай жарияланып, ақынның бір топ шығармасы жарық көргенімен, суреткер «таныс бейтаныс» қалпында қалып келген еді. Мұсабек Байзақұлы жөніндегі арнаулы бұл еңбектің актуальділігі осы себептен. Көптеген қазақ ақындарының мұрасын «ақыр-тақыр» талдап, қорытындылаған соң ғана қазақ әдебиеті тарихының бітімі толығыны кәміл болып көрінеді.

Мұсабек хақында мақала жазғандар оның өмірбаянынан дерек келтіріп, шығармаларының тақырыптық, жанрлық жағын, ақын тағлым алған дәстүрлерді көрсетуге көңіл бөлген. Дегенмен, осы мәселелерді еліміздің егемендік алған кезінің мүддесі тұрғысынан жаңаша қарау қажет болған еді. Аталмыш еңбектің алдына қойылған мақсат пен міндеттері де осындай нысанға орай екшелген.

Автор ең алдымен Мұсабек Байзақұлы өмірі мен шығармашылығы қаншалықты қамтылып, қалайша сөз болды деген сұрауға жауапты еңбегінің бірінші тарауында кіріспе бөлімде атқарған; ақын мұрасы хақында қалам тартқан М. Әуезов, Ө. Тұрманжанов, Р. Бердібай, Ә. Оспанұлы т.б. мақалалардың мәні атап өтілген.

3. Е. Оразбекова «Молда Мұсаның әдеби мұрасы» атты бұл зерттеу еңбегі барысында алдына келесі:

- Молда Мұсаның өмір кешкен дәуірдегі ақындық орта мен әдеби дәстүр ерекшелігін ашу;
- ақынның өмірі мен шығармашылық жолын сипаттау;
- шығармаларының тақырыптық және жанрлық құрамын анықтау;
- Мұсабек туындыларында көтерілген замана шындығы мен оның әлеуметтік, көркемдік мәнін талдау;
- «Ер Шора» дастанының эпикалық дәстүрмен байланысын зерделеу;
- «Молда Мұса мен Манат қыз айтысының» жанрлық ерекшелігін және текстологиялық мәселелерін қарау;
- Мұсабек Байзақұлы шығармашылығына шығыс әдебиетінің әсерін көрсету секілді салдарлы міндет-уәзипаларды қойған және осы айтылған жайлардың барлығын танымдық тұрғыдан тереңдетіп, өзінің ғылыми парасатын танытқан.

Бұл еңбектің «Дәуір және ақындық дәстүр» деп аталған бірінші тарауында көтерілген және жан-жақты талданған, тиісті қорытындылары шығарылған мәселелер «Өмір өткелдері», «Ақындық орта, дәстүр», «Мұсабек шығармаларының жанрлық құрамы» деген бөлімдерде жүйелі сөз болады. Мұның алғашқысында («Өмір өткелдері») Мұсабек Байзақұлының өмірі мен шығармашылығына қатысты тың деректер келтірілген. Ақын өмірінің кезеңдері, оның оқыған, ақындық салтын құрған, мұғалімдікпен айналысқан жылдары, күрделі шығармаларын жаратқан тұстары, сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік ақуал көрсетілген. Бұлар Мұсабек Байзақұлының шығармашылық өмірбаяны, ақындық эволюциясы қалай өрістеген деген сауалға жауап беретін, жаңашылдық сипаты бар талдаулар.

Мұсабек Байзақұлы туралы жазылған бұрынғы-соңғы мақалалардың қай-қайсысында да ақындық орта, көркемдік дәстүр проблемасы жеткілікті ашылған емес, бұл еңбек осы олқылықтың орныны толтыра отырып, Молда Мұса нәр алған рухани қайнарларды ғылыми жүйелілікпен таныстыратын еңбек. Зерттеулер бұл кезге дейін Мұсабекке қазақтың ақындық поэзиясы мен шығыс әдебиетінің ықпалы болғанын ғана ескертіп келсе, автор бұл түсінікті жаңа қисындармен кеңейте түседі. Мәселен,

МАЗМҰНЫ

Академик Рахманқұл Бердібай. <i>АЛҒЫ СӨЗ</i>	3
<i>КІРІСПЕ</i>	9

I ТАРАУ. ДӘУІР ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮР

1.1. Мұсабек Байзақұлы мұрасының зерттелу тарихынан.....	11
1.2. Өмір өткелдері.....	24
1.3. Ақындық орта, дәстүр.....	51
1.4. Мұсабек шығармаларының жанрлық құрамы.....	63

II ТАРАУ. ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒАРМА

2.1. «Өлеңім өзен сырдың ағысындай».....	81
2.2. Эпикалық жанрда	112
2.3. «Кідірттім неше ақынды қарсы келген».....	127
2.4. Мұсабек Байзақұлы және Шығыс әдебиеті.....	138

<i>ҚОРЫТЫНДЫ</i>	151
Пайдаланылған әдебиет тізімі.....	152
Қосымшалар.....	155
Резюме.....	159

SUMMARY

This monograph to Orazbekova Zeine which is devoted to actual problem of studing kazakh literature, undergoes to detailed and deep analysis of life and creative works of well-known poet of Kazakh literature the end XIX and the beginning of XX century Musabek Baizakuly (Molda Musa).

This monograph consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The aim and problem of monograph were determined in the introduction.

Life, epoch and literary environment, genre and poet works thematic context are traced and also the problems of influence literature traditions on Musabek Baizakuly's creation are considered in chapter one.

Verstification, opening of essential parts of social and poet's life are represented in chapter two.

Musabek Baizakuly's poetic competitions (aitys), his creation works association with eastem literature are analyzed in different special sections.

Dastans and also higt-literature variant of an epic telling "Er Shora" are considered.

The conclusion of the monograph contains the main conclusions received during research.

М. Байзақұлы шығармашылығына түрік ислам поэзиясындағы сопылық ағынның елеулі әсері болғаны тұңғыш рет дәлелденіп айтылған, сондай-ақ Молда Мұсаның шығармашылық тағдырына жаңа жазба әдебиетіміздің негізін салушылар Ыбырай мен Абайдың тәсір еткенін сипаттау да тың тұжырым болып табылады. Ал Мұсабек поэзиясының дамуына орыс-европа әдебиетінің азды-көпті үлгілік ролі болғандығын айту да әділ пікір болып естіледі. Мұнымен қатар, Мұсабектің айтыстарын Оңтүстік Қазақстан мен Сыр бойында күшті дамыған жазбаша айтыс дәстүрімен байланыстырып қарау да тың ізденістің нәтижесі.

Бірінші тараудың соңғы бөлімінде («Мұсабек шығармаларының жанрлық құрамы») ақын мұрасы жанрлық жағынан жаңаша жүйеленген. Бұрын Мұсабек туындылары өлеңдер, мысалдар, айтыстар, сын-сықақтар деп төрт-бес топқа бөлініп қаралып келгені мәлім. Автор ақын жаратындыларының жанрлық шеңберін анағұрлым кеңейтіп жіктеген, қазақ поэзиясы мен шығыс әдебиетінің дәстүрлі жанрлық түрлерін мол пайдаланғанын анықтаған. Мәселен, автор ақынның жеке адамдарға қарата айтылған өлеңдерін ішкі мазмұнына қарай арнау, көңіл айту, сәлем хат, мақтау, сын-сықақ деп жүйелейді; халық ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі жанрлық түрлердің тың сапамен байығанын ашады. Шығыс әдебиетінің жанрларына тән белгілерді көрсете отырып, ақын өлеңдерінде рубағи, бәйіт, тәмсіл (притча) жанрына жататын шығармаларды анықтаған және бұл жанрлардың қазақ әдебиетіне бөгде емес, табиғи қиюласып, орын тепкенін дәлелдейді. Бұл жағдайлар қазақ әдебиет жанрларының шеңберін нақтылы анықтау үшін принциптік мәні бар, шығыс әдебиетімен байланыстардың көкжиегін жаңаша пайымдауға септеседі.

Мұсабек Байзақұлы шығармаларындағы тарихи шындықтың көркемдік шындыққа айналу процесі еңбектің екінші тарауында («Шындық және шығарма») талданады. Төрт бөлімнен тұратын бұл тараудың да көтерген жүгі қомақты. «Ақын шерткен замана сыры» деген бөлімде Мұсабек Байзақұлы шығармаларында сөз болған ірі тақырыптарды талдау жалаң емес, күрделі салыстыруларға құралған. Мұнда ақынның XIX ғасырдың ақырғы тұсы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қауымын толғандырған аса елеулі оқиғаларды суреттегені, сол арқылы әлеуметтік өмірдегі қайшылықтарды, тартыстарды мейлінше толық, әрі

терең талдағаны айтылады. Оңтүстік Қазақстан халқының Қоқан билеушілеріне қарсы күресі, болыс сайлауының әлегі, ашаршылық апаты, таптар мен топтар арасындағы теңсіздіктер зардабы, елді бірлік-ынтымаққа, оқу-білімге, азаматтық оянуға шақыру секілді күрделі мәселелерге көркемдік жауап айта білгені Молда Мұсаның нағыз заманагөй ақын болғанын сипаттайды. Жоғарыда аталған құбылыстарды дүниеге әкелген тарихи жағдайларды автор ғылыми дәйектілікпен бере білген. Қазақ қоғамының дәстүрлі қалыбын, мәдениет, шаруашылық жүйесін бұзып, отаршылдықты тереңдету үшін Ресей патшалығының жүргізген саясатын автор тарихи еңбектерге сүйене отырып сөз етеді. Осы мақсатпен Ресей патшалығының қазақ хандығын жою жөніндегі пәрмендерін, қазақ ауылдарын әкімшілік билеудің жаңа жүйесіне түсіруге бағытталған әрекеттерін кең таратып айтады. Қазақ қоғамындағы саяси, әлеуметтік өзгерістерді әрі әділ, әрі көркем суреттеген М. Байзақұлы шығармаларының қазақ әдебиетінің қымбат қорына қосылатынын, бұл тұстарда ақынның суреттілік дарыны жарқырап көрінгенін автор жеткілікті дәлелдейді. Осы халдерді өз шығармаларында жырлаған Майлы, Мәделі, Ергөбек ақындар тәжірибесіне бұрылып отыруы да еңбектің ұтымды жақтарының бірі.

Бұл ғылыми еңбектің мақсаты – Мұсабек Байзақұлының әдеби мұрасын неғұрлым тұтас қалпында көрсету болған соң, ақынның лирикалық қана емес, эпикалық шығармаларының да сөз етілуі табиғи.

«Ер Шора» дастанының ең көлемді де көркем нұсқасын жасаған Мұсабек Байзақұлы ақын ғана емес, айтушы, жыршы ретінде де қызғылықты тұлға. Автор бұл монографияда «Ер Шора» дастанын талдағанда бірнеше мәселені: тарихи және эпикалық шындықтың арақатынасын, эпостың тұтастануын (циклденуін) және кейбір көркемдік ерекшелігін көрсеткен.

«Ер Шораның» бұл варианты Оңтүстік Қазақстан өңірінде пайда болды деген зерттеуші ойлары сенімді.

Мұсабек Байзақұлының есімі Манат қызбен айтысы көбірек мәлім болғаны белгілі. Осы себептен автордың Мұсабектің айтыстарын жеке бөлімде алып, талдап көрсетуі орынды. Автор бұл тұста бірнеше мәселеге анықтық енгізген. Айтыстың болған жері мен уақыты жөнінде осы кезге дейін зерттеушілер әрқилы

РЕЗЮМЕ

В монографии Оразбековой Зейне Ескендировны: *«Литературное наследие Молда Мусы»*, посвященной актуальной проблеме казахского литературоведения, подвергается всестороннему и глубокому анализу жизнь и творчество видного поэта казахской литературы конца XIX и начала XX века Мусабек Байзакулы (1849-1932).

Монография состоит из предисловия, введения, двух глав, заключения и библиографии.

Во введении определены основные цели и задачи исследования.

В первой главе прослеживается жизненный путь, эпоха и литературная среда, жанровый и тематический состав произведений поэта, рассматриваются проблемы влияния литературных традиций на творчество Мусабек Байзакулы.

Во второй главе освещаются стихосложения, раскрывающие существенные стороны общественной и личной жизни поэта. В специальных разделах анализируются национальные поэтические состязания (айтысы) Мусабек Байзакулы, связи его творчества с восточной литературой. Рассмотрены дастаны, а также высокохудожественный вариант эпического сказания «Ер Шора», принадлежащие поэту.

13.	Мұсабек Байзақұлы және шығыс әдебиеті	Әдебиет және өнер институтының хабаршысы. Алматы, № 3. 2000ж.-73-81 бб.
14.	Қаратау ақындары шығармашылығындағы Яссауилік дәстүрлер	Халықаралық конференция, Түркістан, 2001ж.
15.	Мұсабек Байзақұлының мысалдары	Республикалық ғылыми конференция, Шымкент, 2001ж.
16.	Мұсабек Байзақұлы мұрасының зерттелу тарихынан	Әдебиет және өнер институтының хабаршысы. Алматы, 3. 2001ж.-26-30 бб.
17.	Майлықожа, Мәделі, Мұсабек шығармашылықтарындағы діни сопылық тақырып	ХҚТУ Хабаршысы, №3,2002ж.
18.	Қаратау атырабы ақындары шығармашылығындағы ортақ сарындар	ХҚТУ Хабаршысы, №1,2003ж.-13-16 бб.
19.	Мұсабек Байзақұлының өмірі мен шығармашылығы. Электрондық оқулық.	Әділет министрлігі авторлық құқығын бекіткен электрондық оқулық., Астана, 2009ж.
20.	Молда Мұсаның шығармашылық эволюциясының жетілу жолдары	Материалы международной научно-практической конф.: «Актуальные проблемы переводоведения и литературной компаративистики». Алматы, КазНУ им. аль-Фараби, 2012. -121-127 стр.
21.	Мұсабек Байзақұлы шығармашылығындағы замана шындығы	«Қазіргі заман филологиясының өзекті мәселелері: теориялық проблемалар мен қолданбалы аспектілері», Халықаралық ғылыми-теориялық конференция (Y Бағызбаева оқулары). – Алматы, аль-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2012. -247-253 бб.

пікір айтып келген. Тарихи дәуір оқиғаларын, Мұсабектің өмір кезеңдерін және айтыстың мәтіндерін салыстыра отырып, автор айтыстың бұрын айтылып келгендей 1881 жылы емес, XIX ғасырдың тоқсаныншы жылдарында өткендігін анықтаған. Айтыстың әр жылдардағы басылымдарында жекелеген сөз, сөйлем, шумақтарда орын тепкен жаңсақтарды көрсетіп, текстің асыл нұсқасын қалпына келтіру жолындағы ізденістер өте бағалы. Автор Мұсабектің Манат қызбен айтысынан басқа да сөз сайыстарына тоқталған. Ақынның жұмбақ айтыстарына тұңғыш рет талдау жасағанын атап кету ләзім. Мұсабектің жазба айтысты дамытудағы қызметі осы жанрды кеңінен жетілдірген Оңтүстік Қазақстан, Сыр бойы ақындарының дәстүрімен сабақтастырыла көрсетілуі қызғылықты. Ақындар айтысына тән ерекшеліктерді топтап, жүйелеп айтатын беттерде автордың жанр табиғатын терең танытынын көреміз.

«Мұсабек Байзақұлы және Шығыс әдебиеті» деген бөлімде де өте маңызды проблемалар көтерілген. Бұл бөлімнің теориялық, методологиялық деңгейі биік екенін айту парыз. Ескі әдебиетті, оның ішінде Шығыс халықтарымен сарындас шығармаларды тану, бағалау, олардың қазақтың төл әдебиет дәстүрімен байланыс заңдылықтарын ашу жөніндегі Б. Кенжебаевтың, шығыс фабулалары мен сарындарына құрылған шығармалардың генезисі хақындағы Алма Қыраубаеваның, шығыстан ауысқан нұсқаларды жанрлық жағынан жіктеу туралы Өтеген Күмісбаевтың еңбектерінде анықталған шарттылықтар мен жүйелерді басшылыққа алып, Мұсабек Байзақұлы туындыларындағы шығыстық «ағынды» көрсеткен автор еңбегінің құнды сипаты. Мұсабек шығармаларындағы шығыстық «қабат» әр қырынан алып көрсетілген. Аты әлемге әйгілі шығарма – «Кәлила мен Димна» және Мұсабек Байзақұлы өлеңдеріндегі ұқсастықтарды сөз етіп, олардың бір түбірден таралғанын дәлелдеуі де үлкен табыс. Шығыстың классикалық поэзиясынан ауысқан суреттеме, теңеме, балама сөздер мен тіркестерді топтап, тізіп көрсетуі де көркемдік дамудың тамыры тереңде жатқанын танытқан.

Мұсабек Байзақұлының шығыс әдебиеті туындыларына тікелей еліктеп жазған шығармаларын («Үрім, Иран, Стамбул, Орыс, Қытай, ешбірінен сіздердей жан болмайды-ай», «Үргеніш, Қашқар мен тәжік, түрік қыз тумас ешбірінен сіздердей боп» т.б.)

мысалға келтіруі әдеби байланыстардың түрлі қырларын тануға мүмкіндік береді.

Түрік халықтары әдебиетінде софылық поэзияның негізін салған Ахмет Яссауи шығармашылығы мен Мұсабек Байзақұлы өлеңдерінің арасындағы үндестіктерді автор дәл сипаттайды. Бұл айтылғандарға қоса, автор еңбегінің тағы да кейбір бағалы тұстарына көңіл аударған жөн. Мұсабек Байзақұлының бұл кезге дейін мәлім болмай келген бірсыпыра өлеңдерін ел арасынан жазып алуы автордың ұтқырлы тұсы. Әсіресе, Молда Мұсаның әрі ауылдасы, әрі шәкірті Мұса Тоққожаевтың архивын тауып, іске жарату еңбектің ғылымилық дәрежесін биіктеткен.

Тоқетері, қамтылған материалдың молдығы, алға қойған мақсат пен міндеттердің ғылыми концептуальдығы, жүйелілігі және әдебиеттану ғылымы алдындағы нысаналарға сәйкес берілуі де автор еңбегінің жемісті жақтары.

Қазақстан Республикасы
Ұлттық Ғылым академиясының академигі
Рахманқұл Бердібай

2-ҚОСЫМША

М. Байзақұлы өмірі мен шығармашылығы жайлы ф.ғ.к., PhD Оразбекова Зейне Ескендірқызының ғылыми жарияланымдары

№	Еңбектер мен мақалалар	Баспасы, №, жылы, беттері
1.	Молда Мұса мен Манат қыз айтысының жаңа нұсқасы (кітапша)	«Мұра», 1996 ж. Түркістан.
2.	Мұсабек Байзақовтың айтыстағы шеберлігі. Кітапта: Молда Мұса мен Манат қыз айтысының жаңа нұсқасы	«Мұра», 1996 ж. Түркістан, 42-44 стр.
3.	Ақын М. Байзақұлының өмірінен жаңа деректер	ХҚТУ Хабаршысы, №1, 1997 ж.-77-81 бб.
4.	Ақын М. Байзақұлы жайлы	«Қазақ әдебиеті» газеті, №115, 1998 ж.
5.	Мұсабек Байзақұлының зерттелу тарихынан	ХҚТУ Хабаршысы, №1, 1999 ж.-35-38 бб.
6.	Мұсабек Байзақұлының ақындық мұрасы (монография)	Түркістан, ХҚТУ, 1999 ж. 7 б.т.
7.	Мұсабек Байзақұлы және шығыс әдебиеті	ХҚТУ Хабаршысы, №3, 1999 ж.-39-44 бб.
8.	Мұсабек Байзақұлының шығармашылығындағы шығыстық сарындар	«Түркістан» газеті № 3. 1999 ж.
9.	Інжу маржан	«Түркістан» газеті №18. 1999 ж.
10.	Күнәға белуардан батпа төре	«Түркістан» газеті №11. 1999 ж.
11.	Жараттың жарық күн мен ай	«Түркістан» газеті №34. 1999 ж.
12.	Оңтүстіктегі «Ер Шора» жыры	ХҚТУ ОПҚ ғылыми еңбектер жинағы (Түркістанның 1500 жылдығына арналған) 2000ж.-34-42 бб.

13.	Әсілхан Оспанұлы	« Қ а р а т а у шайырлары»	«Қазақ университеті», 1991 ж.
14.	Молда Мұса өлеңдерінің жинағы	«Өткен күндер»	А.: Жазушы, 1987 ж.
15.		Молда Мұса шығармалары, 1-кітап.	Шымкент, 1995 ж.
16.		Молда Мұса шығармалары- «Ер Шора», 2-кітап.	Шымкент, 1995 ж.
17.	Ханғали Сүйіншәлиев	«Қазақ әдебиетінің тарихы»	А., 1998 ж.
18.	Жаңабаева Айнур Берікқызы	«Шығарма арқауы – замана шындығы» (Мұсабек Байзақұлы шығармашылығы хақында)	«Жалын» журналы, № 10, 2012 ж.

Байзақтегі Күлшан Қасымбекқызына арнаймын

КІРІСПЕ

Тәуелсіздігіне ширек ғасыр ғана толған Қазақстанның егеменді ел болып жариялануы біздің ұлттық мұрамызды жинап, жан-жақты зерттеуімізге кең жол ашты. Бұрын жабық жатқан, кейде жартылай сөз болып келген ақындық мұралар толық күйінде, объективтік бағаға ие бола бастады. Етек-жеңімізді жинап, барлы-жоғымызды түгендей бастаған осы аз уақыттың өзінде қазақ халқының әдеби-мәдени мұрасының аса бай екеніне, онда бір-біріне ұқсамайтын ақындар легі молдығына көзіміз жетті. Солардың қатарына талантты ақындардың бірі – Мұсабек Байзақұлының шығармашылығын қосамыз.

Мұсабек Байзақұлының есімі (Молда Мұса) сонау отызыншы жылдардың орта тұсында-ақ, халқымыздың ғұламасы Мұхтар Әуезовтың қазақ, кеңес балалар әдебиеті негізін салушылардың бірі – Өтебай Тұрманжановтың ілттипатына ілініп, шығармаларының әлеуметтік мәні жоғары бағаланған, бірсыпыра өлеңдері орта мектептің оқулық-хрестоматиясына енген. Оның әдеби мұрасы ұзақ жылдар бойына әдебиет және ғылым маңындағы кейбір ғалымдарды «сескендірген» Молда Мұса туындылары да классикалық шығыс әдебиетіне тән еді. Мұндай жатырқаушылықтың «тоңы» алпысыншы жылдарда жіби бастады; Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, Р. Бердібай, Ә. Оспанұлы сынды зерттеушілер ақын өмірі мен шығармашылығын талдауға қайта оралды; бағалы пікірлер айтылды. Ақынның бір топ өлеңі түрлі жинақтарға («Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» т.б.) енді, жеке кітап болып та (1987, 1995) шықты. Дегенмен, XIX ғасырдың ақырғы тұсы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті көрнекті өкілдерінің бірі Мұсабек Байзақұлының өмірі мен шығармашылығы арнайы, жан-жақты зерттелген емес. Сол себепті «Молда Мұсаның әдеби мұрасы» атты еңбегіміз осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған.

Монографиядағы тараулар бір-бірімен тығыз байланысты, теориялық тұжырымдары да, практикалық маңыздары да ақын мұрасын жинақтап, әдебиет тарихы үшін мол материал дайындауға мүмкіндік бере отырып, қазақ әдебиеттану ғылымының бүгінгі ізденісімен үндес, әрі сәйкес жүргізілуге бағытталған.

Осылардың барлығы бірігіп ақынның шығармашылық келбетін айқындата түседі. Оның лирик ақын есебіндегі бейнесі мен халық поэзиясының мұрагері ретіндегі тұлғасы бірін бірі толықтырады. Айтысы да, мысалдары да, дастандары да заман сұранысынан туған. М. Байзақұлының ақындық мұрасы қазақ әдебиетінің тарихында ерекше орын алатындығын былай қойғанда – оның шығармашылығы төңірегінде әр түрлі көзқарастар қалыптасып, әр түрлі дау-таластың толас таппай келгені белгілі. «Кітаби ақын» деген терминнің көрнекті ақынның әдеби мұрасының біржақты бағаланып келгенін де білеміз, осы тұрғыдан алғанда бұл еңбектің Молда Мұсаның ақындық мұрасына, өмірі мен шығармашылығына арнайы айналдырылуы заңды. Монография кіріспеден, жұмыстың негізгі мазмұнынан және қорытындыдан тұрады. Негізгі мазмұн «Дәуір және ақындық дәстүр», «Шындық және шығарма» деген екі тараудан тұрады. Төрт бөлімнен тұратын алғашқы тарауда Мұсабек Байзақұлы мұрасының зерттелуіне шолу жасалып, ақынның өмір жолы, шығармашылық тағдыры, қалыптасқан ақындық ортасы, өзіне дейінгі әдеби дәстүрді жалғастырудағы сіңірген еңбегі жан-жақты сөз болады. Сондай-ақ, ақын сусындаған, нәр алған қазақ халық поэзиясы, толғаулар, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, лирикалық және ғұрыптық өлеңдер, қисса-дастандар екендігіне де ғылыми тұрғыдан баға берілген, әрі Мұсабек Байзақұлының жазба айтыс өнерін дамытуға қосқан өзіндік үлесіне де көңіл бөлінген. Еңбектің екінші тарауында ақынның өзі өмір сүрген дәуірге деген көзқарасы, елдің бірлігі, ынтымағы мәселесін жырлауы, оқу білім жайындағы асыл сөздері, қазақ халқының басына төнген жұт апаты жайындағы туындыларының көркемдік сапасы кеңінен сөз болады. Монографияда ақынның «Ер Шора» жырына, айтыстарына және оның жалпы шығармашылығының шығыс әдебиетімен байланысына да кеңінен тоқталдық. Мұсабектің эпикалық шығармаларына кеңінен талдау бергенде, ақынның қазақ халық поэзиясының дәстүрлі түрлерінен нәр ала отырып, оларды жаңарту арқылы ескі түрлерге жаңаша мазмұн беріп жетілдіргені тарқатып көрсетілді. Оның мысалдары да белгілі бір ақыннан аударма емес, шығыс сюжеттерінің жаңадан қайта жырланған ұлттық түрі ретінде бағаланғандығы және Мұсабектің мысал өлеңдері де қазақ әдебиетіндегі осы жанрдың өсіп жетілуіне едәуір үлес қосқандығы айтыла отырып, оның жеке өмірі жайлы мәліметтер де толықтырылды.

1-ҚОСЫМША

Мұсабек Байзақұлы туралы әдебиет

№	Авторы	Еңбектер мен мақалалар	Баспасы, №, жылы
1.	Өтебай Тұрманжанов	«Молда Мұса ақын туралы»	«Әдебиет майданы» журналы, № 8, 1935ж.
2.	Әшір Үсенов	«Молда Мұса»	«Әдебиет хрестоматиясы», 9-сыныпқа арналған, 1937ж.
3.	Мұхтар Әуезов	«Молда Мұса»	«Әдебиет хрестоматиясы», 6-сыныпқа арналған, 1937ж.
4.	Мұхтар Әуезов	«Айтыс өлеңдері»	Үш томдық «Айтыс» жинағы, 2 кітап, 1965-ж. 20 томдық шығармалары, 17 т., 1985 ж.
5.	Рахманкүл Бердібай	«XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалары»	А., 1963 ж. 32- 63 бб.
6.		«Үш ғасыр жырлайды»	А., 1965 ж.
7.		«Бес ғасыр жырлайды»	А., «Жазушы», 1984, 1989 ж. 1 том
8.		«XIX ғасырдағы қазақ ақындары»	А., 1985 ж.
9.	Тәкен Әлімқұлов	«Жұмбақ жан»	А., 1978 ж.
10.	Рахманкүл Бердібаев	«Әдебиет және өмір» /«Мұсабек ақын» /	А., 1964 ж.
11.	Б. Кенжебаев, Ө. Есназаров	«XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті»	Екінші кітап, А., Ғылым, 1965, 1966 ж.
12.	Әсілхан Оспанұлы	«Қаратау атырабының ақындары»	А., 1983 ж.

«Өлеңім өзен Сырдың ағысындай,
Жүйріктің өршіп шығар шабысындай...»

Молда Мұса

I Тарау

ДӘУІР ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮР

1.1. Мұсабек Байзақұлы мұрасының зерттелу тарихынан

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір кешкен, кезінде Қаратау атырабына даңқы жайылған көрнекті ақындардың бірі Мұсабек Байзақұлы. Оның артына қалдырған әдеби мұрасы көрнекті де көркем де. Халық арасында Молда Мұса деп аталып кеткен ақынның атағын шығарған себептер бар деп айтуға болады. Ең алдымен ол қазақтың дәстүрлі халықтық поэзиясының үлгі-өнегесімен жетілген ақын. Сонымен қатар, ол Шығыс поэзиясының көптеген асыл, інжу-маржан шығармаларын оқып білген, сөйтіп қазақтың өлең-өрнегіне жаңаша ағын қосқан суреткер. Молда Мұса Европа, орыс әдебиетімен де азды-көпті таныс болған.

Ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы ертелі-кеш айтылып келе жатқан пікірлер бар. Ең алдымен ақын мұрасын тану, зерттеу мәселесі қаншалықты, қандай деңгейде деген мәселеге жауап іздеуіміз керек. Молда Мұса туралы ең алғашқы және көлемді еңбек жазған, қазақ кеңес балалар әдебиетінің негізін салушылардың бірі ақын – Өтебай Тұрманжанов. [4] Ол отызыншы жылдардың бас кезінде Оңтүстік Қазақстанға арнайы сапармен келіп, ақынның мұрасын жазып алған. Оның ақын жайындағы алғашқы мақаласы өте маңызды. Молда Мұсаның көзін көргендермен жүздескен Өтебай Тұрманжанов көп мәселеге көзі жетіп қайтқан. «Әдебиет майданы» журналында (1935) басылған бұл мақалада ақынның шығармашылығына қатысты құнды деректер кездеседі. Солардың кейбіреулерін еске алуымыз ләзім.

Мұсабек Байзақұлының шығармашылығының өнімді шағы – бір мың сегіз жүз сексенінші – бір мың тоғыз жүз оныншы (1880-1910) жылдар арасы болып табылады. Өтебай Тұрманжанов Молда Мұсаның аса көркем шығармалары осы кезеңде жазылған деп есептейді. Әйгілі дастаны «Ер Шора»

- 35.Б. Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және оқытушылық қызметі, ОҚБ; А; 81-бет.
36. Абай шығармалары, «Мөр» баспасы, А., 1994, 19-113 бб.
37. «Қазақ елі» газеті, 30.10-5.х.98
38. ҰҒА қолжазба қорынан, К-410, N 1.
39. Қазақ фольклористикасының тарихы. 1988, 331 б.
40. Валиханов Ч.Ч Собр. соч. В 5 томах, т.4. А., 1961, 138-стр.
41. Диваев Ә.А. Батырлар жыры. Ташкент, 1922; Әуезов М. Әдебиет тарихы, Қызылорда, 1927; Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті, Л., 1932; Мұқанов С. Батырлар жыры. А., 1939; Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы және әдебиет тарихының мәселелері. А., 1958; Орлов А.С. Казахский героический эпос. М. гв. 1945; Марғұлан Ә.Х. Эпос жыры туралы. Лениншіл жас, 1940; 31 қыркүйек; Оспанұлы Ә. Ер Шора. Шымкент, 1995; Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. А., 1995; Шора батыр жырының поэтикасы. А., 1998; Қорғанбеков Б. Шора батыр жыры және оның ұлттық варианттары, А., 1998 42. Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы, А.: Рауан, 1995, 174-бет. 43. Карамзин Н.Ш. История государства Российского. Тула, 1990, том VII, 196 стр.
44. Ер Шора. Екінші кітап; Шымкент, 38-174 бб.
45. Мамытов А. «Шора батыр» жырының поэтикасы, А., 1998.
46. Қорғанбеков Б., «Шора батыр жыры және оның ұлттық варианттары, А., 1998, 10-6.
47. Төрекұлов Н. Алатау аскарынан жыр асырған. А., 1996, 60 б.
48. Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы, –А.: Рауан, 1995. 185 б.
49. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. –Л., 1974:
50. XX-ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалары. –А., 1963, 62-63-бб.
51. Қазақ әдебиетінің тарихы. А., 1960. 1 том, 1 кітап. 682 бет.
52. Қаратау шайырлары. –А.: Қазақ университеті, 1991. 30-34 бб.
53. Сөз тапқанға қолқа жоқ. –А.: Жазушы, 1988; 590-592 бб.
54. Әдеби мұра және оны зерттеу, –А., 1959.
55. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1965, II том, 2 кітап. 130-6.
56. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. –А.: Ғылым, 1994, 51-59-бб.
57. Кумисбаев У. Казахские и персидско-арабские литературные связи XIX-XX вв. –А.: Наука, 1989.
58. Кәлилә мен Димнә, А., 1962, 72-б.

да осы тұста жырланса керек. Ақынның шығармаларында элеуметтік теңсіздіктер өткір көрсетілгені де аталып өтілген. Бұл мақалада кейінгі зерттеушілердің еңбегінде кездеспейтін пікірлер де ұшырайды. Онда Молда Мұсаның дінді жоққа шығарушы емесін атай отырып, ретті жерінде дін қызметкерлерінің имандылыққа жатпайтын ниеттерін әшкереушілік қызметіне жоғары баға береді. Қатарларынан озық діни білімі бар ақынның ол білім-білікті мүмкіндігінше имандылық-адамгершілік жолына жұмсаудан аянбағанын көрсетерлік көрнекі бір мысалын келтіре кетеді. Мәселен, 1909 жылы Петроград қаласында салынып жатқан мұсылман мешітінің құрылысына қаржы жинау мақсатымен келген бір төренің ақынға «*Идаятнама*» – деген дін жолына үгіттейтін кітап жаздырып алған оқиғасы. Ол кітапта негізінен екі мәселеге көңіл аударылса керек. Оның біреуі бүкіл Түркістан уалаятының жұртшылығын ел (Россия) астанасында мешіттің салынуы үшін мұсылман халқын дін жолына жәрдем беруге үндесе, екіншісі мешітті, медреселі болудың, ауыл басы мешіт салдырудың мұсылмандық белгісі екеніне жұртшылықты иландыру болған деп болжанады. Ал, біз болсақ, осы шығарманың болашақта табыларынан үмітімізді үзгіміз келмейді. Молда Мұса имандылықты насихат етумен қатар, дін негіздерін түсінбейтін шалағай, дүмше молдалардың залалын сынап, беттеріне басып, әшкерелеген.

Ақын шығармашылығындағы тағы бір ерекшелікті Өтебай Тұрманжанов: «Молда Мұса сияқты дін жолымен оқып шыққан молдалардың бәрі дегендей өлең жазса, арапша, парсыша араластырып дін тілімен жазады. Бірақ Молда Мұса кәдімгі қарапайым халық тілімен жазды, күнделікті тіршілік-тұрмысты елдің салт өлеңдерінің ізімен жазды. Сондықтан, тілі де, өлеңі де халыққа түсінікті, әрі жағымды болып халық арасына көп таралды» – деп көрсетеді. [4]

Өтебай Тұрманжанов Молда Мұсаның кейбір өлеңдерінің шыққан жылын да анықтаған. Мәселен, ол Мұсабектің Түкібай датқаның баласы Бейсенбіге арнаған сын өлеңін бір мың тоғыз жүз жетінші жылы (1907) шығарған деп есептейді. Аса маңызды ескертпелерінің бірі – ақынның шығыс әдебиетіне қатысы туралы. Молда Мұса «*Шаһнама*», «*Мың бір түн*» әңгімелерінің бірқатар жерлерін аударған деп тұжырымдайды Өтебай Тұрманжанов. Молда Мұсаның өлеңді жазып та, ауызша да шығаратын ерекшелігі осы мақалада айтылған. Өтебай Тұрманжанов ақынның –

ә) «XX ғасыр басындағы әдебиет» 1. ЖОО студенттеріне арналған хрестоматиялық оқу құралы. – Алматы: Білім, 1994, 56-64 бб.

10. Байзақұлы Мұсабек шығармалары, «Өткен күндер» жинағы, Алматы, «Жазушы», 1987, 8-58 бб.

11. ҚР ҒА Орталық ғылыми кітапханасы қолжазба қоры, Диваев Ә. материалдары, К-410, Ж

12. Қазақ ССР тарихы, «Ғылым», А., 1982, III том, 162-165 бб., 232-234 бб., 240-241 бб.

13. «Түркістан» газеті, N 21, 21.05.1999

14. Қ. А. Яссауи университетінің хабаршысы, Түркістан, 1997, N1, 78-79 бб.

15. «Молда Мұса», Бірінші кітап, Шымкент, 1995, 18-103 бб.

16. Бердібай Р. XX ғасыр басындағы қазақ ақындары. А., 1963. 32-63 бб.

17. «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті», Екінші кітап, –А.: Ғылым, 1965, 125-бет.

18. «Түркістан» газеті. 15.03.96. N18.

19. М. Тоққожаевтың қолжазбасынан, Папка N2.

20. «Молда Мұса мен Манат қыз айтысының жаңа нұсқасы», Түркістан: Мұра, 1996, 23-бет

21. Бес ғасыр жырлайды. А., Жазушы, 1-т., 1989, 152-154 бб.

22. «Түркістан» газеті, N 11, 12.03.19997

23. Қазақ совет энциклопедиясы, 12 том, 1978, 2305-206 бб.

24. Қазақ совет энциклопедиясы, 8 том, 1976, 423 б.

25. Қарасақал Ерiмбет. Ұлағат сөзiм ұрпаққа. А.: Маржан, 1995; Тұрмағамбет Iзтiлеуов. Таңдамалы шығармалар. –А.: Жазушы, 1972; Омар Шораяқов. Тайыр. –А.: Жалын, 1984.

26. Молда Мұса шығармалары. Шымкент. 1995, 75-76 бб.

27. «Түркістан» газеті, ШЗ, 13.11.1998

28. Қазақ Совет Энциклопедиясы. 6 том. 1975, 591 б.

29. Мәделі Жүсіпқожаұлы шығармалары, Шымкент, 1991.

30. Абай шығармаларының 2 томдық толық жыйнағы, I том, 1995, 54-6.

31. «Әділет деп», Шымкент, 1991, 27-29 бб.

32. Әсіп Сапабек. «Қазақ қасіреті» (1995), «Қатерлі дерт, қалтыраған халық». –А.: Қазақстан, 1998, 10-6.

33. «Семсер сөз», Шымкент, 1995, 204-207 бб.

34 «Қызылдар қырғыны», –А.: Өнер, 1993, 136-138 бб.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, –А.: Білім, 1973; Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы, –А.: Санат, 1957; Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті, А.: Ана тілі, 1991; Мағауин М. Қобыз сарыны, –А.: Жазушы, 1968; Сыдықов Қ. Ақын, жыраулар, А.: Ғылым, 1974; Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет, –А.: Қазақ университеті, 1999; Мұхтарұлы С. Қорқыт Ата, Түркістан: Мұра, 1997; Мырзахметов М. Түркістанда туған ойлар, –А.: Санат, 1998; Субханбердина Ү., Сейфуллина Д.С. Қазақ кітабының шежіресі, Библиографиялық көрсеткіш, –А.: Рауан, 1996; Оспанұлы Ә. Қаратау атырабының ақындары, А., Ғылым, 1983; Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. –А.: Атамұра, 1999, 66-77 бб. 293-6; Оспанұлы Ә. Қаратау атырабының ақындары, А., 1983; Келімбетов Н. Шәді ақын, –А., 1974; Камалова Ж. Ақылбек Сабалұлының әдеби мұрасы, Түркістан, 1998; Мақанов Қ. Нұралы Нысанбайұлы және оның ақындық мұрасы. –А., 1992, ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация; Бердібаев Р. Құлыншақ ақын, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, –А.: Ғылым. Сейітжанов З. Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Қазақ фольклористикасының тарихы, –А.: Ғылым, 1988.

2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. –А.: Атамұра, 1999, 66-77 бб. 293-6;

3. Оспанұлы Ә. Қаратау атырабының ақындары. А., 1983; Келімбетов Н. Шәді ақын. А., 1974; Камалова Ж. Ақылбек Сабалұлының әдеби мұрасы. Түркістан. 1995; Мақанов Қ. Нұралы Нысанбайұлы және оның ақындық мұрасы, –А.: 1992, ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация; Бердібаев Р. Құлыншақ ақын, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, Сейітжанов З. Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Қазақ фольклористикасының тарихы, –А.: Ғылым, 1988.

4. Тұрманжанов Ө. «Молда Мұса ақын туралы», «Әдебиет майданы» журналы, 1935.

5. Әдебиет хрестоматиясы. 6 -сыныпқа арналған, А., 1937 77-

6. Әдебиет хрестоматиясы. 9 -сыныпқа арналған, А, 1937, 77-б.

7. Мұсабек Байзақұлының Тұрлыбек датқаға өлең-хаты. «Қазақ елі», 1998;

8. Қазақ әдебиеті тарихы. II т. А., «Ғылым» . 1965, 135-6. 122б.

9. Мұса Тоққожаевтың қолжазбасы. Папка N 1;2;3;4;5; а) «Ай, заман-ай, заман-ай...». Екінші том, Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы, 191-204 бб.

«...Мен өлеңнің маңызды, мәнді болуы мен ұйқасымды, қисынды болуын аса жақсы көрем, төрт аяғын түгел басып тұрмаған өлең-өлең емес» – деген сөздерін ауылдастарының айтуынан жазып қалдырған. Суреткер: «Өлең – бәйгеге қосар жүйрігім, қанатым мен құйрығым, базарға сатар қойым – таусылмайтын қазынам» – дейді екен. Осы мақаладағы қызғылықты пікірлердің бірі – Молда Мұса мен Манат қыз айтысына байланысты. Мақала авторы осы айтыстың ел аузына тараған *төрт нұсқасы* бар деп көрсетеді.

Өтебай Тұрманжановтың ерекше көңіл бөліп, тоқталатыны «Ер Шора» дастаны. Ол дастан мазмұны жағынан да, түрі жағынан да өлмейтін қымбатты тарихи еңбек, бағалы шығарма деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, Өтебай Тұрманжанов Молда Мұсаның жаңа дәуірге арналған өлеңдеріне де сипаттама береді. Өмірде туып келе жатқан жаңалықтарды Молда Мұсаның қырағы аңғарып, маңызды шығармалар жаратқанын айтады. Мақаланың қорытындысы: «Молда Мұса ірі әдебиеттік тұлға, халық ақындарының ішіндегі көркем сөздің көрнекті мастеры» – деген сөздерге саяды. Бұл мақалада Мұсабек ақынға қатысты басқа да қызғылықты мағлұматтар бар. Соның бірі – ақынның өз кезінде қауым арасындағы беделінің күшті болғанын көрсетуі. Қазақ, қырғыз халқының, бүкіл Орта Азия халқының ескілік тарих шежіресіне де жетік болған кісі. Сондықтан Молда Мұсаның өз тұсындағы (төңкерістен бұрынғы) қазақ, қырғыз, жалпы Орта Азия халқының тәуір адамдары, әсіресе қалың бұқара мықты қадірлейтін, ұлы жиын мерекелерінен қалдырмай, шақырып отыратын болған. Оларға өзі де, сөзі де сыйлы болған. Молда Мұсаның данқы жеткен жерінің қалың қара бұқарасы тарихи мәселе жөнінде болсын, басқа мәселе жөнінде болсын, түйінді жұмбақтарын Молда Мұсаның алдына салып, ақыл сұрап, адал кеңес күтетін болған. Мұсабек дін, шариғат жолдарын теріс түсіндіретін дүмше молдалардың қателігін ашық айтып, жұртшылыққа дұрыс бағдар беріп отырған. Соның тағы бір мысалын Өтебай Тұрманжанов мақаласынан табамыз. Ақын Шаян аулындағы ишандардың «өлең жазу шариғатқа қайшы» – деген пікірін әшкерелеп, олармен айтысқа түседі, арнап өлең де жазады:

*«... Жалғыз намаз болыпты, қожалардың ермегі,
Өлең жазбақ, Қожасеке, бұрынғылардың өрнегі» –*

бұдан Мұсабектің ақиқатты тура айтатын, қиянатты сынаудан тайсалмайтын батыл мінезі, азаматтық келбеті танылады.

Сөз болып отырған мақаланың елеулі тұстарының бірі ақындық тіл туралы толғамды ойлар. «...Қай ақынның болса да, негізгі құралы тіл. Сондықтан тіл негізін жете білмеген, тіл талғауды, сөз саптауды мейілінше жете ұғынбаған ақын – ақын бола алмайды. Қай ақынның болса да, образды бейнелеп, ықшам, ұғымды етіп бере білуінде, тілінің таза, сөзінің сара болуында. Тұлпар тұяғымен, сұңқар қияғымен, ақын тілімен қадірлі» – деп түйіндейді Өтебай Тұрманжанов.

Отызыншы жылдардың өзінде Молда Мұса өмірі мен ақындығы жөнінде бірнеше зерттеушілер қалам тартқан. Соның ішінде біздің назарымызды ерекше аударатыны, әрине, Мұхтар Әуезовтің пікірі.

Ғұлама ғалым алтыншы сыныпқа арналған әдебиет хрестоматиясында Молда Мұсаға арнаулы, қысқаша тарау қосқан, ақын шығармаларының әлеуметтік мәніне ден қойған Молда Мұса шығармаларын жанрлық түрлеріне қарай топтап, жіктеп көрсеткен. Мұхтар Әуезов сынды қазақ әдебиетінің аса білгір ғұламасының ілтипатына ілінуінің өзі Молда Мұса туындыларының мәнділігін дәлелдесе керек: «...Мұса Молданың туып өскен жері осы күнгі Оңтүстік Қазақстан облысы. Бұның қалам ұстап, ақындық дүниесіне кірген дәуірі қазақ даласында бектік-феодалдық қалып тозғындап, сауда-базар күшейіп, әлеумет билігі саудалы, капиталды байдың қолына көше бастаған кезі еді. Мұса Молданың ата-бабасы датқа болғанымен, бұның өзі кедей болатын. Бұның ата-мұрасы адыра қалып, ел билігі, беделділігі байлықпен, ақшамен өлшенетін болып еді. Соған мойындай өскен Мұса ең алғашқы бір өлеңінде:

*«Бай артық болыстан да, биліктен де,
Әр істі ақша бұзар қиліккенде,
Жалы бар, жабы – шобыр озып кетті,
Қазан ат жалы кеткен жүйріктен де» –*

дейді.

Шаруа – тіршілік тізгінін қолына алған ақшалы – саудалы байды көкке көтереді.

*«Сұңқардың баласы едім мен де бұрын,
Алыстан, көрсем аңға, кеткен ұрын,
Өлеңші, ақырында, жыршы болдық,
Сыпайы жасырмайды деген сырын» –*

деп, өлеңі кезінде күн көрудің де азығы болғанын айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ахмет Ясауи мавзолейінің пантеонында жерленгендердің тізімінде Барқы тегі Битабар болыс, оның баласы Байзақ датқаның есімдері бар. Байзақ датқаның үшінші әйелі Жәдігерден Сейітбек, Ахметбек, Жақыпбек және Мұсабек есімді балалар туылған. Осындай билік пен бақ-дәулет қонған отбасында өскен Мұсабек мұның бірін де қаламай, жасынан өлеңге, өнерге бейімділік байқатады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті ауқымында өзіндік орны бар ақын атанған Мұсабек (Молда Мұса) Байзақұлының шығармашылығынан екі ғасыр тоғысындағы әдебиетімізге тән басты ерекшеліктерді тануға болады.

Рахманқұл Бердібайдың «Қазақ әдебиеті тарихының» екінші кітабында жазған монографиялық тарауын ерекше атау керек. Ол: «Ақын Мұсабек Байзақұлының әдеби мұрасын жалпы шолғанда оның, негізінде, бұқара халық мүддесін түсінген шығармаларында замана шындығын жырлаған өнер иесі екенін көреміз. Оның тап қайшылығын ұтқыр ашып көрсеткен, жамағатты оқу-білімге, өнер үйренуге шақырған, жоғары адамгершілікке үндеген туындыларының тәрбиелік мәні бар. Ақын өзінің мысалдары мен дастандарында да өмірдің түрлі мәселелеріне үкім, ғибрат айтуға талаптанған. Сонымен қатар, ол айтыстың да әйгілі жүйрігі ретінде танылады...» – деп бағалайды.

*«Өлеңім өзен Сырдың ағысындай,
Жүйріктің өршіп шығар шабысындай» –*

деген бояуы жарқын өлең жолдарынан өз өмірінде оптимизмі күшті болғанын көрсете білген М. Байзақұлы 1932 жылы қайтыс болады, ел арасында өзінің білімділігімен, әділділігімен қадірі артқан, жақсылықты мадақ етіп, сұмдық атаулыны өткір тілімен қырғидай қиып түскен, атағы өзі туып өскен өлкеден де тыс жерлерге жеткен ақынның шығармаларында қоғамның да, жеке басының сыры мен мұңымен қоса замана шындығын айқын танытып өткен тұлға.

Бұл еңбек ЖОО студенттеріне, магистранттары және жалпы әдебиет сүйер қауымға көптеген филологиялық, тарихи-этнографиялық деректер бере алады деген үміттеміз.

*Ойлап тұрсам, қасың жай, кірпігің оқ,
Араб пен сен секілді ажамда жоқ.
Үргеніш, Қашқар менен тәжік, түрік,
Қыз тумас ешбірінен сіздердей боп.
Ойлап тұрсам қасың - жай, көңілің киік,
Ақ бетіңнен күн бар ма жатар сүйіп?*

Ақынның Сырымға арнаған өлеңіндегі көптеген жолдар, ойлар әдебиетінің ежелден келе жатқан дәстүрін еске салады.

*Ақ бетің ағаш үйге жаққан шамдай,
Ішінде қараңғы үйдің атқан таңдай.
Көрмекке Сырым, сені болдым гашық,
Бұрынғы өтіп кеткен Күләндамдай...*

Осы жолдарды шығыс әдебиетімен таныс емес адамның түсінуі қиын.

Асылы, ақынның жекелеген сөздері, тіркестері тармақтары, кейбір тұтас шумақтары «мен шығыс әдебиетінің туысымын» деп тұрғандай. Бұлар Молда Мұса өлеңдеріне айрықша ажар қосып, ақынның сөз кестесін көріктендіре түседі.

Молда Мұса өз уақытына қарағанда оқымысты адам деп саналған. Ол араб, парсы, шағатай әдебиеттерін, тарихтарын жақсы білген. Қазақ, қырғыз, яки басқа Орта Азия халқының ескілігіне де қанықты, жетік болған. Сондай білімі, өлең сөзі арқылы ол қай ортаға болсын араласып, сыя беретін болған» [5].

Қазақ әдебиетінің білгір ғұламасы Мұхтар Әуезовтың аузынан шыққан мұндай сын, баға ерекше маңызды. Зерттеуші бұл арада Мұсабек ақынның шығармашылығында өз дәуіріндегі аса ірі әлеуметтік өзгерістерді тап басып, тапқыр мінез таныта білгендігін таныған.

Бұдан кейін Мұхтар Әуезов ақын шығармаларының жанрлық ерекшеліктеріне де көңіл аударады. Өзі көптің арасынан шығып, сол көпке сүйеніп тіршілік етіп жүрген соң, әсіресе, көп алдында мақтанғанды сүйетін ел ішінде әрі надан, әрі ауқатты адамдарға арнап өлең айтқыш болған Мұса, өлеңінің тілін жұртқа ұғымды қып айтады. Сөзі, елдің салт өлеңдерінің ізімен, көпке ұғымды, қарапайым тілмен жазылған сөз болады. Өлең түрінде де көп хат және түрлі үлгі өрнек іздемейді. Жұртқа таныс қыр – терме, я, төрт жолды ұйқаспен, көпке мәлім түрмен жазады.

Тақырып жағын алғанда бұнда кездесетін өлеңдері:

- 1) ең алдымен сұрау сөздері;
- 2) айтыс;
- 3) мақтау-жамандау;
- 4) батыр жырынан «Ер Шора» дастаны [5].

1937 жылы әдебиетші Әшір Үсенов орта мектептің тоғызыншы сыныпқа арналған әдебиет хрестоматиясында [6] Молда Мұсаның өмірі мен ақындығы жөнінде де тоқталған.

Әшір Үсеновтың талдауларында да қызықты ойлар кездеседі, мәселен:

«Молда Мұса XIX ғасырдың аяқ кезінде қазақ даласында феодалдық (бектік) қалып пен қатынастың негізі қопарылып, ыдырауға айналған, оның орнына буржуазиялық қалып пен қатынастың орнай бастап, барған сайын өрістеп, үстемділікті қолға алуға қызу аттанған кезінде әдебиет майданына шыққан ақын.

Өз тұсындағы тарихи жағдайды, үстемдік үшін майдандасқан қарсы күштерді көре білген, көп заманнан бері тұғырдан түспей, үстем болып келе жатқан ақсүйек, датқа, би бектердің беті қайтып, жүні жығылып, заманының арпалыс ағымына

төтеп бере алмай отырғанын сезген, оны шығармаларында лайықты көрсете алған, көркем сөзге ұста ақын» – дейді. [6-77]

Міне, осы сөздерден Молда Мұсаның шығармашылығына тән кейбір ерекшеліктер байқалады. Бұл еңбектерде Молда Мұса бүкіл Таяу, Орта Азия елдеріне кең таралған үш тіл – араб, парсы, түркі тілін жете меңгергендігі атап өтіледі.

Өшір Үсеновтың көрсетуінше Мұсабек Байзақұлы өзі естіген халық әдебиетінің және шығармаларының әсерімен 1875–1880 жылдардан бастап өлең жаза бастаған. Бұл пікірді профессор Рахманқұл Бердібайдың ел арасынан жазып алған, ақынның Тұрлыбек датқаға арнаған өлең хаты да растайды. [7] Осы өлең атақты ел билеуші Тұрлыбекке 1885 жылы жазылыпты:

*Жаушықұм¹ болысының управителі
Құрметті ер Тұрлыбек Қанайұлы
Бір қағаз ағамызға қылдық рисал
Мың сегіз жүз сексен бес деген жылы, –*

деп басталатын өлең ақын шығармаларының хронологиясын анықтау жағынан ғана емес, сәлем хат өлеңде қоғам мен адам өміріндегі күрделі жағдайларды қысқа, нақтылы сипаттау тұрғысынан да елеулі.

Өкінішке орай, отызыншы жылдарда-ақ ғалымдар назарына ілінген Молда Мұса шығармалары ұзақ уақыт бойы елеусіз қалдырылып келді. Мұның өзіндік себептері жоқ емес. Соның ең бастысы – кеңестік дәуір кезінде әдебиетті, әсіресе ескі мұраны бірыңғай таптық тұрғыдан бағалаушылыққа байланысты. Зерттеушілер кожа, молда, төре деген сөздер кездесе қалса, оларға жоламауға тырысты. Бұл айтылғандар бірыңғай үстем тап немесе дін уағызшысы деп түсіндірілді. Бертінгі дәуірдің өзінде Молда Мұса өлеңдерінің жинағы «Жазушы» баспасында жылдар бойы жатып, қысқартылып шығарылғаны әлгіндей көзқарастың салдарынан демеске болмайды.

Бір ғана Молда Мұса емес, шығыс классикалық әдебиетінен нәр алған, шығыс әдебиет дәстүрінде жазған көптеген ақындардың мұрасына да көңіл бөлінбей келгені белгілі.

¹ Жаушықұм болысы – Қазіргі Ташкент облысы Янги-юль ауданының Жамбыл колхозының жерін, Шардараның құм жағын, Келес, Құр, Келесті қамтитын өңір – Тұрлыбек Қанайұлы – Қоңырат тайпасының Байлар руынан шыққан батыр.

² Рисал – шығарма, хат мағынасында.

*...Көңілді ашар дидарың,
Көктемгі баһар самалдай...–*

деген жолдар да шығыс әдебиетінің үлгісі;
*Біз бір бұлбұл сайраған,
Ашылған сіз бір қызыл гүл...–*

деген жолдар да бұл сөздерді толықтыра түседі.

Осылайша ақынның көптеген өлең жолдарында шығыстың классикалық поэзиясына тән сөз тіркестері, дәстүрлі эпитет, теңеулер, метафоралар алтын тізбектей көз тартады.

*«Жолдас ұста»– деген өлеңінде:
Құрметті, парасатты, жолдас ұста!
Үлгілі еткен ісі жұртқа нұсқа.
Кәрхана ата мұрас дүкеніңіз,
Топырап кетпес адам жазы-қыста –*

деген жолдар бар. Мұнда ақын «дүкен» деген сөздің орнына парсы тіліндегі кәрхананы алған. Сөйтіп, қазақ тілінің лексикасына, қорына соны сөздерді енгізіп отырады.

*Қылғаның ұсташылық адал кәсіп,
Атаңның кәсібінен таптың несіп.
Бұл жұмыс ер Дәуіттен қалған өрнек
Илеген суық темір жіптей есіп –*

деген шумақта ұсталық өнердің басы Дәуіттен басталады деген аңызды еске алған.

«Қайырымды қыз» – деген мысал өлеңде бейнелеу кестесі шығыс әдебиетінің рухында жасалғаны көрінеді.

Манат қызбен айтысында ақын өлең жолдарында шығыс поэзиясына тән кестелерді еркін пайдаланады. Тағы бір атап көрсететін нәрсе – Мұсабектің кейбір өлеңдері шығыс шайырларының шығармасына тікелей еліктеу түрінде жасалғаны.

Ерте заманнан бері парсы, араб, түрік жанрлары поэзиясында өзінің ғашық қызына дүние жүзінен тең таба алмаушылық сарыны жиі кездеседі. Міне, осы дәстүрді қазақ әдебиетіне Молда Мұса әкелді деуімізге болады.

*Қарға қан бетің қызыл тамғанындай,
Көзің от түнді жарып жанғанындай.
Үрім, Иран, Стамбул, Орыс, Қытай,
Ешбірінен сіздердей жан болмайды-ай...–*

немесе:

Ақын Молда Мұсаның араб, парсы, түрік тілдерін қаншалықты меңгергендігі туралы нақтылы құжат қалмаған. Оның өмірбаянынан білетініміз – Мұсабек жас кезінде Қарнақтағы медреседен оқып, білім алғандығы. Қарнақ медресесінде заманында көптеген атақты адамдар тағлым алған, дәріс естіген айтулы оқу орындарының бірі болғаны белгілі. Молда Мұса өз өлеңдерінде шығыс тілдерін қаншалықты меңгергендігін сөз қылып отырады. Мәселен:

*Адамға ғылым, өнер қамшы деген,
Жүйрікпін арабыға, парсыменен.
Аз гана шайырлығым тағы да бар,
Мүдірттім неше ақынды қарсы келген –*

деген жолдары ақынның сол кездегі бүкіл таяу шығысқа кең тараған тілдерді жақсы меңгергендігін дәлелдейді. Тағы бір өлеңінде Мұсабек:

*Молданың қазақия алдындаймын,
Еш жүйрікке алдымды шалдырмаймын.
Арабы, парсы, түркі- бәрі бірдей,
Тек тұрмай орысша да балдырлаймын –*

деп айтатыны бар. Осындай өлеңмен айтылған куәліктің өзі ақынның араб, парсы, түркі тілін жақсы танып, игергендігін сипаттаса керек.

Мұсабек Байзақұлының Шығыс әдебиетімен байланысының нәтижесін іздесек, ақынның күллі шығармаларын қайталап шығуға тура келеді. Оның өлеңдеріндегі шумақтар, тармақтар арасында шығыс поэзиясына тән бейнелер, теңеме, баламалар ұшырасып отырады. «Байлар өлсе» деген өлеңінде діни кітаптардан, шығыс шығармаларынан келген аңыз-ғибратты өлеңге айналдырады.

Адам баласы өзінің өмірінде қандай жақсылық істеу керек деген сұраққа жауап бере келіп, мына сөздерді айтады:

*Бірі жақсы артында бала қалмақ,
Бірі – терең суларға көпір салмақ.
Бірі – сусыз шөлдерден құдық қазып,
Басына ұлы рабат сарай салмақ!*

Қызылқұмдағы елге арнап жазған өлеңінде:

*Мүбәрәк күнде думан елдеріңіз,
Қазына сандық-сандық ерлеріңіз...–*

деген жолдар кездеседі. Осындағы «мүбәрәк» деген сөз шығыс шығармаларынан ауысқан. «Сүйгенімді сағындым» өлеңінде:

Молда Мұса мұрасына жаңа серпін туғызған кезең – алпысыншы жылдардан бері басталды. Бұл ретте Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Рахманқұл Бердібайдың «Қазақ әдебиеті тарихының» екінші кітабында жазған монографиялық тарауын ерекше атау керек. Ол: «Ақын Мұсабек Байзақұлының әдеби мұрасын жалпы шолғанда оның, негізінде, бұқара халық мүддесін түсінген шығармаларында замана шындығын жырлаған өнер иесі екенін көреміз. Оның тап кайшылығын ұтқыр ашып көрсеткен, жамағатты оқу-білімге, өнер үйренуге шақырған, жоғары адамгершілікке үндеген туындыларының тәрбиелік мәні бар. Ақын өзінің мысалдары мен дастандарында да өмірдің түрлі мәселелеріне үкім, ғибрат айтуға талаптанған. Сонымен қатар, ол айтыстың да әйгілі жүйрігі ретінде танылады...» – деп бағалайды. [8-135]

Филология ғылымының кандидаты – Әсілхан Оспанұлы Қаратау атырабы ақындарының шығармашылығын зерттеген диссертациясында Мұсабек Байзақұлының өмірі мен еңбегіне де тоқталады. Бұл атаған еңбектерде де ақын мұрасының кейбір құнды сипаттары орынды атап өтілген. Бұл жұмыстар Молда Мұса мұрасын танып, тексерудегі маңызды қадамдар. Ақын мұрасын таныстыру мен насихаттауда белгілі әдебиет зерттеушісі Әсілхан Оспанұлының сіңірген еңбегі елеулі екендігін ерекше атау ләзім. Ол Оңтүстік Қазақстанның Мәделі, Майлы, Құлыншақ, Нұралы, Мұсабек, Ергөбек сынды көрнекті ақындарының шығармашылығы туралы ізденістерін «Қаратау атырабының ақындары» (1983) деген кітабында келтірген. Ғалым әсіресе, заманындағы үздік ақын Майлықожаның өмірі мен туындыларын терең тексеріп, жан-жақты талдау жасайды. Майлытанудың негізін салды десек артық емес. Сонымен қатар, оның Құлыншақ, Нұралы, Молда Мұса мұрасы жөніндегі толғамдары, ой-пікірлері де қызғылықты. Әсілхан Оспанұлы ақын шығармашылығын:

- өлеңдері
- мысалдары
- айтыстары
- дастандары

деп төрт топқа бөліп қарайды.

Зерттеуші бірсыпыра шығармалардың әлеуметтік мәнін талдайды. Соның ішінде ғалымның кейбір соны тұжырымдарын бөліп айтуымыз парыз. Молда Мұсаның әртүрлі тақырыптағы

жекелеген өлеңдерін атап өтіп, ол ақынның *мысал жанры* саласындағы еңбектерін күллі қазақ әдебиетіне қосылған елеулі үлесі деп бағалайды: «Әдебиетіміздің мысал түріндегі төл шығармаларын тудырушы тұңғыш ақын кім деген сұраққа келсек, бұған дейін әуелі төл мысалымызды жазушы Сәбит Дөнентаев қана емес, оның қатарында, бәлкім, одан бұрын Мұсабек ақын аталуға тиіс. Уақыт жағынан алғанда, мысалдары ауызекі және қолжазба күйінде ғана таралғанына қарамастан, ол – бұл өнердің бастаушысы деп саналуға тиіс». [3-143]

Әсілхан Оспанұлының Мұсабек ақын шығармаларын жариялау, насихаттау жөніндегі еңбегі де маңызды. Молда Мұсаның «*Өткен күндер*» атты жинағын (1987) Мұса Тоққожаевпен бірлесіп баспаға әзірлеуі ақын туындыларының екі кітабын (Шымкент, 1995) құрастырып, алғысөзін жазуы бұған мысал. Бұл басылымның мәні Мұсабек Байзақұлының шығармаларын неғұрлым толық қамти алғандығы. Атап айтқанда мұнда ақынның 30 өлеңі, 10 арнаулары, 17 әзіл-сықағы, 8 мысалы, 3 жоқтауы, 3 дастаны, 3 айттысы қамтылған; «Ер Шора» дастаны және белгілі фольклоршы Әбубәкір Диваевқа Молда Мұса елден жазып алып жіберген ауыз әдебиеті нұсқаларынан «*Тағай ханның тапқыр қызы*» деген аңыз-ертегі берілген. Соңғысы бүгінгі таңда Әбубәкір Диваевтың құрастыруымен жарық көрген этнографиялық материалдар жинағы ретінде Россия мемлекеттік кітапханасының (Ленин атындағы) сирек кездесетін кітаптар бөлімінде сақтаулы, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейі (ҚР МОМ) тарапынан ұйымдастырылған іссапар барысында аталмыш еңбектің көшірмесін алып келгенбіз, яғни музейдің сирек қолжазбалар бөліміне өткізілді. Ақынның өзіндік жаңашыл қолтаңбасын көрсету мақсатында аңыздың толық мәтінін келтіре кетуді жөн көрдік: «Баяғыда Әбдірахман деген бір хан болыпты. Барынша қатал екен. Қарамағындағы халқы өйтіп-бүйтіп күн көріпті. Әбдірахманның сарайында кедейліктен сіңірі шыққан бір қарт кісі тұрыпты. Ол күн сайын базарға жусан апарып сатып, содан түскен тиын-тебенімен өлмешінің күнін көріп жүреді екен. Сол кісі бір күні жусан шауып жүріп, жұдырықтай алтын тауып алыпты. Алтынды алып, шаһарға келсе, бұндай байлық ханға лайық деп сарай қызметшілері тартып алып қойыпты. Ертеңіне жусан жинағалы барған қария кешегі жерден тағы да алтын тауып алыпты, онан соңғы күні де сөйтіпті.

Димнә» аңыз-әңгімелер жинағынан, «Мың бір түннен» жекелеген ертегілерді өлеңге айналдырған. Өзінің көркем де ұзақ жырлаған «Ер Шора» эпостық дастанында Фирдаусидің «*Шаһнамасындағы*» Рүстем мен Зорап арасындағы трагедиялық айқасты еске түсіретін оқиғаны, Шора батыр мен оның қалмақ қызынан туған Алып атты баласының бірнеше күнге созылған жекпе-жек шайқасын суреттейді. Сонымен қатар: Молда Мұсаның «*Тышқан мен түйе*», «*Жолбарыс пен түлкі*», «*Түзу терек*», «*Семірген есек*», «*Адалдық пен арамдық*», «*Опасыз жар*» секілді мысал-тәмсіл жырларының да шығыс елдерінің, соның ішінде Орта Азия халқы арасында кең таралған, кейде әңгіме, кейде ертегі сипатында айтылып келген сюжеттердің сарынымен жаратылғаны күдік қалдырмайды.

Ақынның шығыс әдебиетімен терең байланыстары мен үндестіктері оның көлемді шығармаларының мазмұнындағы ұқсастықтармен ғана шектелмейді. Өлең кестелерде пайдаланатын қаншама сөздер мен бейнелеу құралдарында шығыстық сарындар «мен мұңдалап» көрініп тұрады. Жүрек қылын шертетін сезім сырларын әр заман ақындары өз тарапынан құлпырта, жаңғырта жырлаған дегенге Мұсабектің махаббат лирикасы дәлел бола алады. Олар: «*Қыз сипаты*», «*Сүйгенімді сағындым*» және «*Сырым қызға*» деген өлеңдері. Бұларда қолданылған көркемдік бейнелер ауыз әдебиеті мен шығыс ақындарының сарынына ұқсайды. Мысалы, «*түнек түнді айдын қылған жарық ай*», «*атқан таңдай*» немесе «*жанған шамдай*», «*алқызыл бет*», «*толқып шыққан күндей*», «*шөлейт жерде жайылып жүрген дала киігіне ұқсатылған қыз*», «*жсем тілеген сұңқардай асық жігіт*», «*айықпас ауруға айналған ғашықтық*», «*есіткен жанды мас қылатын сиқырлы сөз*», «*ұйықтаса түстен, ояу кезде көңілден кетпейтін ақ дидар*», «*бойды зілдей басып, жүрекке ас батырмай қойған ғашықтық дерт*», «*ашылған қызыл гүлдей қыз*», «*соны шырқ айнала ұшып сайраған бұлбұл сипатты жігіт*», «*қыз бетінің бірде қарға қан тамғандай қызыл*», «*екіншіде «наурыздың қарындай ақ түсі*», «*қардан аппақ ет*», «*майдалығы жібектің талындай күлтелене тарқатылған қара шаш*», «*киіктей жылдам асық көңіл*», «*өтір мен жұпар аңқыған кекіл*», «*көлден ұшқан үйректей сымбатты қыз*», «*алма сабағындай мойын*», «*иілген садақ секілді қиғаш қас*», «*жай оғындай тіп-тік кірпік*» т.б. бейнелі тіркестер шығыс поэзиясы дәстүрін еске салады.

25] Осы өлеңмен «Кәлилә мен Димнаның» «Дәрігер Барзуя туралы» – деп аталған тарауында баяндалған жайлар бір-бірімен өте ұқсастық байқатады. Мысал келтірейік:

«...Адам түрлі өзгерістерді анасының құрсағына біткеннен бастап, өзінің соңғы күндеріне дейін басынан өткізбей ме? Мысалы, бала жасалатын сұйық дым ананың құрсағына барып, оның бойындағы ылғалмен, қанмен араласады да қоюланып бөге беретінін біз дәрігерлік кітаптардан көреміз... Осындай тар жайда, қараңғы түнекте әлгі нәресте өзі туғанша дәурен сүреді. Мезгіл жеткен кезде, бу күшейеді де нәресте қимылдай бастайды, таршылықтың қыспағынан күйзеліп енді басы шығуға бейімделеді, сонда ол аяқ-қолы кескіленіп азапқа түскен адамдай болады. Нәресте жерге түскенде, денесіне ауа тиеді, немесе оны қолмен ұстайды, сонда ол терісін сыдырғандай сезінеді. Осыдан кейін ол ашықса жеуге, шөлдесе ішуге ынтығады, көмекші іздейді, ешкімді таба алмай зар қағады, оның үстіне қолға көтергенде, төсекке жатқызғанда, жаялыққа орағанда және маймен сылағанда да үнемі шалқасынан салып бөлейді, қаншалық азаптанса да қимылдауға оның мұршасы келмейді. Емшек ему дәуірінің сергелдеңінен босанысымен-ақ тәрбиелеу азабына душар болады, бұл кезде де ол түрлі қиыншылықтарды көреді. Онан кейін ауру-сырқау тағы басқа неше алуан күйзелістер басталады. Осыған байланысты дәрі-дәрмек қолданылады, түрлі тыйым салынады. Жасы толып ержеткен соң семья құру, мал-мүлік жию, бала асырау міндеттері келіп туады. Жаратылысында бойына сіңген дүниекоңыздығы, ашқарақтығы артады, қауыпты іске бой ұрып, құшырланып ізденуге кіріседі, сонда оны ашулану, қан тасу, жалқаяқ шашу, бусану тәрізді төрт жауы келіп қоршайды, міне осылар әлекке түсіреді, ажалдың уынан, зәрлі жыланнан, жыртқыш аңнан және адамнан қорқу пайда болды, аңызак желден, аяздан, жауын-шашыннан және дауылдан үрейлену билей жөнеледі. Егер өмірі ұзын болса, онда қаужыраған кәріліктің түрлі азабы тағы келеді. Ал енді осылардың бәрінен де ол қаймықпаса, зияны тиер деген ойына келмесе онда ажалға қарсы барады, бұл дүниемен қоштасуға мәжбүр болды, семьясынан, жақындарынан, сүйген адамынан, тағы басқа да ардақтыларынан ажырайды, сөйтіп ол ғарасат күнінің ауыр азабынан үрейленуге де соқтығады. [58-57]

Молда Мұса үнді халқының «Панчатантра», «Кәлилә мен

Екі бірдей алтынын алақанына салып тұрып, қарт ойланады: «Егер бұл олжаны Әбдірахманның сарайына апарсам ондағылар тағы да тартып алып қояды, одан да алтынымды алып, көршілес Тағай ханның ордасына барайын».

Тағай хан өте әділ адам еді, оның ақыл десең – ақылы, көрік десең көркі бар керемет сұлу қызы болатын. Қарамағындағы халқын хан соның ақылымен билейтін.

Қаншама күн жол жүріп, барар жеріне жақындап қалғанда кәриеге үш салт атты жолаушы ұшырасыпты. Олардың біреуі – белгілі би, екіншісі – бір байдың солқылдаған мырзасы, үшіншісі – тұзақ үзген қу ұры еді. Ол үшеуі кәриені кезектесе аттарына мінгестіріп, қалаға әкеліп салды.

Қалаға жеткесін қазынасын саудаламақ боп белбеуін алып қараса, түйілген алтынның орнында жатқан тастан басқа ештеңе жоқ. Не істерін білмей сасқан кәриеге еңіз де теңіз боп ханға жылай барып жағдайын айтты:

– Сіздің әділдігіңізді білгесін тауып алған алтынымды саудалайын деп ел-жұртыңызға келіп едім. Жол – жөнекей үш салттыға кездесіп, солардың жәрдемімен шаһарыңызға жеттім, осында келген соң белбеуімді алып қарасам, түйілген алтынымның орнынан тапқаным – мына бір қара тас қана!

Хан кәриені аяп, ол айтқан салт аттыларды дереу шақыртып алдырды да: «егер мына кәриенің алтынын тауып бермейтін болсаңдар дарға тартыласыңдар» – дейді. Әлгі жолаушылар жарлықты орындай қоятын сыңай танытпаған соң хан оларды дарға тартуға әмір берді. Бұл хабар ханның қызына жетті, ол әкесінің кәриеге мен оның алтынын ұрлады деген кісілерді өз қарауына беруді өтінді. Әкесі мұнысын мақұл көргесін қыз кәриеге мен әлгі үшеуін тамаққа шақырды. Тамақтанып болған соң хан қызы меймандарына «ермек болсын, ертегі айтыса отыралық» деді. Олар «сіздің жолыңыз үлкен, хан қызысыз, ертегіні әуелі өзіңіз бастаңыз» – десті. Бұлардың айтқанын құп алған қыз былай деп сөз бастады: Ертеде өте сұлу қызы бар бір хан болыпты. Хан тұрған шаһар биік мұнарасы бар өзен жағасында екен. Бір жолы хан қызын жаңағы мұнараға шығарып, қарауындағы халқына жар салыпты: «Егер мына өзенді тоғандап кері ағызатын ер азамат табылса, қызымды соған беремін» депті. Бұны естіген бір байдың солқылдаған мырзасы талаптанып шығыпты. Әбден титықтап кеттім-бардым де-

генде қисапсыз көп қаражат жұмсап, өзен ағысын тоқтаттырған болыпты. Бірақ, арада бір сағаттай уақыт өтер-өтпесте өзен суы ол тұрғызған тоғанды бұзып кетіпті. Еңбегі еш кеткен бай баласы мұнара түбіне барып тағдырына налып зар қылыпты. Мұнара басындағы хан қызы оны көріп, аяп былай депті:

– Уа, азаматым, бекер босқа егіле бермеңіз. Егер ерік менде болса сізден өзгені қаламас едім. Дегенмен ақ адал антым деп айтайын келешекте кіммен жұптассам да қадір түнім ең әуелі өзіңізбен бірге өтер. Бұдан кейін бір ханзада келіп өзенді тоғандауға қол қойды. Оның әрекетінің сәті түсіп, өзен ескі арнасын өзгертіп, жаңа арнамен ақты.

Хан уәдесін екі етпестен отыз күн ойыны мен қырық күн тойын жасап, қызын соған бермек болды. Неке қиылар күні хан қызы баяғы бай мырзасына берген уәдесі есіне түсіп, соған барып, қасында түнеп қайтпақ болып, күйеуінен рұқсат сұрапты. Қалыңдығын уәдесіз аталмасын деп күйеуі оған кеңшілік беріпті. Сонымен хан қызы бай мырзасын іздеп жолға шығыпты. Жолда оны бір қолбасы тоқтатып, сұлулығына сұқтанып, көңіл білдіріпті. Қыз өзінің жайын айтып, жалынған соң аман-сау босатып қоя беріпті. Одан әрі бара жатқан қыз енді ұрының қолына түсіпті. Мұның да өзіне көңілі кетіп тұрғанын көрген қыз ұрыға жүрген жайын айтып жалыныпты. Жалынышты сөздерге көңілі иіп ұры да оған ешқандай зиян қылмапты. Сөйтіп не керек, ол әрең дегенде бай баласын іздеп тауып, өзінің баяғы уәдесін орындағалы келгенін мәлімдепті.

– Уа, жарқыным – дейді қыздың бұнысына қатты сүйсінген жігіт – сенің берген серт, айтқан уәдеңе беріктігіне мен бек ризамын. Енді сен аман-сау қайтып, қосағыңмен қоса ағар!» Меймандарға осы оқиғаны айтып болып хан қызы жаңағылардың қайсысының ақ адал, адамгершілігі зор екендігін сұрапты. Сонда би тұрып: «Бәрінен қолбасы адал, себебі хан қарауында болып оның дәм-тұзын татқан жанның басқадай іске баруы мүмкін емес» депті. Бұған бай мырзасы дау айтыпты: «Неге десеңіз депті ол, бар байлығын қыздың жолына сарп қылып потырап бай баласы оған қылдай қиянат қылған жоқ!» Екі серігін қостамаған ұры қаршадайынан адам өлтіріп, кісі тонауға құныққан кәззап ұры екеніне қарамастан қызға қылаудай қиянаты болмаған бау кеспенің аналардың бәрінен де адалдығы асқанын ескертіпті.

– Жөн айтасыздар жақсылар – депті хан қызы. Бәріңіз де

өлеңі де халыққа түсінікті, әрі жағымды болып халық арасына көп таралды...» – деп көрсетеді. [4]

«*Кәлилә мен Димнәнің*» бір тарауында Молда Мұсаның «*Ағаш пен маймыл*» атты мысалын еске салатын оқиға кездеседі. Ойымыз дәлелді болу үшін кітаптан мысал келтірейік: «Баяғыда бір маймыл балташының бөренеге атша мініп алып, екі сынаны кезек-кезек қағып жарып жатқанын көреді. Сынаны бірінен соң бірін суырып, жылжытып ауыстыра береді, бөренені қуалап жа-рады. Балташы асығыс жұмыспен бір жаққа кетіп қалған мезетте балтаны қолына ала салып өзіне қатысы жоқ бөгде іске маймыл араласады. Бірақ ол бөрененің жарылған жағына бөксесін қойып теріс мінеді де, сынаны кезек-кезек ауыстыра бастайды. Осы кезде маймылдың құйрығы сынаның біреуін суырып алғанда жарықшаққа қысылып қалады да, ол есінен танып жығылады. Маймыл балташы келгенше осы күйде жатады. Оған бұл азабынан көрі, балташының аямай сабағаны қатты батады». [58-72] Осы өлең Молда Мұсада қалай берілгеніне назар аударайық:

*«Қалың ағаш ішінде жүріп маймыл,
Бір адамды көріпті ағаш жарған.
Салған екен ағашқа екі сына,
Соң келіп жарамын деп көңілі тына,
Екі сына ағашқа салдыдағы
Ұста кетті ағашын шала жарып,
Ол ағашқа шоңқайды маймыл барып,
Ермек қылып құйрығын салып еді
Шажылдады құйрығын қысып қалып,
Жарық ағаш құйрығын алып қалып,
Шарылдады сол маймыл шауқым салып,
«Өнбес істі, бәтшағар, қыласың» деп
Ұста келді ұрмаққа тоқпақ алып... [15-67]*

Сонымен бірге, Мұсабек ақынның бір өлеңінде «*Кәлилә мен Димнәнің*» тағы бір сарыны сезіледі, «*Қаракетке жаратқан адамзатты*» деген өлеңі. Мұнда жас сәбидің ана құрсағындағы жатқан кезінен бастапқы тіршілік нышандары, өмірдің өткіншілігі, фәнишілігі, әрбір адам өзінің тіршілігін адал еңбегімен өткізіп, кісілік парызын атқару керектігі айтылады. «Өмірді жақсылыққа арна, қолыңнан келсе өзгеге көмектес, жамандықтан қаш, елдің алғысын ал» – деген секілді шақырулар, ғибрат сөздер бұл өлеңнің алтын желісі болып табылады. [10-22,

Мұсабек (Молда Мұса) Байзақұлының шығармашылығынан екі ғасыр тоғысындағы әдебиетімізге тән басты ерекшеліктерді тануға болады. Ең алдымен ол өзінің қазақтың дәстүрлі халықтық поэзиясының үлгі-өнегесімен жетілген ақын. Сонымен қатар, ол Шығыс поэзиясының көптеген інжу-маржан шығармаларын оқып білгені, қазақтың өлең-өрнегіне жаңаша ағын қосқан суреткер.

Ақын өз шығармаларын негізінен халықтың ауыз әдебиетінің үлгісінде жаза отырып, Шығыстың жазба әдебиеті өрнектерін де пайдаланды. Халық аузында айтылып жүрген Шығыс аңыз әңгімелерін қазақ елінің өмір талаптары тұрғысынан жаңғырта жырлап, солардың көркемдік жетістігін пайдаланып, өзінің туындыларын жаңа мазмұнмен, тың өрнекпен байытты; Рудаки, Фирдауси, Низами, Науаи сияқты ақындардың шығармашылығындағы адамзаттық құндылықтар қазақ әдебиетін нәрлендірді.

Көршілес елдердің тұрмысымен жақсы таныстықтан, олардың әдебиетімен байланыстан ой мен оқиға, тақырып алмасу жағы Мұсабек Байзақұлы шығармашылығында айрықша байқалады. Мәселен, 1909 ж. *Петроградта* мұсылмандар мешіті салынғанда Молда Мұсадан Ислам шариғаты туралы кітап жазуды сұраған. Ол *«Идаятнама»* деп аталған. Бұл еңбегінде Молда Мұса Түркістан уалаятындағы мұсылман халқын дін жолын таза ұстануға шақырған. Имандылық туралы кітап жазған ақын, елдегі шала молдалардың жолсыздықтарын сынап, әшкерелеп адамдарды сыпайылыққа, ізеттілікке, төзімділікке, жомарттыққа, сахилыққа үгіттеген. Мысалы: *«Садуақастың сахилығы»* – атты тараушасында үйіне келген бір кәріп адамның жалғыз перзенті үшін Садуақастың ұлы Абдулланың қанын сұрай келгенде кеселді жанға ұлының жанын пида еткені туралы айтылады. Пайғамбар Садуақастың мұндай ерлігіне риза болып, құрбандыққа шалынған ұлға қайта жан бітіргенін шебер келтіріп, ақын адамдарды қайырымдылыққа, сахилыққа, жомарттыққа үндейді.

Молда Мұсаның шығыс әдебиетін білгендігі, арап, парсы, түркі тілдеріне қанық болғандығы жөнінде зерттеушілердің бәрі де өздерінің еңбектерінде атап өткен Өтебай Тұрманжанов: «...Молда Мұса сияқты дін жолымен оқып шыққан молдалар. өлең жазса, арапша, парсыша араластырып дін тілімен жазады. Бірақ Молда Мұса кәдімгі қарапайым халық тілімен жазды, күнделікті тіршілік-тұрмыс, елдің салт өлеңдерінің ізімен жазды. Сондықтан, тілі де,

ұрының ақ көңіл, адалдығына қол қойып отырсыздар. Ендеше соның үлгісімен мына мүсәпірдің өздерің ұрлап алған алтынын қайтарып бергейсіндер! Төтен әңгімеден абдырап, сасып қалған ұрының алтынды алып беруден басқа амалы қалмапты. Хан қызы оны иесіне қайтарып беріпті. Сөйтіп Тағай хан қызының осы бір тапқырлығының арқасында ұрылар өлімнен құтылып, кәрие алтынын қайтарып алыпты. Ал тапқыр да ақылды хан қызы бір ханзадаға қосылып, мақсат-мұратына жетіпті.

Соңында: «Шымкент уезінің Ноғайқара болысының қырғызы (қазағы) Молда Мұса Байзақұлынан жазып алынды. Ө. А. Диваев. 1893 ж.» – делінген хроникасы бар. Осы аңызды оқи отырып, шығыс даналығының таңғажайып кең әлеміне сүңгігендей боламыз...

Міне, Мұсабек Байзақұлының шығармалары қашан жазылып алынған, қалай сақталған деген мәселе де өте күрделі. Бұл кезге дейін ақынның өз қолымен жазғандары табылған жоқ. Сондықтан, түпнұсқа болмаса да аса қадірлі, аса қымбатты жәдігер ретінде *екі қолжазбаны* бөліп көрсету парыз. *Соның бірі – Өтебай Тұрманжановтың* Молда Мұса ауылына келіп жазып алып қайтқан, Қазақ Ғылыми академиясының қолжазба қорына тапсырған *нұсқалары*. Біздің қолымызда *Мұса Тоққожаевтың* 1917 жылы сәуір айында жазылып, 1967 жылы ақпанда қайта көшірілген жалпы көлемі тоқсан бетке жуық *қолжазбасы* бар. Оның көбі ақ қағазға қара қарындашпен, орыс әріптерімен жазылған. Олар: *«Түлкі мен жолбарыс»*, *«Опасыз жар»*, *«Ұры мен жолбарыс»*, *«Иса өлгенде баласы Жәнәділге көңіл айтқаны»*, *«Бекқожа болысқа жазған өлеңі»*, *«Молда Мұсаның Манатқа жазған хаты»*, *«Мұсабектің Сейілбек Үсенұлына жазған хаты»*, *«Молда Мұсаның Темірші ұстаға жазған өлеңі»*, *«Мұсабектің құмдағы шаруаларға жазған өлеңі»*, *«Бектұрсын би өлгенде шығарған жоқтауы»*, *«Құшатадағы ағайындарына молданың жазған хаты»*. Бұл қолжазбадағы аса бағалы дерек Молда Мұсаның өмірбаяны және Қарнақ медресесінде оқыған тұсын сипаттайтын естелік әңгімелер (бұлар жөнінде «Өмір өткелдері» деген бөлімде толығырақ баяндалады). Аталмыш қолжазбада ақынның басылымдарына енбеген, зерттеушілер қаламына ілінбеген бірнеше қысқа өлеңдер де кездеседі. Бұлардың қатарына Майлықожа мен Молда Мұсаның бірі өлеңнің басын, екіншісі соңғы жағын айтқан «Дос еді Мұхамбетке Омар, Оспан» – деп басталатын,

«Қызарған бас жағыңыз қыз секілді», «Қызарған қызыл гүлдей исің келді» секілді шығармалар қосылады. Мұса Тоққожаев қолжазбасындағы өлеңдердің жалпы көлемі – 2500 жол. Бұлардың мәнділігі, *біріншіден*, ақынның ауылдасы әрі шәкірті қолымен жазылған, түпнұсқаға неғұрлым жақын екені; *екіншіден*, бірсыпыра шығармалардың шығу себебін түсіндіріп беретіндігі. Ақын туындыларын текстологиялық жағынан салыстыруға және олардың туған мерзімін, адам, мекен аттарын анықтауға көмегі де мол. Мұса Тоққожаевтың қолжазбасы Молда Мұсаның мұрасын танып, білуде ерекше құнды. Бұл айтылғандарға Кентау қаласында тұрған және көп жасаған (100 жасқа жуық өмір сүрген) Мұсабек Байзақұлының аталас ағайыны *Қамбаров Әзтайдан* өзіміз жазып алған «*Садуахастың сахилығы*», «*Қырық парыз*» – деп аталатын көлемі 1000 жолдай қисса-дастандарды қосамыз. Бұл шығармалар ақынның шығармаларының тақырыптық жән-не мазмұндық құрамының кеңдігін көрсететін соны дерек. Молда Мұса шығармаларының бәрін болмаса да көпшілігін хатқа түсіріп, аса бағалы жұмыс тындырған кісінің бірі – *Мұса Тоққожаев*. Осы күнгі елге мәлім болған шығармалардың ең асыл нұсқасы Мұса Тоққожаевтың қолжазбасы деуге негіз бар. Ол Молда Мұсамен рулас, сол өңірдің адамы және Молда Мұсадан дәріс алған шәкірті. Мұса Тоққожаевтың жазып қалдыруынша, ол Мұсабек Байзақұлының еңбектерін ақынның көзі тірі кезінде, бір мың тоғыз жүз он жетінші (1917) жылдан бастап хатқа түсіре бастаған және Мұса Тоққожаев бұл жұмысты ақынның тікелей тапсыруымен де қолға алған. Мұсабек Байзақұлы шығармаларының әлеуметтік мазмұны, оларда кездесетін жер, су, адам аттары туралы көптеген түсініктемелер осы қолжазбада ұшырайды. Осы аталған екі қолжазбадан басқа да ел аузынан жазып алынған, әр кездерде баспа жүзін көрген, жекелеген шығармалар да жоқ емес [9].

Сонымен, ақын Мұсабек Байзақұлының шығармашылығын жинау, зерттеу саласында екі кезең болғанын көреміз. *Алғашқысы* – 1930 жылдар ішінде жарияланған нұсқалар болса, *екіншісі* – 1960 жылдардан берігі ізденістер мен жарияланымдар. Осыларды жалпы шолып айтқанда – Молда Мұса мұрасының негізгі нұсқалары таныстырылып, олардың көрнекті, мәнді белгілері таныстырылғаны аңғарылады. Бұл жұмыстардың бәрінің де өзіндік мәні бар. Бұларды Молда Мұсаның өмірі мен еңбектерін тану

өз шығармаларын орынды өрнектей білді» дей келіп, олар шығыс классиктерінің көлеңкесінде қалып қоймай, өз сенімін, әуендерін қосқанын көрсетеді. [56-58]

Зерттеуші қазақ ақындары шығыс фабуласын тікелей көтермей, оларды өздерінің идеялық-көркемдік мақсат-міндеттеріне лайық өзгертіп отырғанын, қисса-хикаят жазушы ақындар қазақ арасына мол тараған сюжет-сарындардың таңдаулысын ғана дастанға айналдырып, халық әдебиетінің жемісті бір саласына қалыптастырғанын айтады. Сондықтан олардың шығармаларын нақтылы талдау, бағалау қажеттігін көрсетеді. Өтеген Күмісбаев «кітаби ақын», «қиссашыл ақын» терминдерінің тым біржақты екендігіне тоқталады. [56-59] Белгілі әдебиетші ғалымның қисса-дастандары жүйелеп, топқа бөлуі де, «кітаби ақындар» деген термин туралы ой-пікірі қазақ-шығыс әдеби байланыстарының маңызды сұрауларына анықтық енгізетін тұжырым.

Оңтүстік Қазақстанда Майлы, Нұралы, Тұрмағамбет секілді көптеген ақындардың шығармалары қазақ әдебиеті қорын шығыстық сарындағы шығармалармен байытты. Бір «Шаһнаманың» оқиғалық желілерін көптеген қазақ ақындары дастан қылып жырлады. Тұрмағамбет Ізтілеуов «Шаһнаманың» ізімен қазақша бір нұсқасын жасады. «Мың бір түннің» қызғылықты тараулары қазақ арасында насихатталды. Қысқасы, қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен байланысы осы дәуірде айрықша күшейді. Қазақтың әдеби тіліне шығыстың көптеген көркем бейнелі тіркестері кірді, олар тіліміздің тұрақты қорына қосылды.

Шығыс әдебиетінің даңқы әлемге жайылған ескерткіші – Шаһнаманың көптеген Орта Азия мен Қазақстан халықтары арасына аңыз әңгіме, әпсана, ертегі, дастан жанрында ауызша да, жазбаша да таралғаны әдеби байланыстың заманалар бойында орын алған процесс екенін сипаттайды. [57]

Қазақ әдебиетінің түрлі жанрмен баюына шығыс әдебиетімен байланысы айрықша пайдалы болды. Осы процестен тыс қалған қазақ ақынын кездестіру қиын. Ақан Серінің лирикалық шығармалары шығыс әдебиетіне тән ғазал үлгісінде жазылуының өзі де мұндай байланыстардың сан қыры болғанын көрсетеді. Осындай құбылысты Мұсабек Байзақұлы шығармаларынан да анық байқауға болады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті ауқымында өзіндік орны бар ақындардың бірі

білімділікті, ерлік пен мәрттікті мадақтап, зұлымдықты, опасыздықты әшкерелеп отырды. Мұндай шығармаларда әділеттіліктің жеңісі, жамандықтың әшкере болуы көбінесе ертегі-аңыз түрінде беріліп отырады. Басқа тілден аударылған немесе қазақтың қолтума эпостық дастан-хикаяларын жариялап, халыққа таратуда татар зиялыларының, Қазан баспаларының көп көмегі болғаны да атап өтерлік жай.

Көптеген шығармалар шығыс әдебиетінің *«Мың бір түн»*, *«Шаһнама»*, *«Тотынама»*, *«Кәлилә мен Димна»* секілді аса танымал туындыларының сарынына құрылды. Атақты ақын Шәді Жәңгірұлы өзінің көптеген дастандарында шығыстық діни оқиғалар фабуласын пайдаланды. Ақылбек Сабалұлы, Ақыт Үлімжыұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы тәрізді ақын-шайырлар шығыстық тақырыпқа көптеген дастандар жазды.

XIX ғасырдың ақыры мен XX ғасырдың бас кезінде Қазан баспасынан қазақ тілінде шығарылған кітаптың жалпы саны он мыңнан асса, солардың бір бөлегі шығыстық шығармалар болған. Міне, мұнан қазақ әдебиетіне қаншалықты тың қазына қосылғанын байқауға болады.

Оқиғалық мазмұны мен сарыны шығыс фабулаларына құрылған қисса-дастандарды философия ғылымдарының докторы Өтеген Күмісбаев төрт топқа бөліп қарайды:

- *Бірінші* топқа махаббаты, ізгілікті, достықты, жақсылықты жырлайтын дидактикалық қисса дастандар енеді. Бұларға *«Ләйлі-Мәжнун»*, *«Жүсіп-Зылиха»*, *«Мұңлық-Зарлық»*, *«Таһир-Зуһра»*, *«Бозжігіт»* жатады.

- *Екінші* қатарда діни бағыттағы дастандар: *«Сал-сал»*, *«Сейіт-баттал»*, *«Жұм-жұма»*, *«Зарқұм»*...

- *Үшінші* топқа қиял-ғажайып, фантастикалық пландағы *«Шаһмаран»*, *«Абулхарис»*, *«Абулишаһма»*, *«Шәкір-Шәкіраттар»* кіреді.

- *Төртінші* топқа батырлық, ерлікті жырлайтын романтикалық сарындағы қисса-дастандар...» қосылады деп тұжырымдайды. [56-51]

Ғалымның «кітаби ақындар» деген термин жөніндегі ойлары да қызғылықты, Ол «кітаби» немесе «қиссашы» атанып кеткен қазақ шайырлары туған ауыз әдебиетінің дәстүрінен біржолата қол үзіп кетпей, шығыстың классикалық поэзиясының өрнектерімен

жолындағы қажетті сатылар деп білеміз. Ендігі жерде ақын шығармаларын әдебиеттанудың қазіргі дәуірдегі деңгейіне сәйкес нақтырақ, тереңірек зерттеу қажеттігі туды. Осы кезге дейін жинақталған материалдарды, айтылған пікірлерді, тұжырымдарды ескере отырып, Молда Мұсаның XIX ғасырдың ақыры мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетіндегі тарихи орны мен мәнін анықтау қажет. Бұл тұрғыдан алып қарағанда бірсыпыра міндеттер екшеліп шығады. Соның бірі – Мұсабек Байзақұлы шығармашылық өмірбаянын мүмкіндігінше толығырақ қамтып көрсету болмақ. Осы кезге дейін жазылған еңбектерде бұл мәселе өте аз сөз болады. Ақынның шығармашылық эволюциясының жетілу, даму жолдарын көрсетуде өмірбаяндық деректер мәнді болатыны анық. Молда Мұсаның өмір кешкен ақындық ортасы, тағылым алған көркемдік дәстүрі қазақтың бай әдебиеті мен шығыстың классикалық әдебиетінен алған нәрі қаншалықты?! Осының бәрі тереңдеп тексеруді қажет етеді. Әрбір ақын шығармаларының бағалылығы өзі өмір кешкен дәуірдің тарихи-әлеуметтік шындығын көрсете білуінде ғой. Мұсабек Байзақұлы туындыларының қадір-қасиетін арттыратын да өз заманының өзекті көкейкесті мәселелерінің айтылуы екені мәлім. Ақынның өлең, дастандарындағы тарихи шындық көрінісін жүйелі түрде ашу зерттеудің негізгі шарты болып саналады. Молда Мұса түрлі жанрда мұра қалдырған. Соның ішінде арнау өлеңдерден бастап, айтыстар, мысалдар, жоқтау өлеңдер әзіл-сықақтар, аудармалар, көлемді эпикалық дастандар да ұшырайды. Демек, ақын мұрасының жанрлық түрлерін, олардың табиғатын ашу, түп негіздерін көрсету әдебиеттанудың төл міндетінің бірі болса керек! Ақырында Молда Мұса туындыларының көркемдік кестесін сөз ету, олардағы заңдылықтарды талдау керек болады. Солардың қатарында ақынның шығыс поэзиясынан алған тағылымы бөліп көрсетуге лайық құбылыс болып табылады. Ұсынылып отырған зерттеу еңбектерінің мақсаты мен құрылысы да жоғарыдағы көрсетілген міндеттерді де жүзеге асыру талабынан туады. Тағы да бір атап көрсететін нәрсе – ақын шығармаларының текстологиясын бір ізге түсіру мәселесі. Молда Мұсаның жарияланып келген шығармаларында ұқыпты түрде текстологиялық салыстырмаларды керек ететін жерлер өте көп. Талғамы биік оқушы жұртшылыққа ақын мұрасын асыл нұсқасына лайық ұсыну

міндет болса, аталмыш еңбегімізде бұл мәселе де бірсыпыра орын алатынын ескерте кетпекпіз.

1.2. Өмір өткелдері

Мұсабек Байзақұлы Қаратаудың күнгей бөктерінде 1849 жылы жаз айында дүниеге келіп, дәулеті шалқыған әулетте өсіп тәрбиеленген. Түп аталары – Қоңыраттың Жетімдер руынан шыққан Сарының баласы Бекеттен Қара туылып, ол кісі қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түркістан ауданының *Шоқтас* деген жерін мекендеп, диқаншылықпен айналысқан адам екен. Егіншілік кәсіптің «көзін тапқан» Қараның дәулет-тұрмысы да шалқи түсіп, байи береді. Осыған қоса уәжді, жүйелі сөйлеп, даулы істердің шешімін дұрыс айта білетіндігімен ол ел арасында *қара тілді Қара атанады*. Көпшілік бас қосқан үлкен бір жиында Қара дауға дұрыс шешім айтып, алғыр шешендігімен танылады, осыдан кейін өз еліне би болып, сол билікті өмірінің ақырына дейін қолдан шығармаған. Әкеден қалған дәстүрді жалғап, баласы *Барқы* да Қоқан хандығы тұсында би, датқа болып өтеді; қолында жалшы ұстайды. Барқының Төлеген, Атықай, Телқожа, Тас, Сейдалы деген ұлдары болған. Барқы қартайған шағында билікті баласы *Атықайға* тапсырып, билік атадан балаға ауысады. Одан туған *Битабар* да өзі өмір сүрген дәуірде билік, болыстық мансапқа ие болады. Әкесі Битабардан кейін би, датқа деген лауазымды баласы *Байзақ* иемденеді. Ол Қоқан хандығы үстемдік еткен заманда бірнеше жыл бойы датқа болса, Қазақстан Ресей қарауына түскеннен кейін де дәулеті мол, өз өлкесіне есімі қанықты болған. ЮНЕСКО-ның 2003 жылғы 27-сессиясының шешімі бойынша дүниежүзілік «Мәдени мұра» тізіміне енген Ахмет Ясауи мавзолейінің пантеонында жерленгендердің тізімінде Барқы мен оның тегінен Битабар болыс, баласы Байзақ датқаның есімдері бар. Ақын мұрасын таныстыру мен насихаттауда белгілі әдебиет зерттеушісі *Әсілхан Оспанұлының* сіңірген еңбегі елеулі екендігін біз жоғарыда атаған едік. Осы ғалымның Молда Мұсаның туғанына 150 жыл толу қарсаңында шайырдың немересі Ибаділла Нақыпбекұлы қарияның атасы жайлы естеліктерін облыстық (Оңтүстік Қазақстан, №54, 16.06.1999) газетте жариялаған материалына сүйенер болсақ:

«...Ата қонысымыз бұрынғы мың үйлі Ноғайқара болысына қараған Шоқтас ауылы. Атамыз Молда Мұсаның әкесі, менің

ақ, самұрық, аждаһа, дию, пері сияқты мифтік бейнелер де қисса дастандардан орын алған». [55-10]

Алма Қыраубаева зерттеуінде түрік халықтары әдебиетіндегі Оянушылық пен Нәзира дәстүрінің пайда болуы жөнінде де сенімді ойлар мол. Ол ислам елдері мәдениетіндегі Оянушылықты ислам мәдениетінің өркендеуімен байланыстырады. «XII-XIV ғасырлар әдебиетінде жанданған нәзира дәстүрі Оянушылық дәуіріндегі көне антикалық мәдениетті жаңғырту идеяларымен үндес келді. Нәзираның негізгі тақырыптары ежелгі шығыс сюжеттері, жанры қисса-дастандар болды. Қисса араб тіліндегі әдеби үрдіс ретінде тарап, араб халифаты қарамағына шығып, саманилар патшалығы құрыла бастаған парсы әдебиетіне жалғасты... Түрік Оянушылығына олардың шығармашылық әсері зор болды. Иран елінің ұлы мұраттарын жеріне жеткізе жырлаған Фирдоуси үлгісін түрік ақындары шығармашылық жолымен қабылдап алып, жалғастырды» [55-26] деп тұжырымдайды ғалым. Бұл дәйектер Шығыстан тараған фабулалардың түп-төркіні және мәнін айқындай түсуге көмектеседі деп ойлаймыз.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті күрделі қоғамдық, әлеуметтік саяси жағдайлардың тұсында дамығаны белгілі.

Қазақ әдебиетінің Орта Азия, татар, башқұрт, әзірбайжан халықтарының, жалпы Шығыс елдерінің әдебиетімен байланысы бұл кезеңде кең өріс алды. Араб, парсы, түрік, үнді халықтарының таңдаулы нұсқаларын халық арасына тарату, оларды қазақ әдебиетінің қорына қосу ісіне үлкен мән берілді. Абайдың Шығыс тақырыбына «Масғұт», «Әзім», «Ескендір» сияқты поэмалар жазуы, көптеген ақындардың араб, парсы халықтары ертегі-әңгімелерінің сюжетіне қисса, хикая, дастан жаратылуы қазақ қаламгерлерінің әлем әдебиеті үлгілерімен таныс болғандығын байқатады. Қазақ ақындары Шығыс халықтарының ертегі-аңыздарын, әңгімелерін, қисса, хикая, дастандарын қазақ арасына мол таратумен бірге классикалық әдебиет нұсқаларын, Фирдоуси, Низами, Навои мұрасын насихаттауға да ерекше зер салады, олардың шығармаларынан нәр іздейді.

Бұл істе дін мектептерінде оқып білім алған, араб, парсы, өзбек, тәжік, татар, әзербайжан тілдерін білетін ақындар айрықша көзге түсті. Ақындар Шығыс халықтары классикалық әдебиеті сарынында тудырған шығармаларында адалдықты, достықты,

бәріне түсінікті тіл болған, Батыс Европа халықтарының бір кездегі әдеби тілі – латын тілі болғаны сияқты, ұйғыр, шағатай тілдері де бір кезде Орта Азия халықтарының әдеби тілі болған. Сөз жоқ, бұл жазу-сызуларды, жазба әдебиет нұсқаларын, әдеби шығармаларды Орта Азия халықтарының өкілдері жасады, Орта Азиядағы рулар мен халықтардың өкілдері жасады, бұлар қазіргі Орта Азия халықтарының өкілдері жасады, бұлар қазіргі Орта Азия халықтарының бәріне ортақ, бәріне бірдей мұралар. [54-298] Сөзінің ақырында ғұлама аса терең тұжырымдарға келеді: «Жоғарыда аталған жазу-сызуларды, жазба әдебиет нұсқаларында, бір жағынан, Орта Азия халықтарының қай-қайсысының болсын қазіргі әдеби тілінің кейбір элементтері жиі ұшырап отырады; екінші жағынан, Орта Азия халықтарының қай-қайсысының болсын басынан өткен оқиғалар, тіршіліктері, салттары бейнеленеді. Бұлар – Орта Азия халықтары әдебиетінің басы, ертедегі жазба әдебиеті». [54-298] Осы сөздер айтылған бергі қырық жыл ішінде кеңес әдебиет тарихын зерттеудің кеңейе, тереңдей түсуі профессор Б. Кенжебаевтың ғылыми концепциясы.

XX ғасырдағы қазақ әдебиеттануы ғылымындағы биік болғанын дәлелдейді. Тек көне әдебиет көздерін емес, ұзақ жылдар «жабық жатқан» шығыс әдебиетімен байланыстар тарихын зерттеуде де осы ғұламаның қалыптастырған ғылыми мектебінің өкілдері дәйектілік көрсетіп келеді... Осының нәтижесінде қазақ әдебиетіне шығыс әсері деген проблема да түсіндіріле бастады. Бұған филология ғылымдарының докторы Алма Қыраубаеваның «Қазақ әдебиетіндегі шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы» деген еңбегі дәлел. Мұнда қазақ-шығыс әдебиеттерінің сан ғасырлық байланыстарын жаңаша пайымдауға жол ашатын талдаулар баршылық. Соның бірі қисса оқиғаларының фабулалық желілері көне шығыстық мифтерден бастау алатыны туралы қисын. «Қазақ қиссаларындағы мифтік желілер, – дейді ғалым, – «Гильгамет», «Авестамен», оның да бұрынғы көне мифтермен ежелгі Вавилон Ассирия мәдениетімен ұштасып жатады. Қисса сюжетіндегі тұрақты желілер: «патшаның тастанды баласы», «аң асыраған бала», «мінсіз сұлу кейіпкер», «сарай салдырған қыз» «Ирамбақтағы пері қызы», «жазира арал», «Түс көру», «Қасиетті жүзік», «нұрдан жаралу», «патша әйелінің өгей баласына ғашық болуы», «қасиетті ағаш», «итбасар елі» тағы басқалардың түп-төркінін ежелгі мифтерден табамыз. Сондай-

үлкен атам Байзақ датқа тоғыз әйел алған адам. Әр әйелі әр ауыл болып, барлығы тоғыз ауылды құраған. Молда Мұса атамның анасы Жәдігер әжем Түркістан төңірегіндегі төлеңгіттің қызы дейтін. Бірақ ол кісінің ата-анасы тумысында өзбек арасында туып-өсіп сол жұртқа сіңіп кеткен кісілер екен. Манат қыздың атаммен айтысынқанда:

*Молдеке, ашуланшақ ішің тар ма,
Ұқсайсың кісі алатын шата нарға.
Сөзің жоқ жақсы адамға жарасымды,
Қазақтан сартқа шатыс жерің бар ма? –*

дейтіні, оған атамның:

*Қазақтың –қазақ десең, сарт десең – сарт,
Асқан соң жиырмадан сен де бір қарт.
Туғызар будан айғыр жақсы құлын,
Табарсың жақсы бала, бауырыңа тарт, –*

деп жауап қайтаратыны содан.

Атамыз ең әуелі әкесі Байзақ датқадан қара танып, ауыл мектебінде оқиды. Кейін Қарнақтағы Қозыбай дамылла ашқан медресеге түседі. Түркі, араб, парсы тілдерін, тарихтарын сол оқу ордасында меңгеріп, күншығыс ақындарының өлең-жырларынан үлгі-өнегені сонда алады.

Атамның оқуға зеректігін, алғырлығын, білгірлігін осы медресе сабақ берген Тұрсымет деген ұстазы аса жоғары бағалайды екен» – деп келтіре отырып, одан әрі: «...Молда Мұса атам қазақтың арғы-бергі атақты адамдарын, біздің елдің Сары палуан, Телқожа батыр бабаларымыз секілді елден ерек жаратылған адамдары жайлы жиі әңгімелейтін. Олар жөнінде сөйлегенде білген-түйгендерін біртүрлі әруақтанып, арқаланып айтатын. Телқожа бабамыздың (ол кісі Байзақ датқаның немере ағасы) Түркістан шаһарын Қоқан шарқыншыларынан, орыс отаршылдарынан қорғауда көрсеткен ерліктерін сүйсіне сөйлейтін. Телекеннің Түркістанды орыс әскерлері басып алғаннан кейін гүбір билеген жерде тұрмаймын деп Үргеніш жаққа қоныс аударып кеткенін сол кісіден естігенбіз...» – деп жалғастырады. Осы тұста аты аңызға айналған Телқожаның (1840-1916) батырлығы жайлы тоқталсақ, сөз басын Қаратаулық ақын Майлықожаның:

*Түркістанда мекені,
Көтеншілердің халқының,*

*Үргеніште қалды сүйегі,
Телқожа батыр алтының.
Талай жауды жайратып,
Көрсеткен еді салқынын.
Егесіз көлдер тартылып,
Қайраны қалды артының –*

деп келетін «Қараның өтті хандары» өлеңі тарихи жазба куәліктері іспеттес. Телқожа да әкесі Барқы сияқты батыр болған, қасына қырық нөкерін ертіп жүреді екен, олар жауға шапқанда «Телқожа» деп ұрандатады екен. Қарсы жау Телқожаның өзі тұрмақ, астындағы ақбоз атынан да қатты сескеніп, көрсе бытырай қаша жөнеледі екен. Бұл жөнінде тың деректер Қазақстан журналистер одағының мүшесі С. Ысқақовтың «Сүйіліш батырдың ұрпақтары» атты 1995 жылы «Рауан» баспасынан шыққан кітабында: «...1863 жылы орыс әскері қоқандықтармен қақтығысқанда Телқожа Кенесары ханның ақ патшаға қызмет етіп жүрген ұлы Тайшық батырды бетпе-бет шайқаста найза шашып өлтіреді. Осыдан ақ патша жөндеттері тынышын ала берген соң, Телқожа жас тоқалы мен қырық сарбазын ертіп Үргенішке кетеді, Қоқан ханын паналайды. Елде бәйбішесі мен ұлы Сансызбай қалады. Арада жылдар өтеді. Телқожа өліп, жанындағы нөкерлері елге оралады, батырдың тоқалы солардың бірінен «Сансызбай мені келіп алып кетсін, қасына ешкімді ертпей, жалғыз келсін» дейді. Сансызбай келген соң әйел айтады: «Үргеніштің бегі сөз салып жүр, мені оңайлықпен жібере қоймас. Қашып кетуіміз керек. Сарайда әкеңнің ақбозы тұр, соған етінді үйрет. Сыртқа шықпа, ешкімге көрінбе» дейді. Уақыты жетіп қашады. Әйелдің қашқанын біліп, бектің сарбаздары қуады. Әудем жерге келгенде Сансызбай шешесіне айтады:

– Сендер елді бетке алып жүре беріңдер, мен жаумен жалғыз шайқасып көрейін, – дейді. Сөйтеді де әкесінің туын көтеріп, құм төбенің басында қасқайып жауға қарсы қарап тұрады. Қуып келген жау тосылып қалады. Ақбоздың үстінде ту көтеріп тұрған батыр көздеріне Телқожа сияқтанып көрінеді. «Ойбай, мынау Телқожа ғой» дейді де тұс-тұстарымен қаша жөнеледі. Ақбозбен қуып жетіп оншақты сарбазды шауып өлтіреді. Сансызбай әкесінің ақбозын мініп, ауылға аман-есен келген» деп келтірген. Ал, халық арасындағы көптеген аңыздардың біріне ғана жүгінсек, батырдың өлімі жайлы *Қасымбекқызы Күлшан* атасы Телқожа жайлы: оның

ша шығарып салма ретімен шығарылмай, жазба түрде шығарылуға тиісті, ауызша айтуға лайықталып шығарылмай, қағаз бетінен оқуға лайықталып шығарылуға тиісті; тындаушыға арналып шығарылмай, оқушыға арналуға тиісті». [54-297] Бұдан кейін ғалым ойларын «Қай халықтың болса да жазба әдебиетінің басы бір адам, жеке бір ақын, жазушы, яки соның шығармасы болуы заң емес. Жазба әдебиеттің басы, алғашқы нұсқалары түрлі дін, заң кітаптарының, ресми жазу-сызулар мен бұйрық-жарлықтардың, жеке кісі хаттарымен өмірбаяндарының шешен, өткір, көрікті шебер жазылған жерлерінен іріктеліп алынуы, солардың жиыны болуы мүмкін» [54-297] деп жалғайды да, әлем әдебиетінің тарихында кездесетін тәжірибе, дәстүрлерге тоқталады, орыс халқының IX-XVI ғасырлардағы жазба әдебиеті түгелдей дерлік дін, заң кітаптарынан, патшалар мен дінбасылардың хаттары мен өмірбаяндарын тізген шежірелерден тұратынын мысалға келтіреді.

Профессор Б.Кенжебаев бұған дейін біздің әдебиетшілеріміздің аузына түспеген тосын да қызғылықты жағдайларды көрсетеді. «Кейбір халық жазба әдебиетінің алғашқы нұсқаларының сол халықтың өз тілінде, бүгінгі тілінде болуы міндетті емес; басқа тілде, ол халыққа осы күні түсініксіз тілде жасалған, бірақ сол халық жерінде, сол халық өкілі тарапынан жасалған, сол халықтың өмірін, салтын, мінезін көрсететін әдебиет нұсқаларының болуы да ықтимал». Қазақ көп рудан құралған халық, қазақ халқының негізі болып саналатын арғын, найман, қыпшақ, керей рулары тарихта VIII–IX ғасырлардан бар рулар. Осы рулардың жүрген жерлерінде ерте уақытта жасалған, сол рулардың тірлігін, салтын бейнелейтін, бір кезде сол руларға түсінікті болған жазу-сызулар, жазба әдебиет нұсқалары болса, олар сол рулар жазба әдебиетінің, кейін сол рулардан құралған халық жазба әдебиетінің нұсқалары болып есептеледі. Осы айтылған қағидалық жағдайлар бізге қазақ халық жазба әдебиетінің тарихын... шамамен VIII–IX ғасырлардан бастауымызға толық право берді, берік негіз бола алады». [54-298] Қарсыластарының ойында күдік қалдырмау үшін, профессор Б. Кенжебаев бұл пікірлерін әрі қарай түсіндіреді: «рас, бұл жазулар, жазба әдебиет нұсқалары, әдеби шығармалар көбінше ертедегі шағатай, ұйғыр тілдерінде жасалған. Ал, бұл тілдер, жұртқа мәлім, бір кезде Орта Азия халықтарының бәріне, соның ішінде қазақ халқына да ортақ,

2.4. Мұсабек Байзақұлы және Шығыс әдебиеті

Қазақ әдебиеті мен шығыс әдебиеті арасындағы байланыстардың түбірі ғасырлар тереңіне кетеді. Бірақ осындай рухани қарым-қатынастардың тарихын тексеру, нақтылы зерттеу мәселесі кешендеу басталып, баяу жүріп отырған. Бұның себебі бір емес, әлденешеу. Әдебиеттану ғылымының жалаңдығы, өткендегі мәдени мұраны танып, білудегі біржақтылық, ғылыми-әдістемелік таяныштардың бұлдырлығы бұл тараптағы басты кедергілердің бірі болды, Батыс, шығыс әдебиетімен байланыстар тарихын XVIII ғасырдан, атап айтқанда Бұхар жыраудан бастап келді. Қазақ халқының ондаған ғасырларға ұласатын тарихи жолында жасалған көркемдік, рухани құндылықтары ескерілмеді.

Әдебиеттің көне дәуірін, сондай-ақ шығыс әдебиетімен байланыстардың заңдылықтарын ашуға бетбұрыс жасау қажеттігі туралы мәселе 1959 жылы әдеби мұраға арналған республикалық ғылыми конференцияда концепциялық деңгейде көтерілді. Осы конференцияда сейлеген сөзінде көрнекті ғалым, профессор Б. Кенжебаев қазақ әдебиетінің түп негіздерін VI–VII ғасырларда, Түрік қағанаты дәуірінде жасалған, тасқа жазылған шығармалардан бастау керек деп әрі батыл, әрі тың проблема көтерді. [54] Бұл ұсыныс бірден қолдау тауып кетпегенімен, бірте-бірте өрісін кеңейте берді, ақырында қазақ әдебиетінің, кем дегенде, мың жарым жылдық тарихы ішіндегі мұраны қамтып тексеретін еңбектер пайда болды.

Б. Кенжебаев көтерген проблемалардың методологиялық жаңалықтары соншалық – олар көне әдебиет тарихының ғана емес, бір-біріне жақын елдердің байланысын түрлі қырларынан алып қарауға мүмкіндік береді. Кейінгі сан алуан зерттеулерге серпін тудырған әдебиеттанудың көкжиегін кеңіткен осы ғылыми конференциядағы сөзінде Б. Кенжебаев сол кездегі беделді ғалымдардың бірі, профессор Қ. Жұмалиевтің қазақ әдебиетінің тарихы, XVIII ғасырдан, Бұхар жыраудан басталады деген пікіріне қарсы шығып, өз пікірін жан-жақты жүйелеп айтты. Ол былай деді: «қандай да болса бір ақын өз халқының жазба әдебиетінің басы деп танылуы үшін, тарихта оның аты ақталуы, халық аузында оның шығармалары жазба сақталуы жеткіліксіз. Аты, шығармасы сақталу үстіне, өте-мөте оның шығармалары жазба әдебиет болуы, жазба әдебиет стилінде жасалуы қажет. Яғни ол ақын жазушы шығармасы ауыз-

көрікті де ақылды тоқалына көзі түскен, ашық шайқаста жеңе алмасын білген өзбек бегінің айласы арқылы, аттың үзеңгісіне жағылған зағардан алып батыр мерт болады. Бұған кектенген тоқал Телқожаның бәйбішесінен туған ұлын алдыртып, онымен елге қашады, бірақ жау сарбаздары арттарынан қуғын салғанда, кіші шешесінің, яғни Телқожа тоқалының бірбеттілік қайтпас ұйғарымы бойынша өлтіріліп, елге ұлымен бірге ерген сарбаздары аман оралса керек. Бұл күндері Түркістандық өлкетанушылар Н. Назаров пен Т. Сүйінбаевтардың тарапынан Өзбекстанда жүргізілген біраз зерттеулер де Телқожа батыр жайлы тың деректермен толығы түскен...

Жоғарыда айтылғандай, Байзақ датқаның тоғыз әйелінен он алтыдан аса ұлдары болса керек. Ұлдарынан бізге белгілісі – Керімбек, Мұсабек, Жақыпбек, Ахметбек, Сейітбек, Қамбарбек, Құрманбек. Бұлардың ішінде Керімбек қажы атанған. Ол Кеңес өкіметі орнағанға дейін сол кездегі Түркістан уезінің Ноғайқара болысында жиырма жыл болыс болады. Ал, Жақыпбек білімділігінің арқасында Молда Жақыпбек атанған. Жақыпбектің ұлы Қасымбек те молда атанып, өмірінің соңына дейін бала тәрбиелеп, ел аузында аңызға арналған адам. Керімбектің үлкен баласы Мәуленқұл да сөзге шешен, әділ билік айта білген Қаратау өңіріне белгілі адам екен. Ол қажы баласы деген атпен қуғын-сүргінге ұшырап, 1937 жылдың құрбаны болыпты.

Осындай билік пен бақ-дәулет қонған отбасында өскен Мұсабек мұның бірін де қаламай, жасынан өлеңге, өнерге бейімділік байқатады. Ауыл молдасынан сауатын ашқан Мұсабектің алғырлығын байқаған әкесі ұлын жастайынан он төрт жасына дейін Түркістанға жақын жердегі Қарнақ медресесіне оқуға береді, болашақ ақын онда 1863 жылға дейін дәріс алады. Қарнақ мешіті мен медресесі бүкіл Оңтүстік Қазақстанға белгілі оқу орны еді. Бұнда Шәді төре де, Мәшһүр Жүсіп те оқыған. Заманымыздың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезовтің атасы Бердіқожа да осында оқыған делінеді. Сонымен бірге – Кенесары да, оның әкесі Қасымхан да Қарнақ кентінде болған (Сұлтан Садық Кенесары). Сөз реті келгенде айта кететін жай – Қарнақ медресесін бір кезде ұлы ақын Шортанбай да оқып бітіргендігі. Оның туған жері де Қарнақ еді.

Мұсабекке дәріс бергендерден Қозы дамолла аты айрықша аталады. Өз бетімен көп ізденетін жас Мұсабек медресе беретін білімді мерзімінен әлдеқайда бұрын меңгеріп,

білімділігінің арқасында кейбір молдалардың қателігін түзете білетін жағдайға жетеді. Онда оқып жүргенде жас Мұсабек парсы тілінде жазылған бір өлеңді аударып Қозыға көрсетеді, аударманы оқып отырып, шәкіртінің білімділігіне тәнті болған имам:

«Сені Мұсабек емес, Молда Мұса деп атаған дұрыс» –

деп пікір айтқан екен. Мұсабек Байзақұлының әдеби мұрасы ұзақ жылдар бойына әдебиет және ғылым маңындағы кейбір ғалымдарды «сескендірген» Молда Мұса атының тарихы осы кезден бастау алса керек. Зерек баланың бұл жетістігімен дамоллалар Байзақ датқаны хабардар етіп, Мұсабектің медреседе бұдан әрі қарай оқуының мағынасы жоқтығын айтады.

Мұсабек Байзақұлы араб, парсы, түркі тілдеріндегі кітаптармен осы медреседе кеңірек танысқан деуге дәлел жеткілікті. Қарнақ медресесінің бай кітапханасы болған. Онда араб, парсы, түркі тілдеріндегі қолжазбалар мен кітаптар сақталып келген. Кейіннен Мұсабек Байзақұлы араб, парсы, түркі тілдерін жетік білетіндігін қайталап айтып отырғандығы шындыққа сәйкес деп білеміз. Ақынның барлық шығармаларында Шығыс әдебиетіне тән көркемдік кестелер, теңеме, баламалар көп кездесіп отырғандығы белгілі.

«Адамға ғылым, өнер қамшы деген,

Жүйрікпін арабыға парсыменен» [10] –

деген ғой ақын. Шығыс ақындары сарынындағы өлеңдерін осы кезеңде жаза бастауы да ықтимал. Молда Мұсаның ресми оқуы бір мың сегіз жүз алпыс үшінші (1863) жылы осы Қарнақ медресесінде аяқталған деген тұжырым шындыққа жақын. Әлбетте, болашақ ақын өз бетінше ізденіп, кітап оқып, мағлұматтарын кеңейтіп отырған. Балалық, жастық шағын той-думанмен өткізген Мұсабек бергін келе өз ауылында бала оқытады. Мұсабек бала оқыта жүріп, сол кездегі қисса, дастандардың бірін жібермей оқиды. *Қазан, Самарқанд, Ташкент орталықтарымен үнемі байланыс жасап, араб, парсы, шағатай тіліндегі әдебиетте алдырып оқып отырады.* Сөйтіп жүріп, көп халықтардың мәдени, рухани тарихын жақсы біліп алады. Мұсабек қазақ, қырғыз түгіл, бүкіл Орта Азия халықтарының мұраларына да өте жетік, әрі қанықты болған адам; бұл елдердің шығарма, өлең, дастан, қиссаларын еркін оқып, үлгі, тағлым алған, әрі аударған. Бір айта кететін жай – *Мұсабектің жеке кітапханасы болғандығы.* Бұл сөзіміздің

жинақты құрастырушылар айтыстың толығырақ текстін беруге талаптанған, бірақ көптеген қателіктер орын алған. Мысалы – Мұсаның бірінші хатындағы алғашқы шумағы бұл жинақта:

«Хат жаздым қалам алып Манатжанға,

Жүзіне жанның бәрін қаратқанға.

Ақ жүзін бір көрсетер күн бар ма?

Сыртынан жалынушы ем жаратқанға» [20-10, 11] –

деп берілген. Осы бір жолдың өзінде бірнеше жаңсақтық ұшырайды, шынында екінші тармақ «Бетіне жанның бәрін қаратқанға», үшінші тармақ «жүзіңді Манат сенің бір көрсем деп», төртінші тармақ «жалындым ертелі-кеш жаратқанға» – бұл жолдардың жібі босап, қиюы қашып шыққан. Молда Мұсаның бірінші хатының төртінші шумағы түпнұсқада «жатар ем бұл жалғаннан жаным тынып» – деген жол «жатар ем бұл жалғанда жаным тыныш» – деп берілген.

«Блайық ақылыңа қылықтарың,

Іңкәр ғып сол ғой мені құрытқаның.

Ауылыңда айналсоқтап төрт күн жаттым,

Сонда да шеніңе бір жуытпадың» [10-95] –

деген өлең жолдары:

«Лайық ақылыңа қылықтарың,

Іңкәр қып сол ғой мені құмартқаның.

Аулыңда айналшықтап төрт күн жаттым,

Сонда да шеніңе бір жуытпадың» [20-10] –

деп «түзетілген». Осындағы «мені құмартқаның» шала сауат тіркестер болса, жинақты басқанда техникалық ақаулықтардан «айналсоқтап» сөзін «айналшықтап» деген сөздің ұнамсыз мағынасына мүлде өзгертіп жіберген. Қысқасы, Молда Мұса айтысы қаншалықты көркем, әсем, үйлесімді болса, оның кітап басылымдарында соншалықты мол қателіктер орын алғаны өкінішті. Молда Мұса шығармаларындағы текстологиялық жұмыстарды түбірімен қайта жүргізу қажеттігіне осы мысалдар да жеткілікті деп есептейміз. Осындай шалағайлықтар тек айтыстарда емес, өлеңдерде де ұшырап отырады. Бұл келтірілген мысалдар келешекте ақын шығармаларының ғылыми тексерілген басылымын тиісті түсініктемесімен даярлау қажет екенін дәлелдейді.

көшірушінің жанынан қосуы табиғи. Өкінішке орай, осы айтыстың текстологиялық ала-құлалығы кейінгі шығарылған айтыстар жинағында да орын алған. Осы күнге дейін бұл проблема көтерілмей, ешкім айтыстың мәтін-текстің салыстырып, кездескен нұсқандарды көрсеткен емес. Айтыс шығармаларының текстологиясын тексеру түптеп келгенде маңызды проблема болып табылады. Сондықтан көзге көрініп тұрған кейбір жаңсақтықтарды айтпауға болмайды. Мысалы, Молда Мұсаның Сырым қызға жазған хатының алғашқы жолы барлық жинақтарда:

*«Хат жаздым ашықтықтан Сырым қызға
Бермеуші ем сірә көңіл бұрын қызға,
Сәулесі қараңғы үйді жарық қылған
Ұсайды ақ бетіңіз атқан таңға» [10-97] –*

деп ұйқасы ақсап басылып келеді, ал шындығында осы шумақтың алғашқы екі жол қатары:

*«Хат жаздым ашықтықпен Сырымжанға,
Бермеуші ем көңіл ешбір бұрын жанға» –*

болуы тиіс. Дарынды ақын «Сырым қызға», «атқан таңға» деген ұйқастардың қарадүрсіндігін сезбеуі мүмкін емес. Сырым қызға жазған өлең хаттың баспада жарияланып жүрген нұсқасында қате көп-ақ. Сөздері қалып қойған немесе кітапты редакциялау тарапында кейбір қатқыл сөздер өзгертілген. Мысалы, Бұдабайдың Молда Мұсаға жазған хатында мағынасы түсініксіз жолдар («орыс, жұыт, ұйғыр пайғамбардан, айрылған мүңкір болып пұтқа») кездеседі. «Қазақтың ең үлкені Сикым, Жаныс» деп басталатын шумақтың соңғы екі жолы түсіп қалған. «Бір күндің (?) кетегінде шоғында едің, сонда да өлмей тірі отыр едің» деген секілді мүлде түсініксіз тармақтар да бар. Бұдабайдың хатындағы қатқыл кейбір тұрпайы сөздерді көп нүктемен белгілеудің орнына оларды ақындыққа қатысы шамалы жасық, жасанды сөздермен ауыстырған. Текстологиялық нұсқандар Молда Мұса мен Манат қыз айтысының 1972 жылғы басылымында да жиі кездеседі. Мұнда қате берілген сөздердің көптігі соншалық, кейбір шумақтың мағынасы өзгеріп, кейде қарабайланып, енді бірде әлсіреп шыққан. Тіпті, «Молда Мұса мен Манат айтысының, жаңа нұсқасы» – атты (1996) басылымда да баспа шығарушылары тарапынан жіберілген шалағайлықтар көп орын алған. Бұл

айғағы ретінде ақынның шөбересі, Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың 2010 жылғы қазанның 19-дағы Жарлығы бойынша «Алтын алқа» орденінің иегері – *Оразбекеліні Күлшан Қасымбекқызының (1927-2012)* естелігін келтіре кетуді жөн көрдік: «...Молда атамыздың өте өте көп кітаптары бар еді, сол кітаптарды Қасымбек (Жақыпбекұлы) жәкеміз көзінің қарашығындай сақтайтын. Дегенмен, сонау кеңестік соқыр саясаттың зардабынан ол кітаптардың көпшілігін үй тұрғызғанда саз-кесек кірпіштерден қаланған қабырғаларға жасырған еді, себебі әулетіміздегі ағаларымыздың бірін «халық жауы» деп, үйлерімізді тінтіген кездер де болып еді. Ал, бірнешеуін жәкем о дүниелік болғанда кіші шешеміз Ханшайым біздерге, яғни Қасымбектің қыздары – Мейірбан, Күлшан, Ұлдар, Дамей, Ұлтай, Зұбайра, Фазилат, Назира т.б. аманат ретінде тапсырған еді...». Бүгінгі күнге біздің қолымызда ақынның қолданған кітаптарынан бір-екі ғана нұсқа бар. Оның бірі – *1906 жылы Қазан баспасынан шыққан Якуб Бин Саед-Әлидің (бір жерінде – Саед-Әли-зада делінген) «Жәннәттің кілті»* – деген кітабы. Мазмұнына қарағанда, ол ислам шариғатына түсініктеме секілді.

Бір мың сегіз жүз алпыс төртінші (1864) жылы орыс патшасының әскерлері Түркістан қаласын басып алады. Сол кезде Шымкент те, Әулие-ата да басқыншылардың қарауына түседі. Арада бір жыл өткен соң (1865), Орта Азиядағы ең үлкен қала Ташкент те Ресей патшалығының боданына айналады. Содан кейін бес-алты жыл ішінде бүкіл Орта Азияның елі мен жері ақ патшаның қарауына түседі. Молда Мұса Қоқан мен орыс әкімшілігінің билеу, жүйесіндегі ерекшеліктерді де аңғарады. Бұл сөзімізге айғақ ретінде фольклоршы Әбубәкір Диваевтың арқасында Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақталған *«Молда Мұсаның губернаторға жазған хаты»* – атты өлеңі дәлел бола алады. Онда орыс патшасының Орта Азия қалаларын басып алғандығы жайында сөз етіліп – Түркістан, Шымкент, Әулие-ата, Токпақ, Бішкек, Ташкент, Қоқан, Самарқанд, Тұзақ, Ферғана сияқты тарихи жерлер мен шаһарлардың аттары келтірілген:

*Құдайым әуел бұрын баршадан бас,
Жаратты құдіретімен бір гауһар тас.
Еркі бар не қылса да бір Алланың
Болған соң өз қалауы нені қылмас?!*

*Ерітті айбатымен гауһар тасты,
 Тас еріп, су болды да көбік шашты.
 Бу шығып көбігінен барды дағы
 Жеті қат аспан болып қабаттасты.
 Көбіктен жеті қабат жерді қылды
 Осындай нұсқаларда көрінді хат.
 Ойланып құдіретіне ақыл жетпей,
 Бірнеше ақылдылар болады мат.
 Ең асты осы жердің қараңғылық,
 Болмайды одан әрі адам біліп
 Құдіретін одан әрі ойланарға,
 Жаратты біздерді надан қылып.
 Бар деді онан бермен ұлық теңіз
 Теңізде балық тұр деп есітеміз.
 Үстінде сол балықтың қарар қылып
 Көтерген осы жерді жалғыз өгіз.
 Аз қасы барша жанның осы жерден
 Сөзіміз бұл кітаптан оқып көрген
 Жерден Таштбаққа сабаб қылып
 Аспаннан Алла тағала жаңбыр берген.
 Құдіретке таң қаламыз күні-түні
 Тағы да осылайша қылды мұны
 Жерден шыққан Иса шөп балалары
 Мәселен, аспан ері, жер әйелі
 Мұнан соң, періште мен жын жаратты
 Періште нұр, жындарың оты затты
 Жындардан бұзық істер болады деп
 Оларға қызмет істер жіберді деп
 Ұрыс қып жердің жүзін босатпаққа
 Жіберді аз гарышты жындарға бір
 Ас болса қай қолынан нафармандық
 Алланың қаһары келер онан анық
 Әділдікпен ас түссе бақты шабар
 Қай періден қалған кезде пайдашылық
 Патшамыз патшалардан болды ұлық
 Шығарды заманында жақсы халық
 Пәр алуан адамдар араласып
 Кім болды уақытында бұзық шалың
 Нұр шаруан әділдің басты азын
 Залымдардың қара иман кешті тезін
 Әділдіктің әр ісі уәж тауып
 Өзіне бағындырды жердің жүзін
 Алдында істе тұрған сегіз санат*

болып естіледі. Екі ақынның осындай әзіл-шыны аралас сөздері ұзаққа созылады. Манат Мұсаның кедейлігін бетіне баса береді.

*«Молдеке, саятшы сіз, ұзағың біз,
 Біз сіздей үйі сынықтан ұзап жүрміз.
 Жасыңыз бір талайға келіп қапты,
 Қырсыққан кезі шығар тұзағыңыз [10-97] –*

деп бір қағытса, сөздерінің ақырында Молда Мұсаға күдерінді үз деген жауабын ашық айтады.

*«Молдеке, жасың үлкен, сөзің қиық,
 Жүріңсіз бар кеңесті маған жиып.
 Қалатын кәрі айғырдың басы қаңғып
 Байталдан жазатайым тепкі тиіп.
 Болғанмен жүзім төмен, сөзім биік,
 Сөзімді сізге деген жүрмін түйіп.
 Жете алмай арманына сіздей шалдар
 Өлетін қарап жүріп іші күйіп.
 Сөзімнің шыны да осы, жөні де осы,
 Қу кедей, тие алмаймын сені сүйіп!». [10-101]*

Шындығына келгенде мәселенің тетігі байлыққа тіреліп тұрғанын осы сөздер айқын көрсетеді. Бірақ ақын алған беттен қайтпай, сөзді түрлі әзілге айналдырып, қыздан айылын жия қоймайды. Ақыр аяғында Молда Мұса мен Манат бір тойда бетпе-бет кездесіп, жүзбе-жүз қайымдасып айтысады. Мұнда қыз ілгерідегі уәжін қайталайды. Молда Мұса қанша тапқыр, ділмәр болғанымен, екі нәрсеге келгенде өктемдей алмайды: бірі – кедейлігі, екіншісі – әйелі өлгендігі, жасы егде тартқандығы. Айтыстың толық аяқталмай қалғаны да сөздері тең түскен екі ақынның онай шешілмейтін тұрмыстық түйткілге келіп тірелуінен болса керек. Қалай дегенде де ақындар айтысы қорынан Молда Мұса мен Манат қыздың айтысы өзіндік орын алатыны шүбәсіз.

Айтыс мейлі жазып шығарылсын, мейлі ауызша айтылсын, ақындықтың басты көрсеткіші – шешендік, тапқырлық деген қағида Молда Мұса айтысы арқылы дәлелдене түседі. Бұл айтыс Мұсабек ақынның қымбатты әдеби мұрасының бір құнарлы бөлігі.

Енді бірер сөз осы айтыстың текстологиялық мәселелеріне қатысты. Молда Мұса айтыстары көп уақыт бойы ауыздан ауызға таралып, біреуден біреу көшіріп алып сақталған. Осы айтыстың алғашқы асыл нұсқасының түрлі өзгерістерге түсуі, кейбір шумақтардың қалып қоюы, айтушының немесе қолжазбаны

мен Манат арасындағы айтыс 1881 жылы емес, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында болған деу шындыққа жақын.

Айтыстың көзге түсетін ерекшелігі – биік көркемдік сипаты. Осы қасиеттерімен де бұл сөз сайысы ел арасында жатталып, кең таралып кеткен. Молда Мұсаның:

*«Хат жаздым қалам алып Манатжанға,
Бетіне жанның берін қаратқанға.
Жүзіңді, Манат, сенің бір көрсем деп
Жалындым ертелі-кеш жаратқанға.
Ақылың, Манат, сенің жұрттан асты,
Бала едің алтын айдар, жібек шашты.
Қасқиып күрек тісін күлімдетіп,
Қылғай-ды құдай душар сендей масты.
Лаулаған екі бетің жалындай-ды,
Адамның сөзін шырын жанындай-ды.
Жаныңа, Манат, сенің жанасқанның
Жүрегі қай жерінен жарылмайды?..» [10-94] –*

деп басталатын бірінші хатынан-ақ айтыстың ойы мен мазмұны, көркемдігі сәйкес келген бітімі аңғарылады. Молда Мұса Манатқа деген іңкәрлігін айтады, қыз оның әйелі өлгендігін, кедейлігін, егделігін айтып ырық бермейді. Ал Молда Мұса өзінің қолы күзірлі екенін, қажыр-қайраты қайтпағанын алға тартады. Ақынның әкесі Байзақ датқа болған, белгілі кісі. Бірақ Қазақ жері Ресей қарауына өткеннен кейін бұрынғы беделі төмендейді. Атасы датқа болғанымен ақынның қалың-малға төлейтін дүние-мүлкінің жоқтығы қолбайлау бола береді. Манат «қандай байлығың бар» – деп сұрағанда қолы қысқа Мұса малым көп деп мақтана алмай:

*«Бұл күнде әрқайсысы бір тілләлық,
тоғыз жүз шамасында терегім бар» –*

дейді.

«Терек те байлық болып па» деп мысқылдаған Манат қызға іркілмей жауап табады:

*«Терегім кесіп сатсам нұл болмай ма?
Бір сөзден қайтсақ бізге сын болмай ма?
Теректі бір мың теңге ақша етсем,
Қыз түгіл бір-екі ерге құн болмай ма?» – [20-23]*

Терек, әрине, отырықшы ел үшін байлық санатына жүреді. Бірақ қырда өскен байдың қызына теректі малдану тым күлкілі

*Солардан шығар бұйрық жазылған хат
Көбейер шендегілер жандаралдар
Соларға жалғастырған құйрық қанат
Сап төрелер тілләдан бедел таққан
Қызметіне жараса құрмет тапқан
Жандаралдар асқақ қылып атқа мініп
Жалауын қас дұшпан жоқ әрі қаққан
Бетперде алды келіп Түркістанды
Жоқ қылды қарсыласқан талай жанды
Бұйырды жеңіп алып, бағындырып
Кешікпестен Шымкентке қолын салды
Шымкент те ұрысып тоқтау бере алмады
Қытай, қыпшақ, қырғыздан көп қосып кеп
Неше күн ұрысса да жеңе алмады
Бағынды Әулие ата, Тоқпақ, Бішкек
Ұрысып тап келмеді неше мың лек
Теріп айта берелік қайсы бірін
Қай темірге жүз қойса бағынды тек
Онан соң Ташкент пенен Қоқанды алды
Онан соң, Самарқанд, Тұзақ барды
Орыстың ұрысына тап келе алмай
Ферғана да бағынып тұрып қалды. [11]*

Міне, осы оқиға Орта Азияның, бүкіл Оңтүстік Қазақстанның өміріне үлкен өзгеріс әкеледі. Ендігі жерде бұрынғы датқа, бек әулеті өзінің дәстүрлі аксүйектік құқықтарынан айрылып, оның орнына Ресей саясатына бейімделген жаңа қызметкерлер келеді. Мұнан былайғы жерде атақ, лауазым, мансаптың бәрі де байлыққа, ақшаға байланысты бола бастайды.

Патша үкіметі қазақ жерлерін түпкілікті отарлаудың түрлі әдістерін бірте-бірте енгізді. Мұның алғашқы ірі шарасы 1822 жылы Орта жүзде, 1824 жылы кіші жүзде хандықты жоюдан көрінген еді. Мұның алғашқысы «Сібір қырғыздары туралы устав» деп аталды. Бұл уставты Ресейдің көрнекті мемлекет қайраткері М. М. Сперанский жасады.

«Устав» бойынша «Сібір қырғыздарының облысы» сыртқы және ішкі округтерге бөлінді. Сыртқы округтерге Ертістің сыртында көшіп-қонып жүрген қазақтар кірді. Округтер болыстар мен ауылдарға бөлінді. Округке 15-тен 20-ға дейін болыс, болысқа 10-нан 12-ге дейін ауыл, ауылға 50-ден 70-ке дейін үй енуі тиіс болды. Шекаралық басқару органдарымен тығыз байланысты

болған округтердің құрылуы Шығыс Қазақстанды азаматтық және әскери тұрғыдан отарлауға көмектесуі, көшпелі қазақ ауылдарын белгілі бір территорияға орнықтыруы, жаңа саяси-әкімшілік басқармасын ұйымдастыруы тиіс болды, мұның өзі қазақ елінің Россияға қосылуын аяқтау үшін жағдайлар жасаған болар еді. Округтерді ұйымдастыру кезінде қысқы қоныстар негізге алынып, қоғамның рулық бөлінісі ескерілді, рулық және территориялық белгілер ұштастырылды. Әр округ белгілі бір территория алды. Округтерді құрған кезде рулардың қоныстануын ескеру принципі біршама сақталды, округтерге оқшауланған сұлтандар иеліктері кірді. Сұлтандықтардың құрамына енетін рулық топтар, болыстар, ру бөлімдері мен бөлімшелерін құрады деп көзделді. Алайда, округтердің, болыстардың, ауылдардың «Уставта» белгіленген сан құрамы іс жүзінде сақталмады. Бастапқы кезеңде ұйымдыстырылатын әкімшілік бірліктері арасында халықтың бөлінуі мен территорияның тепе-теңдігіне онша көңіл бөлінбеді. Болыстарды құрған кезде көп қиыншылықтар ұшырасты. Рулық бөлімдер ортақ шаруашылықпен байланысты болғандықтан, болыстарда рулық белгілерді сақтаудың көбінесе сәті түсе бермеді. Округтерді округтік приказдар басқарды, бұған председатель – аға сұлтан мен заседатель: тағайындалатын ресейлік екі заседатель мен сайланып қойылатын екі құрметті қазақ енді.

Бұдан кейін қазақ арасынан тағайындалған аға сұлтандардың құқықтық мәртебесі және міндеттері жөнінде кеңінен түсінік берілген: Аға сұлтанды тек сұлтандар ғана сайлады. Ол Россия қызметінің майоры шенінде болды және жергілікті басқарманы басқаруға қойылған чиновник болып есептелді. Он жылдық қызметі үшін аға сұлтан дворян атағын алды. Орнынан түскен немесе шұғыл алмастырылған жағдайда ол құрметті сұлтандар қатарында қалып отырды.

Округтік приказ жергілікті әкімшілікке халықтың қоныстануы туралы, болыстар мен ауылдар орналасқан жерлер туралы және барлық транзиттік сауда керуендері туралы мәліметтер жинауға тиіс болды. Округтік приказ облыстық басқармаға бағынды. Басқарудың болыстық және ауылдық буындарында коллегиялық сақталмады. Болыстарды болыстық сұлтандар басқарды. Олардың атағы мұра болып беріліп отырды да үлкеннен кішіге және үлкендік хақысы берілді. Қоғам оларды қайта сайлай алды,

болғанмен, әрқайсысы өзінше «жаңа» Манат болып шыққан». [4] Сондай-ақ, Өтебай Тұрманжанов ақын өлеңдерінің жазылған жылын да, оларды жазып алушы көшірушілердің айтуынан шамамен долбарлап қоюшылық орын алғанын ескертеді. Молда Мұса мен Манаттың айтысы болып өткен уақыт жөнінде түрліше пікір айтылып келді Ақынның өмірбаяндық мағлұматтарын және бірсыпыра өлеңдерін Мұсабек қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай жазып алған Ө. Тұрманжанов бұл айтыс 1881 жылы болып өткен дейді. Осы тұжырымның шындыққа қаншалық сәйкес екенін қарап көрелік. Айтыс 1881 жылы өткен дегенді анықтай түсу керек. Бұл кезде Мұсабектің жасы отыз екіде. Ал Манат өзінің сөздерінде Молда Мұсаның бетіне екі нәрсені «салық» етіп отырады: бірі – ақынның жасы егде тартқандығы, екіншісі кедейлігі. Манаттың Мұсабекке жауап хатын қарағанда Мұсабектің жасы Манаттан көп үлкен. Егер Молда Мұсаның жасы ол кезде отыз екіде болса, оған «кәрі айғыр», «шал» деген кінә тағыла қоймас еді. Манаттың мұндай қатқыл сөздері неліктен айтылған десек, оның да жауабы айтыстан табылады. Айтыстың бастаған тұсынан-ақ Манат Мұсабектің кәрілігін және әйелі өлген «үйі сынық» екенін айтады.

*Жиырма-жиырма бестің арасы емес,
Қарт басып, аяғыңыз тұсалынды.
Кісіге жігіт болсаң таптырмас ең,
Көрмейді көңілім тәуір бұл шағыңды... «Әкең атақты кісі,
бірақ өзін кедейсің» дегенді қосады тағы да.
Байзақ бұлт шөгетін өліп қалған,
Ол ердің мәртебесі биік болған.
Панаң жоқ бұлт түгіл тозаң тоқтар
Әйтеуір құр көңілің гой ойыңа алған...*

Міне, осы сөздің орайына айтқан жауабында Мұсабек «мен әлі елуге де келгенім жоқ, тиерсің «жәкежан» деп алсақ бізге» дейді. Молда Мұса мұрасын таныстыру, насихаттауға көп еңбек етіп келе жатқан Әсілхан Оспанұлы бұл айтыстың өту жағдайын: «Елуге таянып қалған кезінде Мұсабек қазіргі Алғабас ауданындағы Төрткүл деген жердегі ақын досы Жылқыбайдың үйіне келіп түседі. Манат осы ауылдағы 16-17 жасқа жаңа келген келісті, кескін – келбетіне ақыл-парасаты сай қыз болады» деп нақтылап айтады. [2-144] Ал профессор Р. Бердібай «Бұл айтыс өткен ғасырдың соңғы жылдарында болған» [8-130] деп тұжырымдайды. Бұл келтірілген дәлелдемелер Молда Мұса

зады. Оның қызға жазған хатын біреулер қолға түсіріп Бұдабай ақынға берген. Бұдабай күйеу жігіттің жақыны болса керек, сол үшін ол Мұсабектің сөздерін ерсі көріп, өлеңмен жауап жазған. Бұл айтыстың мазмұнында пәлендей терең мазмұн байқалмайды, қыздың тағдырына байланысты болғанымен, айтыста руларды жамандау, бірін-бірі мұқату, неғұрлым қатқыл сөздерді қолдану сарыны көрінеді. Бұл айтыста Молда Мұсаның өз әріптесіне жауабы мейлінше дәлелді, сенімді болып көрінеді.

Ақынның қазақ арасына кең тараған, даңққа бөленген айтысы – оның Манат қызбен сөз сайысы. Бұл айтыстың тарихы арнайы зерттелген емес, айтыс жөнінде пікір айтушылар бір ауыздан мұның көркемдігін, қыз бен жігіт айтысы үлгісінде жасалғанын атап өтеді.

Айтыстың төрт нұсқасы бар екенін Мұсабек туралы алғаш мақала жазған Өтебай Тұрманжанов атап өткені белгілі. Бұл нұсқалар Қазақстан Ғылым академиясы кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы. Мұның үстіне онда Шәді төре мен Манат қыздың айтысы делінген тағы бір нұсқа бар. Бірақ бұл нұсқаның мәтіні түгелдей Молда Мұса мен Манат сөздері екенін филология ғылымдарының кандидаты Ә. Оспанұлы дәлелді көрсеткен. [3-249]] Бұлардан басқа ақынның өмірбаяндық және шығармашылық деректерін жинаған М. Тоққожаев, Ордабасы ауданы Төрткүл аулының ақыны Керімбай Жұматаевтан Ә. Шілтеханов жазып алған нұсқалар бар. [3-149] Осылардың қатарына біз өзіміз тапқан Молда Мұса мен Манат қыз айтысының жаңа нұсқасын қоссақ, айтыстың бүгінге дейінгі жазбаларының тізімі толығы түседі. [20-3]

Ақын өлеңдерінің де, айтыстарының да кейбір өзгерістерге ұшырауының негізгі бір себебі – бұлардың ел арасына көбінше ауызша тарағандығынан. Құйма құлақ адамдар жаттап алған нұсқаның уақыт өте келе қайсібір жерлері ұмытылуы, оның орнына басқа сөздер, тіркестер түсуі табиғи. Түпнұсқаның ажарлана немесе әлсірей түсуі айтушы мен жаттаушының дарын қабілетіне де байланысты. Ал варианттар пайда болуының тағы бір жолын Өтебай Тұрманжанов та түсіндірген болатын. «Ақын бұл шығармасын жүрген жерінде жатқа айтып жүретін болған. Кейінгі айтылған нұсқасы бұрынғысына қарағанда өзгелеу, басқалау шығатын болған... Бұл ретте еске алатын екінші жағдай: арада бес жыл, он жыл өткен соң да жаздырып алу үшін келген жігіттерге Молда Мұса жазып беретін. Басында бір тұрақты жазылып қойылған нұсқаға қарай көшіріліп отырмаған соң, өзгере берген, түбірі бір

бірақ бұған Омбы облыстық басқармасының келісімі қажет болды. Егер сұлтанның мұрагері болмаса, онда оның орнын өкіметтің сайлауы бойынша және облыстық басқарманың бекітуімен інісі немесе туысқаны ала алатын болды. Болыстарды басқармайтын сұлтандардың атағы сақталды, бірақ басқару істеріне араласуға правосы болмады. Болыстық сұлтандар 12-кластың чиновниктері болып есептелді және болыс басшысының праволарын пайдаланды. Олар округтік приказға бағынды да, олардың билігі іс атқару сипатында: округтік приказдың бұйрықтары мен қаулыларын, сот үкімдерін орындау сипатында болды.

Ауыл старшындарын қазақтар (сұлтандар сайлауға қатыспады) әрбір үш жылда бір сайлады және округтік приказ бекітетін болды, сайлауды тек облыс бастықтары ғана бұза алды. Старшындардың праволары Россия орталығындағы село бастығына теңестірілді де, болыстық сұлтандарға бағынып, олардың бұйрықтарын орындап отырды және оларға өзінің ауылы туралы мәліметтер беруге міндетті болды.

Патша үкіметі жергілікті басқару аппаратына старшин-ру билеушілерін тарта отырып, сұлтандардың жергілікті басқару аппаратындағы басқарушылық праволарына біртіндеп қысым жасай бастады.

Заң аға сұлтан сайлауларының өзінде-ақ бұзылып отырды, ал облыстық сұлтандар сайлауындағы істің жайы бұдан бетер болды. Округтерді ашқан кезде сұлтан және сұлтан емес болыстық билеушілердің саны тең дерлік болған еді, ал келе-келе сұлтан емес тектен шыққан лауазымды адамдар саны өсті. *Қазақ аристократиясы* – сұлтандардың құқықтары мен артықшылықтарын біртіндеп жоюға кірісе отырып, үкімет бірте-бірте олардың праволарын қатардағы көшпелілермен теңестіруге, сонынан қазақтарды мемлекеттік шаруалар, мешандар мен көпестер сословиесі қатарында қосуға тырысты.

«Устав» билер сотын жалпы империялық сотпен біртіндеп алмастырып, олардың праволарын шектеудің негізін қалады, мұның өзі патша әкімшілігінің қазақтарды бақылауын күшейтті. Сот әкімшіліктен бөлінбеді. Жергілікті өкімет органдарына полиция функциялары да берілді. Олар қылмыс істеді деп айыпталған адамдарды іздеп табу, тергеу және оларды ұстау міндеттерін атқарды». [12-162, 165]

Бұдан қазақ даласындағы хандық билікті ығыстырып, оның орнына бүкілресейлік әкімшілік жүйесін ендірудің құйтырқы әдістері көрінеді. Бұл шаралар қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан тәртіп, дәстүрін жоюға әкелді. Қазақ халқына отарлық қамытын кигізудің келесі қадамы XIX ғасырдың 60-90 жылдардағы әкімшілік реформалары арқылы жүзеге асырылды.

1867 жылы 11 июльде «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы уақытша Ереже», ал 1968 жылы 21 октябрде «Орынбор және Батыс–Сібір генерал-губернаторының далалық облыстарын басқару туралы уақытша Ереже» бекітілді. Әрбір уезд рулық принцип емес, территориялық принцип бойынша құрылған болыстарға, ал болыстар шаруашылық жағынан бірнеше ауылды біріктірген және 100-200 шаңырақтан құрылған әкімшілік ауылдарға бөлінді. Болыстар 1000 шаңырақтан 2000 шаңыраққа дейін, кейде 3000 шаңыраққа дейін қамтыды.

Бір шаңырақтың ауылдан-ауылға ауысуына ауылдағы шаңырақ иелерінің келісімімен рұқсат етілді, соның өзінде тиісті ауыл старшындары мен болыс басқарушыларының ризалығы керек болды.

Феодалдық жоғары топтар қойған адамдар ғана болыс басқарушысы және ауыл старшыны болып сайлана алатын еді. Болыстық съездер мен ауыл старшыны толық сайлана алатын еді. Болыстық съездер мен ауыл жиындарында болыс басқарушыларын, ауыл старшындарын және олардың кандидаттарын сайлау әрбір 3 жыл сайын өткізіліп тұрды. Жай көп дауыс алғандар (шар салу арқылы) облыстық әскери губернаторы бекіткеннен кейін ғана қызметке сайланған болып есептелді. Ауыл старшындары мен олардың кандидаттарын уезд бастығы немесе уезд исправнигі бекітуге тиісті болды. Облыс және уезд бастықтарына сайлау нәтижелерін бекітуге немесе жоюға толық право берілді. Болыс басқарушысы жарлық және полиция билігін өз қолына алып отырды. Ол «тыныштық пен тәртіптің» сақталуын, алымдардың жиналуын қадағалап отырды, оның 3 күн мерзімге қамауға алып, ақшалай айып төлетуге правосы болды.

Болыс басқарушыларының өз болысында қандай праволары болса, старшындардың да өзі әкімшілік ететін ауылды көлемінде нақ сондай праволары болды. [2-232, 234] Әкімшіліктің мұндай жүйесі қазақ ауылдарының ежелгі қалып, болмысының іргесін ыдыратты,

*Аңғардым жұмбағыңды жазған хаттан.
Аңғартып сөз жазыпсың әр елаттан.
Шешуі жұмбағыңның қиын болып
Әр жұрттың азаматын таңыртқатқан.
Аңқыған ақ бөкендей жұмбақ екен
Мергенге кездеспесе көздеп атқан.
Мысалы Мысыр деген қыз дүниесі,
Қолымен біреу алып, біреу сатқан.
Кетеді қыз Қырымға деген сөз бар
Бұрынғы келе жатқан ескі елаттан.
Бәйбіше дегеніңіз анау шығар
Пәлені от басына жақындатқан.
Отыз бен қырық дегенің ердің жасы,
Шығарып қаздай үнін қаңқылдаған.
Он екі таяқ деген бір жылғы өмір,
Мысалы май айындай жалтылдатын.
Екі лашын, бір сұңқар ақылыңыз,
Тұлпардай қуып жетіп бір тоқтатқан.
Алтыс қасқыр дегенің асаулығың
Көзіңді төңірекке аландатқан.
Жетпіс қасқыр дегенің нәпсің шығар,
Кеуліңді орта қылып қамап жатқан.
Қоралы қой дегенің иман шығар,
Кеуліңе қорқынышты көп ойлатқан.
Қойларың қорасына бекітпеген
Қасқырға әрбір жерде тамақтатқан.
Меніңше өз атыңыз Мамық шығар,
Жатушының жамбасын былқылдатын
Ныспың төсекке ұйқас болған соң
Деген сөзің сол шығар жұмбақтатқан.
Мен сөйтіп жұмбағыңды шештім бұлай
Қалмасын аяғыма түсіп қақпан. [53-509, 592]*

Ақынның түрлі жағдайларда қайым айтыстарға да, жұмбақ айтыстарға да, қатысып отырғаны белгілі. Молда Мұсаның бұл жанрдағы маңызды мұрасы – жазба айтыстары. Бұған бізге белгілі екі айтысы – Бұдабаймен және Манат қызбен сөз сайысы дәлел болады. Енді осы екі айтысының мән-жағдайына бұрылатын болсақ, келесі жайды ескерген жөн. Молда Мұса мен Бұдабай айтысы уақыт жағынан ақынның жас бозбала кезінде болған секілді. Мұсабек өз еліндегі Сырым деген сұлу қыздың басқа елге айттырып, өзіне тең емес адамға кете барғанына өкініп, хат жа-

*Бір жеген ауқат үшін мал сойғызып,
Адамның қастығы бар ма айуанменен? [10-50] –*

деген өлеңі де ақындық тапқырлыққа жарқын мысал бола алады. Ақын ауыл аралап жүргенде оған жасы кеп отырған қыз:

*Молда болсаң айтып бер шаригаттан
Сүйегін Әзіретәлі кім ұстаған? –*

деп сұрақ қояды. Сонда Молда Мұса:

*Ақылға кем екенсің кембіл десем,
Отырсың мұнша неге жөн білмесең?
Есіне ескі сөзді кім алып жүр,
Қыздардың қариясы сен білмесең? [10-32] –*

деп жауап берген екен. Мұндай өлеңдер ақын аузынан жиі шыққан. Көбі жиналмай қалғаны өкінішті. Молда Мұсаның хатқа түскен, кітаптардан орын алған айтыстарының бірі – Мамық қыз дегеннің жұмбағына берген жауабы. Мазмұны күрделі болғандықтан жұмбақты да, ақынның қайтарған жауабын да толық келтіргіміз келеді:

*Мысыр атты бір шаһар,
Ортасында қырық бұлақ.
Төскейден бедеу ұстадым,
Бұғалықсыз құр-құрлап.
Бәйбішені байға көндірдім
Өсиет айтып тұр-тұрлап.
Талға таяқ сүйедім
Он екі жерден сыр сырлап.
Отыз үйрек, қырық қаз
Күнде ұшады сыңқылдап.
Екі лашын, бір сұңқар
Оны айналар сымпылдап.
Алтыс қасқыр аналы,
Жетпіс қасқыр балалы,
Мақсатын сұрасаң
Жайлап барып қой қырмақ.
Байсарының қызымын,
Тапсаң малсыз тиемін.
Жақсы болсаң жыр тыңдап,
Жаман болсаң тырпылдап,
Таппасаң әрмен кете бер
Мазамды алмай қыңқылдап –*

дегенге Молда Мұса былай жауап береді:

рулар арасындағы қайшылықтар мен тартыстардың көбеюіне жол ашты. 1886 жылы 2 июньде «Түркістан өлкесін басқару туралы ереже», 1891 жылы 25 мартта «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» қабылданды.

Өлке шеңберінде генерал-губернаторға шексіз билік берілді. Басқару аппараты – кеңсе, облыс шеңберіндегі жоғары шенді адам саналатын әскери губернаторлар өздеріне жиналыс пен кеңсе кіретін еді. Облыстық басқармалар империяның орталық аудандарындағы бағынышты облыстық басқармаларымен қоса генерал-губернаторға бағынды, ал облыстық басқармаларға жалпы губерниялық басқармаға теңестірілді. Уезд шеңберінде басқару уезд бастықтарының қолына шоғырландырылды, сөйтіп уездік исправник пен уездік полиция басқармасына сәйкестендірілді [12-240, 241].

Қазақ халқының мойнына түскен бұғалықтың «тарихы» осындай реформалардың жүзеге асырылуына байланысты. Халық бірлігінің шайқалуына, болыс, билер арасында мансапқорлық, парақорлықтың үдей түсуіне «негіз салған» бұл реформалардың түпкі мақсаты ел ұйтқысын жоғалтуға, жоюға әкелгенін Дулат, Шортанбайлардан бастап, Майлықожа, Молда Мұсаларға дейін өздерінің уытты жырларында әшкерелеуі нағыз замана шындығы еді. Осы тұста Молда Мұсаның орыс губернаторымен кездесуінің тағы бір айғағын келтірер болсақ, Егемжар Жанқабылдың «Молда Мұса «жарты патшаны» қалай таңқалдырды?» деген «Шымкент келбеті» газетінде (6.01.2000 ж.) жариялаған: «Молда Мұса Оңтүстік өңіріне ғана емес, исі қазаққа өзінің ақындығымен, алғырлығымен, тапқыр да тәкәппарлығымен танылған кісі. XIX ғасырдың соңында Орынбор уәлаятының генерал губернаторы, ұлты неміс «жарты патша» атанған Перовский кезінде Ақмешіт (қазіргі Қызылорда) қаласын мекендеген. Губернатор сол жылдары Қожа Ахмет Яссауи кесенесін көру мақсатымен Түркістанға келуді жоспарлайды. Ол кезде темір жол торабы тартылмаған. Перовский фаэтонға мініп, нөкерлерімен бірге апта жүріп, Түркістанға келіпті. Губернатордың алдында құрдай жорғалап, бәйек болып жүрген шаһар оязы «жарым патшаға» жағымпазданып:

– Сіздің құрметіңізге бас иіп, балл өткізуге рұқсат етсеңіз, – дейді. Губернатор сонда:

– Рұқсат етемін, бірақ мені орыстың ән-частушкалары жалықтырған, жергілікті халықтың өнерпаздары болса, соларды

тамашалағым келеді. Қазақ халқында суырып салма, импровизатор ақындар бар деп есітемін, солардың біреуін тыңдасам, – депті. Шақырылған ақындардың ішінен таңдау Молда Мұсаға түседі. Молда Мұса өзіне серілікті серік еткен, ел билеушілерінің алдында иікпейтін тәкәппар мінезін таныта, түйе жүн шекпенін иығына жеңсіз жамылып, құндыз бөркін шалқайта киіп, паңдана басып ортаға шығады.

Молда Мұсаның осы мінезін байқаған губернатор:

– Маған көбік ауыз көп сөз керек емес, бір шумақ қана айт. Содан-ақ сенің өзіңнің де, халқыңның да кім екенін танымын, – дейді. Сонда Молда Мұса:

*Бәріміз бір кісінің баласымыз,
Ортада жалғыз-ақ дін таласымыз.
Патшалық та, байлық та сіздің қолда,
Сол байлықтан бізге де қарасыңыз, –*

деп тоқтапты.

Ортадағы тілмаш айтқанын сөзбе-сөз аударып жеткізгенде губернатор орнынан тұрып келіп, ақынның қолын алып:

– Ризамын, ақылымды толықтырдың, ой-өрісімді кеңейттің, орынды сөз айттың. Шыныда да біздің бәріміз Адам – Ата мен Хауа-Анадан жаралғанбыз, – депті. Сөйтіпті де оязды шақырып:

– Ақынға халықтың жоралғысын жаса, астына сарайыңдағы таңдаулы сәйгүліктің бірін мінгіз, үстіне қымбат бағалы шапан жап!» – деп бұйырады. Бұйрық сол заматында-ақ орындалады. Сонан соң «жарым патша» оязға:

– Мына ақынмен, оның халқымен санасатын бол! – деп тапсырады. Халықты тықсырған ояз осыдан кейін райынан қайтып, озбырлығын тыйған екен. «Жақсыдан шарапат, жаманнан кесепат» деген осы емес пе?» – деп тәмамдаған мақаласын қаз-қалпында беріп отырмыз.

Жаңа заман өз өзгерістерін ала келеді. Молда Мұса осы процестердің бәрін көзімен көреді, сезеді. Өзінің шығармаларында осы құбылысты сипаттайды. Атасы датқа болғанымен, мұндай лауазымға ақын қызықпайды, ол өзінің болашақ тағдырын сөз өнеріне арнауды көздейді. Бірақ, ақын болып күн көру өте қиын еді. Сондықтан да оның ағайындары, әсіресе ағасы Керімбек болыс Молда Мұсаның өлеңмен әуестенуін жақтырмаған секілді. Ағалы-інінің арасында қырбайлық, реніш осыдан туады. Ел

қайымдасуларының өзі ел жадында сақталған. Қаратау елінің ең көрнекті ақындары Майлы мен Құлыншақ әрі замандас, әрі сыйлас ретінде кездескен сайын бір-бірімен тапқыр қайымдасып отырған. Бірде Құлыншақ ақын:

*«Майлы, Майлы дегенмен май болмадың,
Жұрттан алып жегенмен бай болмадың» –*

дей бергенде, Майлықожа:

*«Сен Құлыншақ болғалы талай болды,
Иә құлын, иә жабағы, тай болмадың» [52-34] –*

деп ұтымды жауап берген. Міне, осындай тосыннан берілген сұраққа шапшаң, жауап беру ғана ақындық боп саналған.

Қазақ ақындық пен өлеңші жөнінде айтатын «Ерінбеген етікші, ұялмаған өлеңші болады» – деген сөздері ақиқат. Өлеңші мен нағыз төкпе ақындықтың айырмашылығын ел таныған. Молда Мұсаның жеке адамдарға айтылған қысқа өлеңдерінің бірсыпырасы осы қайым айтыстың шартына дәл келеді.

Молда Мұса ел аралап жүргенде Наурызбай деген бидің үйіне түседі. Би үйінде жоқ екен, әйелі қонақ келді екен деп жөнді күтпепті. Ақын кетер кезде Наурызбай келіп қалады. Сонда Мұсабек:

*Ассалаума әлейкум, бай Наурызбай,
Жігітке дәулет бітсе, көңілі жай.
Өлгенде сүйегіммен бірге кетер
Пешінде жемсіз ішкен үш кесе шай...
Шешесі әйеліңнің Кекіл деген
Белбеуі өмірінше бекілмеген.
Бұл дағы шұбатылған бейшара екен
Бір кейпі тап шешесі секілденген.
Мінезін шешесінің білуші едік,
Түндігін жауып қойып, етін жеген.
Ертерек жақсы жерден қыз алмасаң,
Қалмайды іш пікірің өкінбеген, –*

деп табан астында өлең төгіп жіберген екен. Бұл жолдардан тапқырлық айқын сезіледі.

Үйіне Қаратаудың теріскейінен Шәді төре қонаққа келгенде Молда Мұса тұрмыс тапшылығын білдіртпей, лайықты қонақасы бере алмағандығын әзіл өлеңмен жуып-шайған:

*Келген қонақ кетіп жүр шай-нанменен,
Шай болмаса бір тостақ айранменен.*

Айтыс кезінде әріптестердің жасы, ата-тегі, мансабы, тіпті ұлты мен жынысы есеп емес, бұл арада тек қана сөз шеберлігі ескеріледі, сөз сайысы кезінде әзіл-оспақ та ұшырасатыны да болады, қазақта «әзілің жарасса – атаңмен ойна» – деген нақыл бекер айтылмаған. Айтыс жанрының біздің заманда да өзіндік орны бар екенін аңғару қиын емес.

Ақындар айтысының тағы да бір ерекше қыры – оның сахналық, тамашалық өнер екендігінде. Айтыс тамам жұрттың алдында өтеді. Әріптестердің сөз атымын, уәжін, тапқырлығын, шешендігін жиналған жұртшылық қалт жібермей бақылап отырады. Олардың алдында қандай бір құпия сырларды да жасырып бүгіп қалу мүмкін емес. «Көптің көзі көреген» – деген нақыл осындайдан шықса керек. Тыңдаушы халық айтысатын ақындардың әніне де, тартқан күйіне де, актерлік бейімділігіне де баға беріп отырады. Қалың жұрттың алдында тапқырлық сынынан өтіп қызықтырып, өзінің бағасын табанда алып отыратын мұндай өнер дүниеде сирек. Сондықтан айтыс өнері қазақтың ұлттық рухани байлығы деген сөзде шындық жатыр. Айтыс төкпе ақындардың халық алдында танылатын өнер емтиханы болатыны осыған байланысты.

Ақындар айтысының түрлі жанрлық түрлері бар. Бірақ, барлық ақындық өнердің бастауы қайым айтыстар десе болады. Шын талантты төкпе ақындар жұртты бір ауыз өлеңмен де риза етіп, әріптесін сөзден мүдіртіп кете береді. Ақынға табиғи бейім, қабілет, дарындылықпен қатар, мәдениеттілік, білімділік, әдептілік, парасаттылық керектігі анық. Әріптесін қалай да жеңу үшін, ақын күтпеген жерден «шабуылға» шығады, қалай да сөзбен ұтып кетуді мақсат етеді. Айтыстардың түрлері дегенде, ең алдымен, ауызша және жазбаша айтысты атап өтуіміз керек. Мұның әрқайсысының өзіндік өте қызықты қырлары бар. Жұмбақ, қайым, қыз бен жігіт айтысы да өз алдына ерекшеленеді. Қысқа қайрылған айтыс – түре айтыс, ұзақ көлемді айтыс – сүре айтыс деген анықтаманы ғұлама Мұхтар Әуезов қалыптастырған еді. [51-682]

Молда Мұса өмір сүрген заманда қазақ даласында, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан да айтыскерлердің неше алуан майталмандары болған. Мұсабектің өзіне өнеге тұтып, үлгі алған ұстаздары да солар. Мәделі, Майлы, Бұдабай, Құлыншақ, Нұралы секілді ақындардың атағы күллі қазақ даласына мәлім еді. Олардың тапқыр сөздері ел арасында аңыз болып жатталып, ауыздан-ауызға таралып келген. Мәселен, Құлыншақ пен Майлының бірер ауыз

билігі, беделділік байлықпен, ақшамен өлшенетінін көріп, біліп жүрген Мұсабек бір күні ағасы Керімбек болыс отырған ортада:

*«Бай артық болыстан да, биліктен де,
Әр істі ақша бұзар киліккенде,
Жалы бар, жабы шобыр озып кетті,
Қазан ат жалы кеткен жүйріктен де»* [10–13] –

дей келіп, қайғысыз хан семіз, биліксіз би семіз деп қалады. Көпшілік ішінде сағын сындырғанына ызаланған Керімбек бұдан кейін інісін мүлдем жек көріп кетеді. Бір жылы ел жазғы жайлауға көшіп жатқанда көшуге түйе таба алмаған Мұсабек ағасына сәлем-хат жолдап, біреуді:

*«Кереке, керек боп тұр бір мұрындық,
Жоғынан мұрындықтың болдық мұңлық.
Ақшалақ Қазықшының² бүркітіндей,
Айналып ақырында сізге ұрындық»* [13] –

деп көлік сұрата жібереді. Бірақ Керімбек Мұсабектің көпшілік ортасында айтқан мысқыл сөзін кек көріп, түйе бермей жібереді. Онымен тұрмай, ол сол кездегі кейбір дүмше молда, ишан, қожаларға қосылып, інісі Мұсабектің өлең жазып, оны топ ортасында айтып жүргенін мін деп тауып, жамандап, мүйіздей түседі. Сөйтіп, сол жылы Мұсабек жазғы жайлауға шыға алмай, қыстауда отырып қалады. Ағасының бұл ісі оның қабырғасына қатты батады. Бірақ, бұл кекесін Мұсабекті мойытта алмайды. Қайта өнерге жаны құмар Мұсабек өз ойынан жыр, дастан шығарып, оны жазба күйінде көпшілік арасына кең таратып отырады. Ақындықты ақсүйек әулетке лайық емес дейтін шала молдаларға, өзінің ағасы Керімбекке өлең сөздің асылдығын айтып, олардың надандығын бетіне басып, хат та жазады:

*Ақын десең ақынмын, ақ иықпын,
Би, молда – ол жөнінде нені ұқтың?!
Харекетін тіл безеп, арды жалдау,
Қарғысын арқалайсың барша жұрттың.
Ақыннан сөз қалады мұра болып,
Қазынасы білсеңіз ол халықтың...* [14-78].

Мұсабектің тілі уытты бұл «сәлемдемелерін» оқыған молда, би, атқамінерлер қатты шамданып, кез-келген оны қағытып, топқа

² Аспанда шарықтап, жерден аң таппаған Қазықшының бүркіті өзіне түскенде, ол ат бауырына жасырынып аман калған екен.

жолатпауға әрекеттенеді. Тіпті, жалғыз атты кедейсің деп намысына да тиеді. Туысы, бауыры Керімбек айдап салып отырған дүмше молдалардан қуғын көрген Мұсабек 1871 жылы жиырма екі жасында *Қоңыр мен Мойынқұмды* мекендеп отыратын елге кетеді. Жалғыз атына әйелі – *Әйімді* мінгестіріп барған жас Мұсабектің білімдарлығынан хабардар ондағы ел оны құшақ жая қарсы алады. Жағалбайлы руынан шыққан Мәшен, Қанай деген байлар Мұсабекті мектепте мұғалім етіп ұстайды. Мұсабек ол жерде он бес жылдай тұрып, кездейсоқ оба ауруының салдарынан әйелін де, балаларын да сонда жерлейді. Қимастарынан айрылғаннан соң, сол жерде бала оқыта жүріп, өз елінің де қиын жағдайға тап болғанын, малдан жұтап қалғанын есіткен Мұсабек ауылына өлең арқылы сағыныш хаттар жолдайды:

*Ағайын есіттім мен жаман атты
Дегенді малдан мүлдем тазалапты...
Осындай ел салдарын есіткен соң,
Сұраймын аман ба деп азаматты? [14-79] –*

дей келіп, еліне сағынышын айтып, былай деп өлең жазады:

*Теңгермен алтыңа да Шоқтасымды,
Уыздай қып ұйытқан отбасымды.
Елден жырақ кеткелі көп жыл болып,
Аман сақтап қалдым мен бір басымды.
Шоқытас деп аталғап әуел бастан,
Топырағында өсіп ем бала жастан.
Бұл жерден он бес жылдай дәм-тұз таттым,
Хабар біліп қайтайын туған жақтан... [15-38].*

Әйелінің, балаларының күйігі қатты батқан Мұсабектің мұңына ел сағынышы да қосылып, туған жерге қайтуға бекінеді. Он бес жыл тұз-дәмін татып, еркін аралаған, өзіне лайықты дос-жаран тапқан, үлкендердің қадірмендісі, жастардың ұстазы атанған Мұсабек сол елмен қоштасар алдында болған жерін былай деп суреттеген:

*Қоңыр-ай, жерің шүйгін, елің де бай,
Көрмеп ем ырысы мол мен мұндай жай!
Тағдырдың ісі-дағы шаңырақ сынып,
Еліме кетіп барам сені қимай! [14-79]*

Көп жыл Сарыарқа жағында болған ақын, қазақтың сайын даласының сол кездегі жағдайына қанығып, өнерін ұштап,

*Бір алып туралықтан жүрер мыңға,
Қыңырлық не шығады болса да жүз?» –*

деген жолдардан дидактикалық зор үлгіні байқаймыз.

«*Ұры мен жолбарыс*» деген шығарманы поэма деп атаса да, баллада десе де лайықты көрінеді. Ұрлықты кәсіп еткен бір адамның жылқы деп жолбарысты мініп алғаны, аң патшасының зәресі қалмай қорқып, түні бойы шауып қалжырағаны, ақырында адамның айуаннан айласын асырып, құтылғаны айтылады. Қазақ кеңес әдебиетінің классигі Бейімбет Майлиннің де осы тақырыпқа жазылған шығармасы барын білеміз. Бейімбет те, Мұсабек те бір оқиғаны өз сөзімен, өз мәнерімен жырлаған. Бір тақырыпты бірнеше ақынның жырлауы шығыс әдебиетіне тән нәзиралық құбылыс.

Сонымен, Мұсабек ақынның эпикалық жанрдағы шығармалары өз алдына қызғылықты, мазмұнды, ғибратты, өзгеше көркем әлем екенін көреміз. Бұл шығармалар ақынның өнер қырларының мол екенін, ауыз әдебиетінің сарынын жаңғырта жырлауға шеберлігін аңғартады. Сондықтан бұлар ақын мұрасының қадірлі, құрамды бөлігі болып қала береді.

2.3. «Кідірттім неше ақынды қарсы келген»

Мұсабек Байзақұлы әрі жазып шығаратын шайыр, әрі төкпе ақын. Оның ауылдастарының арасында, той тамашаларда, ойынсауық кезінде айтылған көптеген қайым айтыстары сақталмаған. Әріптес ақындар қайымдасып айтысқанда кез-келген ақын дер кезінде мүдірмей жауап беруге тиіс. Ал айтылған сөзге, қойылған сұрауларға кідіріп қалса, айтысушының жеңілгені болып саналады. Сондықтан, айтыс ақыны мейілінше ұтқыр, жедел жауапқа әрдайым әзір және сол ойларын ақындықпен айта білуі шарт болған.

Ертедегі қазақ жағдайында елдің ішіндегі барынша маңызды мәселелер дер кезінде батыл көтеріліп отырған. Айтыста өмірдегі жақсылық қаншалық мадақталып, көтеріңкі айтылса, кемшіліктер соншалықты өткір таңбаланады. Сол үшін айтыскер ақын елдің өткендегі тарихы мен қазіргі жағдайын білетін білімді, парасатты жан болуы тиіс. Білімі аз, тағлымы тапшы адам айтыста мүдіріп қалуы мүмкін. Сондықтан ақындар айтысқа күн ілгері дайындалатын болған. Өз елінің де, әріптес жағының да жағдайын толық біліп отыруы шарт. Демек, ақын қауымның шын мәніндегі өкілі сияқты болып көрінеді. Ақындар айтысы мейілінше шыншыл жанр.

аңыздан үлкен мағына тудырады. Мансаптан есі шығып кететін кешелерді сынады.

Құлқынның соңына түскен адамның кесірге ұшырап, еңбекпен күн көрген жандардың мұратқа жететіні «Адалдық пен арамдық» мысалында көрсетілген.

Молда Мұсаның «Тұзу терек» мысалына зер салатын болсақ:

*«Заманында бар екен қариясы,
Өзі әйел, ағарған қардай шашы.
Түзуліктен аспанға басы жеткен,
Сол кемпірдің бар екен бір ағашы.
Уақытында патшасы көрді мұны,
Көрді-дағы ағашқа кетті зейіні...
Қылды сауда кемпірдің сол терегін,
«Берейін деп жаныңа не керегін».
Бір рахат қылмаққа көңілденді,
Қазынаның сарп етіп бір бөлігін.
Айтты кемпір «сатпаймын ағашымды,
Кім біліпті менің де үй салмасымды?
Тартып алса, шақтым жоқ, ала берсін,
Тәуір ағаш екен деп жарасымды».
Қазымырлығын патшаның көзі көріп,
Қылды қымбат саудасын кемпір келіп.
Ақыр алды патша сол ағашты,
Ауызына сизаниа ақша беріп.
Сол ағашты бір асқан ұста шапты,
Жарқыратып сап-сары алтын жапты.
Кемпір келіп құшақтап сол ағашын,
Кезекпенен сүйеді екі басын.
«Айналайын ағашым, туралықпен,
Қылдың құмар шағардың падишасын.
Сары алтыңа мен де қарық, өзің де қарық,
Болды құмар бойыңды көрді де халық.
Иір болсаң кім сені алар еді?
Туралықта болады осындай парық».
Ұстын болар мешітке тұзу терек,
Қисық ағаш туралар неше бөлек.
Жақсы деген қыңырлық еш дерек жоқ,
Тарихтарды ақтарып қылсақ дерек.
Тура жүрсек азбаймыз сіз бенен біз,
Жақсы болмас еш қыңыр басылған із.*

Арқадағы ақын-жыршылар, серілер, әншілер, күйшілер қауымын мол таныған, тәсір алған, айтыстарға да қатысқан. Бұл оның қазақ поэзиясының нағыз киелі жерінде жүрген кезеңі деуге де болады. Өйткені *Сарыарқа* қай кезде де қазақ әні мен күйінің, өлеңінің ордасы болған ғой. Молда Мұсадан жасы үлкенірек *Құлыншақ ақын* да Сарыарқа жеріне барып, көптеген жылдар ел аралап, серілік-салдық құрып қайтқан. Құлыншақ ақын (1840-1911) *Арқадағы Шөжеден* бата алған деген де пікір бар. [16-32, 63] Ол кезде Қаратау ақындарының шығармашылық сапары секілді осындай салт қалыптасқанға ұқсайды. Молда Мұсадан бұрынырақ *Шортанбайдың да* (1818-1881) туған жері – Түркістанды қалдырып, Сарыарқаға сапар шегіп, сонда қалып қойғаны белгілі. Қысқасы, Молда Мұса *Сарыарқада болған кезінде Көкше, Үш-қоңыр, Сарысу, Мойынқұм* жерлерін көп аралайды. Бұның өзі ақынның өміріндегі өзінше үлкен әдеби университет, мектеп сияқты еді. Молда Мұсаны сол елдегі қадірменді дос-жарандары үлкен құрметпен елінің шетіне дейін шығарып, мал-мүлкін алып барысуға жігіттер қосып жібереді. Ақынның туған елге оралуына сол кездегі жергілікті билеушілерге пікірі кереғар келе бергендігі де себеп болған секілді. Өйткені, шыншыл, әділетті айтатын ақын қашан да халық мұңын, жүрегіндегі сөзін білдіретін тұлға ғой, Молда Мұса өмірде көрген шындықтарды батыл айта білген ақын.

Өзінің туған еліне Молда Мұса араға біраз жыл өткізіп барып 1886 жылы оралады. Міне осы кезден оның ақындық пырағына шыңдап қонған кезі басталады. 1880-1910 жылдар Молда Мұсаның шығармашылық жемісті кезеңі болып саналатындығын Өтебай Тұрманжанов өзінің мақаласында атап айтқан. [4] Мұсабек бұдан кейін бірыңғай ақындық жолды қуып, тойларда айтыстарға түсіп, белгілі оқиғаларға арнап өлең шығарып, өнерін шындай берген. Бірақ ақынның тағдыр жолында көп қиыншылықтар кездескен. Соның бірі – ақынның отбасындағы ауыр хәлі. Сарыарқада әйелі ауырып өлгеннен кейін де, ол бірнеше рет үйленген. Жаңадан үйлену үшін қалың мал төлеу керектігі, жас балаларын асырау қамы, малы жоқ Мұсабекке оңай тимейді. Ендігі жерде ақсүйек датқаның баласы деген дақпырттың да пайдасы болмайды. Ақшалылардың, байлардың күні туып, ақша капиталы үстем бола бастайды. Байлық пен жоқтықтың айырмасын көзімен

көрген ақын сөздері өмірдің нағыз ақиқаты болып елестейді, сөз шеберлігі ашыла түседі. Молда Мұса осы байлық пен кедейліктің арасын өзінің өлеңдерінде Молда Мұса 1915 жылы ұлы жүздің ысты руынан тараған Қарақойлының мекені – Төрткөлге жүріп кетеді. Мұнда жыр айта жүріп, Мұсабек хал-жағдайын өлең арқылы аңғартып отырады. Қадірлес, сыйлас дос-жарандарының көмек, тілектестігімен сол елдің *Күләй* деген қызына үйленеді.

Молда Мұса тағдырдың талқысымен, төрт рет үйленеді. Ең әуелгі әйелі Қазы деген кісінің қызы болған. Молда Мұсаның осы жұбайынан Нақыпбек пен Сақыбек деген ұлдары болғанымен, Сақыбек бала кезінде шетінеп кетеді, Нақыпбегі Түркістанда орыс мектебінде жақсы білім алып, сол өлкеде тілмаштық қызметте жүргенінде Үргенішке тілмаштық қызметке жұмсалады. Сол сапарда ентікпе сырқатына шалдығып, елге оралады да, сотта қорғаушы-адвокат қызметін атқарады. Үнемі емделіп жүргенімен, (ұлы Ибадулла тоғыз жасқа толар-толмаста) қырық алты жасында қайтыс болады. Молда Мұсаның осы Нақыпбектен қалған немересі Ибадулла (Иван) бергі тұста сол өңірде бас бухгалтерлік қызметте болған...

КСРО Журналистер одағының мүшесі болған Мәмедәлі Әшірбаев жергілікті газетте «*Оңтүстіктің Ақан серісі*»³ деген көлемді мақала жариялаған. Онда: «...Ақынның осы ең соңғы әйелінен *Раушан*, *Өксікбай* деген ұл-қызы болған. Бала зарынан өксігін баса алмай жүрген Мұсабек ұлының атын *Өксікбай* деп қояды. Әкеден жетім қалған *Өксікбай* Ибадулланың тәрбиесінде болып ержетеді. *Өксікбайға* да әкесінің ақындығы дарыған екен. Ол кеңес армиясының қатарына алынады да, оның аяғы Ұлы Отан соғысына ұласады. Майданда жүріп өлеңмен хат жазып тұрады. Бірақ хат сақталмай, ағайындарының жаттап алған кейбір шумақтары ғана ауыл арасында айтылып жүреді. Соның бір шумағын *Қасымбекқызы Күлшаннан* жазып алған едім:

*Сұлтанқұл аманбысың, Далат досым,
Жүргенде ойда-қырда жолың болсын.
Езіліп ел сағынған қатарыңа
Хат жазған екеуіңнің қолың болсын.
Ибадулла, Раушандар аман жүр ме,
Сәлемімді олар да қабыл алсын...» –*

³ «Коммунистік еңбек» газеті. –№58, 13.05.1989.

Мұнда адамның жасаған жақсылығы босқа кетпейді, әр істің бір қайырымы болады деген пікір берілген. Өзінің қайырымдылығы үшін зәбір көрген бір байдың қызының сахилығы босқа кетпей, ғайыптың күшімен кесілген қолы қайта қалпына келгені туралы аңыз адамды жақсылыққа, ізгілікке, сыпайылыққа шақырады.

«Адам мен аюдың достығы» туралы көп елдерде ұшырасатын сарынды Молда Мұса мысал ретінде жазған. Мұса ақын суреттеп отырған нұсқа орыс ақыны И. А. Крыловтан алынғаны күмән келтірмейді. Өте шебер аударылған, қазақтың төл шығармасындай әсер беретін бұл мысал өлеңнің түйіні мына сөздерде беріледі:

*...Надан достың достығы аюдай-ды,
Достық қылдым дегені қастық болып
Басты жаншып кетуден тайынбайды.
Жаман парқы жақсыдан бөлек деген,
Тал барабар болмайды терекпенен,
Бұрынғы жақсылардың бір мақалы:
«Надан достан – дұшпаның зерек» [50-62, 63] –*

деген.

Мұндай мысал-тәмсіл өзінің жасалу шеберлігі жағынан үздік туындылармен бір қатарда тұра алады. Бұлардың көбі осы тұрғыдан хрестоматияға еруге лайық.

«Семірген есек» – өлеңінде жолбарыстың терісін жамылған есектен адамның, жан-жануардың зәре құты қалмай қорыққаны, ақырында есектің мұнша атақ-дақпырт есін шығарып жібергені, таудың бір шетіне барып, есекше ақырып, шер шығарғаны, жолбарыс деп жүргені есек екенін білген жұрттың есекті қуып шыққаны сөз болады. Мысалдың соңғы жолдары:

*Сол баудан құлан шығып кетті қашып,
Ақырды есек сонда аузын ашып,
Жүргені жолбарыс деп есек екен
Сыртынан бау иесі жүрген басып.
Жүгірді тұс-тұсынан қуанысып.
Есекті ұстап алды бауға тосып,
Жолбарыс бүгінгі күн есек болды
Жүргенде бұрын қорқып зәресі ұшып.
Ағаштың ұрды кесіп келтесімен,
Шығарды жеген шөбін желкесінен,
Теріні үстіндегі сыпырып ап
Айдады жоңырышқаның көрпесінен [15-70] –*

деген жолдармен аяқталады. Ақын шығармасында осы оқиға

ғана, республиканың өзге жерлеріндегі тамалар да әулие тұтып, қастерлейді...

Қаратау, Сыр өңірінің көптеген жыршылары, соның ішінде «Алпамыс батырдың» ең көркем нұсқасын айтып келген Сұлтанбек Аққожаев репертуарындағы сүйікті жырларының бірі де – Шора батыр болатын. Оңтүстік Қазақстанның өзге ақын-жыршылары да Шора туралы аңыздарды өз репертуарына тұрақты енгізіп, халық арасында айтып келген. Мұсабек Байзақов өндеп, құлпыртып жырлаған «Ер Шора» жыры қазақ халқының ең сүйікті эпикалық ескерткіштерінің қатарына қосылады.

Молда Мұса мұрасының ішінде көркем де келісті жасалған, бас-аяғы бүтін бірнеше мысал-шығармаларды да кездестіреміз. Олар:

- «Тышқан мен түйе»
- «Жолбарыс пен түлкі»
- «Қайырымды қыз бен қайыршы»
- «Адам мен аюдың достығы»
- «Түзу терек»
- «Ағаш пен маймыл»
- «Семірген есек»
- «Адалдық пен арамдық».

Жанрлық сипат жағынан алып қарағанда бұлардың кейбіреулерінде мысал, тәмсіл, ертегі белгілерінің аралас жүргені байқалады. Қалай болғанда да, бұл мысалдардың танымдық, тәрбиелік мәні жоғары.

«Тышқан мен түйе» өлеңінде ақын өз шамасына қарамай, мақтаншақтыққа салынған тышқанның сәл кедергіден өте алмай, мүшкіл халге түскенін шебер келтірген. Бұл мысал-өлең қазақтың өз топырағында туған әңгіме боп көрінеді.

«Жолбарыс пен түлкі» мысалынан түрлі халық арасында кең тараған хайуан туралы ертегілерінің сарыны байқалады. Аңдардың патшасы болып саналатын Жолбарыстың тәкәппарлыққа салынып, қауіп-қатерді ұмытқанын арамза түлкі жақсы пайдаланып кетеді. Жолбарыс өзінің аңғырттығымен құдықтағы суға түскен өз бейнесін көріп, суға атылып мерт болады. Ақын бұдан «Жолбарыс өзін-өзі ажалға соқтырды» деп тұжырым жасайды. Бұл өлеңнің де тәрбиелік, ғибрат берерлік мәні айқын.

«Қайырымды қыз» ден аталған тәмсіл ертегінің де айтары бар.

деген мазмұнда жариялаған материалында осы Өксікбайдың Сталинград шайқасынан кейін елге оралмағандығын айтады.

Молда Мұса ақын өмірінің көп жылдарын мұғалімдік қызметке жұмсайды. Оның оқытушы болып жұмыс істегені жөнінде дерек қалған.

Бір мың тоғыз жүз он алтыншы (1916) жылы Түркістан ауданының Ибата деген жерінде Сейтмұрат болыстың қолдауымен мектеп ашып, өзі сонда мұғалім болғаны Мұса Тоққожаевтың естелігінен белгілі, себебі Мұса Тоққожаев сол мектепте білім алған. Осында ол жас оқытушы *Шамғали Сарыбаевпен* танысады. Шамғали Молда Мұсадан көп жас болса да, олардың арасында ағалы-інідей, аталы-баладай достық қарым-қатынас туады.

Шамғали Сарыбаев өте ұқыпты зерттеуші, әрі педагог, Түркістан маңайында ғана емес, Ташкент өңірінде, 1920-жылдарда Алматы облысының жерінде ағартушылық қызмет атқарған. Атағы жер жүзіне жайылған Жамбылды да тапқан сол Шамғали Сарыбаев еді. Ол Жамбылдың өмірбаянын да жазып алған. Тіпті, Молда Мұсаның табылмай жүрген қолжазбалары Шамғали Сарыбаевтың архивінде сақталуы мүмкін деп те ойлаймыз. *Шамғалидың әкесі – Харес* қайтыс болғанда Молда Мұса оған өлеңмен көңіл айтқан. Онда ақын Шамғалиға деген өзінің ағалық көңілін білдірген:

*«Білімге артық, ілімге таусылмас кен,
Шамғали баламызға жаздық өлең» –*

деп басталатын осы бір қамқор көңіл лебізі ақын мен мұғалім арасындағы достықты сездіреді. Өлең алпыс төрт жол. Мұнда Молда Мұса дүниенің өзгермелігін ескерте келіп:

*«Бізден бұрын көп ерлер келген екен,
Кәне солар қалды ма тапшы бірін?!» –*

деп өлмес пенде жоқтығын айтады.

*«Пайғамбар да қалған жоқ, патшалар да,
Қожа, төре, хан менен датқалар да» –*

дейді ол.

Артында өзіндей оқымысты перзенті қалған әкеде арман болмауға тиіс, қапамен қамыға берме деп жұбатады, жігер бере сөйлейді:

*Күйсең жанып өшерсің күлдей болып,
Күлсең көңілің ашылар гүлдей болып.
Ерлік қыл да, ешкімге сыр алғызба,
Жақсылық-жамандықта бірдей болып. [17-125]*

Ақынның осы және басқа да өлеңдерінің толық нұсқаларын келешекте басуға жоспарлап отырған шығармалар жинағында келтіреміз деген үміттеміз.

Ақынның ресми қызметтері туралы және өмірбаяны жөнінде ең дәлелді, сенімді құжаттарды – оның шәкірті, әрі жақын ағайыны Мұса Тоққожаев қалдырған.

Молда Мұса мұрасының сақталып бүгінгі жұртшылық игілігіне айналуына зор еңбек сіңірген бұл кісінің өмір деректерінен журналист Оразхан Жұман былайша баяндайды: «...Мұса Тоққожаев қазіргі Отырар ауданы, Шәуілдір селосындағы «Бесалқа» деген қыстақта кедей-шаруаның отбасында 1900 жылы дүниеге келіпті. Жастай жетім қалған ол жоқшылық тауқыметін көп көрді. 1918-1919 жылдары Түркістан қаласындағы балалар үйіне қабылданып білім алды. Аса зерек, сезімтал шәкірт көп ұзамай-ақ көзге түсіп, Ташкент қаласындағы заң мектебіне жолдама алды. 1926 жылы заң қызметкері мамандығын алып, жастардың жалынды жетекшілерінің біріне айналды.

Ташкентте заң мектебінде оқып жүрген уақыттарда Түркістан өлкелік Жастар Одағының 1-хатшысы Ғани Мұратбаевпен пікірлес, ниеттес бола жүріп жастар, ел мүлдесі жайында онымен қоян-қолтық жұмыстар атқарды. Жалынды да, іскер ұйымдастырушы ретінде таныла бастаған оны 1929 жылы Түркістан аудандық партия комитеті арнайы тапсырмамен енді ғана игеріле бастаған Ащысай кентіне партия ұйымдастырушысы етіп қызметке жібереді. Мүсекең онда партия ұйымын ұйымдастырып, жұмысшыларды өндірісте тұрақтандыру, сауат ашу сияқты өзекті мәселелермен айналысты. Өз білімін шындап, жетілдіріп, ұдайы ізденіп отыратын Мұса Тоққожаев марксизм-ленинизм институтын ойдағыдай бітірген соң, орталық партия комитетінің тапсырмасымен және сенім артуымен Жамбыл облысындағы Талас аудандық партия комитетінің секретарі, Қармақшы аудандық (Қызылорда обл.) халық-ағарту бөлімінің меңгерушісі, Түркістан аудандық халық сотының төрағасы, Фрунзе аудандық партия комитетінің насихат және үгіт бөлімінің меңгерушісі қызметтерінде жемісті еңбек етті. Бұрынғы Фрунзе және Түркістан аудандық кеңестеріне әлденеше рет депутат болып сайланып, бірнеше медальдарымен марапатталған.

1983 жылы 84 жасқа қараған шағында дербес зейнеткер Мұса Тоққожаев дүниеден озды.

Қазақтың өзге батырлар жырларында кездеспеген сарынның біреуі – Шора батыр әйелдікке алған қалмақ қызы Жерметөздің өз елінің намысы үшін күресуге бел байлап, қашып кетуі. Осыған жалғас екінші мәселе, Жерметөздің баласы – Алыптың қалмақ кегімен қайралып, тамаларға аттануы, Шорамен жекпе-жек ұрысқа даярлануы... Белгілі зерттеуші Әсілхан Оспанұлы бұл оқиғаларды Молда Мұса Фирдоусидің «Шаһнамасындағы» Рүстем батыр жайындағы бөліміне ұқсастырып келтірген деп есептейді /44-3/ Әлбетте, бұл арада белгілі бір ұқсастық байқалатыны рас. Жалпы алғанда түрлі себеппен әке мен баланың бір-бірін көрмегендіктен, сайысқа шығу сарыны әлем халқының аңыздауларында кездесіп отыратыны белгілі. Мұсабек ақынның өзіне жақсы таныс Фирдоуси шығармаларынан тағлым алуы мүмкін нәрсе. Қалай болған күнде де «Ер Шораның» екінші бөлімі Молда Мұсаның жыр желісіне қосқан сонылығы деп қарауға болады.

«Ер Шора» Оңтүстік Қазақстан жерінде кең тарап, сақталуының басқа да себептері барға ұқсайды. Қандай жырдың да «тағдыры» сол жырды сүйіп тыңдайтын қауымға байланысты. Эпос қаһарманын өзіне етене жақын санаған жұртшылық қана оны әрдайым сағынып отыратыны заңдылық. Мәселен, зерттеушілер «Манас» жырының негізгі бөлімінің сақталуына тыңдаушының әсері, ықпалы болғанын атап айтады. Тыңдаушылар «Манас» оқиғасының белгілі қалыптасқан желіден ауытқымай, қазқалпында айтылуын талап еткен. [49] Өйткені, әрбір қырғыз тыңдаушысы «Манасты» өз руының, өз тайпасының төл батырындай етене жақын көрген. «Шора батыр» жырының негізгі қаһарманы тама руының адамдары болып келуі бұл аңыздың тамалар арасында айрықша құрметтелуіне себеп болғаны күмән туғызбайды. Жыр аңызының Оңтүстік Қазақстан өңірінде даңққа бөленіп, көркем ескерткішке айналуының тағы бір себебі – бұл өлкеде тама руының үрім-бұтағы ерте заманнан жайлап келгеніне қатысты болып көрінеді.

Этникалық тамалар Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ, Жамбыл облысының Сарысу аудандарында шоғырлана қоныстанған. Тама тайпасының бұл өңірді мекендеуі ерте замандарда басталғанына заттық куәліктің бірі – таманың аты аңызға айналған түп атасы делінетін Қарабураның зираты Созақ кентінде қалғандығы. Қарабураны тек Оңтүстік Қазақстанның

алыстағы түрікпен арасында қалған аз үйлі туысқандарына қайтып оралуы, оларды құтқаруы Алпамыс батырдың ұрысқа шығып, елді қуанышқа бөлеуімен, теңдік әперетін оқиғаларымен сарындас.

Енді, «Ер Шора» жырының көркемдік ерекшелігі жөнінде бірер сөз. Молда Мұса ақын айтуындағы осы эпостың көркемдік кестесі өте биік. Мұнда өзге жырлардағыдай ұқсас оқиғалық сарындар орын алса да, сөз кестесінде бұрынғы сарынды сөздерді жалаң қайталау кездеспейді деуге де болады. Нәрікбайды, Құлқанысты, Шораны, бұлардың ата жауы Әлібиді, қалмақ батырларын суреттегенде де эпос жырларының ізін бірыңғай қайталаушылық кездеспейді. Адам мінезін сипаттағанда ақындық, даралық қолтаңбасы сезіледі. Демек, бұл жырды ел арасында айтылып келген аңыздың қайта қорытылып, көркемделіп жасалған өзінше бір жаңа нұсқасы деп қарауға болады. Өзінің жазба шығармаларында реалистік нақтылыққа, тартымдылыққа толы өлеңнің алуан үлгісін жасаған ақынның ауыз ел арасында айтылып келген аңыздарды жырлауында қайшылық жоқ секілді. Өйткені, бұл шығармалардың әрқайсысының сұранымы, қоғамдағы орны түрліше болған. Ертеде халық арасында ақындығымен танылған дарын иелерінің бір аяғын жыршылыққа «тіреп тұруы» табиғи боп көрінеді...

Өкінішке орай, Молда Мұсаның «Ер Шорадан» басқа айтқан жырларының нұсқасы жазылып алынбаған. Тіпті, осы жырдың да қаншалықты толық күйінде жеткенін анықтай түсу қажет... Әдетте жыр нұсқасының өзі әрбір жырлаушының репертуарына түскенде түрлі өзгерістерге ұшырап отыратыны баршаға әйгілі. Сондықтан да, ол нұсқалардың әрқайсысы өзінше бағалы, құнды.

Молда Мұса нұсқасы боп таралған «Ер Шораның» басқа варианттардан елеулі айырмашылығы – жырдың екінші бөлімі. Мұнда Шораның Жерметөз атты қалмақ әйелінің еліне қашып келгені, Шорадан туған баласына Алып деп ат қойған, тамаларды жау деп көрсетіп, кек алуға тәрбиелегені, шын әкесінің Шора екенін жасырғаны; ақырында Алып ер жетіп орасан күш иесі болғаны, тама әскерімен алғашқы соғыста ешкімді бет қаратпай жеңгені, Есім батырды байлап алғаны баяндалады. Бұл кезде Шора Қазан қаласында болмағандықтан ғана Алыппен соғыса алмайды. «Ер Шораның» екінші бөлімінің оқиғасы осы жерге келгенде үзіледі, жырдың жалғасы табылмауы бұдан былайғы істердің қалай өрістейтінін болжауға мүмкіндік бермейді... Дегенмен жырдың екінші бөлімінде бірер тың сарын (мотив) бой көрсетеді.

Мұса Тоққожаев – этнограф, ел аузында Молда Мұса атанып кеткен белгілі халық ақыны *Мұсабек Байзақұлы* жөнінде өте көп білген. Молда Мұсамен жиі кездесіп атақты ақынның өз аузынан оның көптеген өлең мен жырларын жазып алған [18]. Мұса Тоққожаев өзінің естелігінде сол дәуірдегі ақынның шығармашылығын неғұрлым әділ сипаттайды:

«...Мұса өз бетінше арапша, парсыша, түрікше кітаптарды оқып, оның тілін де, мағынасын да түсінетін болған. Олардың ішінде *Әбілқасым Фердаусидің* кітаптарын көп оқитын еді. *Пушкиннің*, *Лермонтовтің*, *Крыловтың* шығарған өлеңдерінің бірқатарын қазақшалаған. Бұдан кейін қазақ ақындарының шығарған өлеңдері мен қысаларымен де танысып, өзінің ой-өрісін байыта түскен ақын еді. Молда Мұса Абайды орыстың Пушкин, Лермонтов сияқты ақындарына еліктеген өте бағалы ақын дейтін еді». [19]

Молда Мұсаның өз қолжазбасы қалмағанымен, Мұса Тоққожаев арқылы жеткен мағлұматтар аса қызықты. Мұса Тоққожаев жинаған материал бойынша ақынның ілгеріде аталған «Өткен күндер» (1987) деген кітабы шықты. Молда Мұсаның Европа әдебиетін қаншалық білетінін оның:

«Шекспир, Бальзак, Гете, Пушкинніңнен,

Кеммін деп жүргенім жоқ ешкіміңнен» [14-79] – дейтін әзіл-шыны аралас айтқан сөздері аңғартады. Европа әдебиетімен кездейсоқ таныс адам бұндай сөздер айта алмаса керек. Европа халқының үлкен төрт ұлы суреткерінің Молда Мұса аузына түсуіне таң қалмасқа болмайды.

«...Мұсабек мысалдары XVIII ғасырдың ақыры мен XIX ғасырдың басында жасаған көрнекті өзбек ақыны Мұхаммед Шәріп Гүлхани, Иван Крылов творчествосымен сабақтас. Әзірге оның мұндай еңбектерінен бізге белгілісі И. Крыловтан, Гүлханиден еркін аударылған: «Ақымақ дастан ақылды дұшпан артық» дегенге келіп саятын «Адам мен аюдың достығы», әлін білмеген әлекті аңғартатын «Ағаш пен маймыл» мысалдары». [10-8]

Мұсабек Байзақұлы 1918 жылы Түркістан қаласындағы (сол кездегі Ленин атындағы көшеде) төте оқудан сабақ беретін қазақ мектебінде мұғалім болып орналасады. Мұсабектен дәріс алған *Шекербеков Мақұлбек*, *Тәшімов Тоқтан*, *Берісметов Төлөнді* т.б. көне *көзділер* «одан оқып шыққандар екі замана мағлұматынан толық хабардар сауатты болып шығар еді» деп еске алады. Сонымен бірге, Молда Мұса қағаз, қаламдарға да өз есебінен көп қаржы жұмсайтындығын айтып, мәрттігіне сүйсінеді. Әрі

ақын, әрі ұстаз Молда Мұса жастарды дұрыс тәрбиелеп, көп адамды парасатты, сауатты болумен қатар, заман талабына сай орыстың ілімі мен білімін, тілін білуге шақырып отырған. Араб, парсы, шағатай әдебиеттерін, тарихтарын жақсы білген Мұсабек әдебиет әуесқойларын сол тілдерде жазылған әдебиетінің асыл да өнегелі үлгісімен таныстырып, шығыс әдебиетін ерекше сүйеге талпындырған. Оның:

*«...Кісіге ғылым деген үлкен байлық,
Біз дағы учителің болып алдық» –*

деуі осыдан.

Өзі өмір сүрген дәуірде белгілі оқымысты болған Мұсабек мұғалім бола жүріп, өлең, жыр, дастан жазудан да қол үзбейді, тіпті кеңес үкіметі орнағаннан соң да, заман талабына сай өз білімін жетілдіріп отырған көрінеді. Ақынның жасы егде тартып қалса да, 1921 жылы Түркістандағы «приходская школада» оқыған деген деректі Жорахан Төреханұлы «Қаратаудың шайыры»⁴ деген мақаласында келтіреді.

Мұсабек Байзақұлы бұрын сұрау сөздерін, айтыс, мақтау-даттау жырларын жазып келсе, ендігі кезде өз шығармашылығында кілт жаңа бетбұрыс жасап, тіл үйірімділігі мен шеберлігін арттыра түседі. Шайырдың:

*«Ақындыққа қазақтың алдындаймын.
Еш жүйрікке алдымды шалдырмаймын.
Арабы, парсы, түркі – бәрі бірдей,
Тек тұрмай орысша да балдырлаймын». [15-18] –*

дегеніне қарағанда орыс әдебиетінен бірсыпыра дерегі болғанға ұқсайды. Молда Мұсаның Иван Крыловтан жасаған аудармалары да кездейсоқтық емес. Аталмыш мектепте ақын 1925 жылға дейін дәріс береді. Сонан кейін туған жері Шоқтасқа келіп, өмірінің соңғы кезеңін өткізеді...

*«Өмір серік өлеңім, кел аузыма,
Сөздерім нұсқа болсын ел аузында,
Келмегі, кетпегі бар адамзаттың
Мінеки, біз де шықтық жол аузына...» [15-38] –*

деген бір шумақ өлеңі оның өмірінің ақырғы шағында айтылғаны анық. Осы және басқа деректерден ақын өмір жолының белестері байқалады.

⁴ «Оңтүстік Қазақстан» газеті. –№ 101, 27.10.1999.

да өзара тартыс, қайшылықтар болуы табиғи. Бірақ ешқашан да ноғайлы бірлестігіндегі рулар бір-біріне ата жау болып соғыспағаны белгілі. Жалпы алғанда, «Шора» жырының оқиғалық құрылысында белгілі болып өткен істердің сілемі емес эпикалық аңыздау жатқаны жырдың барлық тұсында да айқын көрінеді. Шораның Қазан қаласына жақындап барғанда кездескен жаулары басқа емес, қалмақ боп көрінуі де осы айтқанды дәлелдейді. Шора Қазан хандығын қоршап жатқан Көзбембет, Садыр деген қалмақ батырларымен соғысады. Қалмақ ханы Қараманға қарсы ұрысқа шығып, оларды жеңіп, қазақ хандығын қауіп-қатерден құтқарады. ХҮІ ғасырда тарихи Шора өмір сүрген кезеңде, Қазан маңында да, тіпті қазіргі қазақтың кең атырабында да қалмақ шабылуының елесі де болмағаны белгілі. Жоңғария тарихынан Қалмақ руы тұңғыш рет Ресейге ХҮІІ ғасырдың бастапқы тұсында көшіп барғаны мәлім. [48-185] Бұдан жырды жаратушы ақынның немесе жыршының ноғай руларының арасындағы билік, қоныс үшін өзара таластарды қалмақ жаулаушыларымен болған соғыс деп көрсеткені аңғарылады. «Ер Шора» жырында жас батырға әрдайым қысылғанда қуат, тарыққанда медет беретін, төніп келгенде қауіп-қатерден құтқаратын күдіретті күш – Баба Түкті Шашты Әзиздің жебеуі болады. Бұл арадан да елдің жебеуші киелі күштерге сенетін көне ұғымының елесі аңғарылады. Қазан қаласының ханы Әліхан Нәрікбайдың інісі Есіммен одақтас, тілектес болып бір майданда қимылдайды. Ақыр аяғында, Шора батыр Қазанға қауіп төндірген қалмақты жеңіп, жалпы Ноғайлы елінің, соның ішінде тама жұртының арманын орындайды. Шашыранды елдер бірігеді, жәбір көрген аз үйлі тама еңсесін көтереді. Халық өзінің ежелден аңсаған мұратына жетеді. Бір кезде Есімге өкпелеп көшіп кеткен Нәрікбай өзінің ауылына қайта айналып келіп, қалың тамаға қосылады. Қазан ханы Әліхан Шораны құрмет тұтып, оған өзінің қызы Түймебикені береді, қалмақ ханын жеңіп, оның Жерметөз деген қызын да Шора алады.

«Ер Шора» жырының басталуында да, оқиғаның өрістеуінде де, аяқталуында да қазақтың өзге эпикалық шығармаларымен, соның ішінде «Алпамыс батыр» эпосымен белгілі дәрежеде ұқсастығы, үндестігі байқалады. Бұл жағдайға таң қалуға болмайды. Өйткені, «Ер Шора» секілді – Алпамыс батырды да ақындар мен жыршылар көптен бері жырлап, жетілдіріп келген. Шораның

*Ор текедей ойнақтап
Ақ бөкендей жосады,
Ұшқан құсты озып кеп
Алдынан шығып тосады,
Жер-су баспай жануар
Әрекетей аузын ашады,
Неше өзеннен өтеді,
Неше белден асады
Бұрқыратып көбігін
Омырауына шашады,
Аяғы жерге тимейді
Анда-санда басады,
Сол уақытта шұбар ат
Өзін-өзі қамшылап
Омыраудан аққан тер
Тұяғына тамшылап,
«Айт жануар, шу» деді
Құбылып ойнап жер басып
Ескен желдей гуледі... [44-38]*

Аттың үдемелі шабысы қазақ эпосының ең көркем биік жетістіктер деңгейінде берілген. Ақырында:

*Күні-түні жол жүріп
Аз ғана емес мол жүріп
Дәл тоғыз күн дегенде,
Зорға жетті ер Шора
Көп түрікпеннің шетіне [44-9] –*

делінеді. Түрікпеннің қалың жатқан елінің аумағы осылайша кең болып көрінеді. Бұдан кейінгі оқиға да Шораның асқан ерлігін әсірелеп көрсету мақсатына сәйкес берілген. Шұбар аттың шабысының екпінділігі соншалық – Шораны өлтірмек боп айдалада тосып жатқан Тасыр мергенді мылтығын оқтауға үлгіртпей батыр қасына жетіп келеді. Бұл реалдық өмір шындығынан гөрі эпикалық шындық деп айтуға лайық. Осыдан кейінгі оқиғалар өте жылдам, жүрдек баяндалады. Атап өтер тағы бір мәселе – тама тайпасының дұшпаны, зорлықшысы ноғайлы-түрікпен болып аталуы. Бұл да қиялдан алынған тарихи шындыққа байланысы аз көрініс екені анық. Тарихи шындыққа жүгінсек, осында айтып отырған тама руы және басқа да көптеген қазақ рулары ноғайлы ордасының құрамындағы елдер. Әрине, ол рулардың арасын-

Ақын өмірбаянының маңызды мағлұматтарын оның өз шығармаларынан табуға болады. Молда Мұса өмірде таршылық көргенін, ешуақытта байлыққа кенеле алмағанын, әйелдері өліп, қиыншылыққа ұшырағанын өзі айтады. Шамамен, 1909 жылы Қызылқұмдағы байларға жазған хатын оқып қарасақ, оның жеке басының көп сырлары анықталады. Мұны да бар, шыны да бар. Молда Мұса соншалықты шыншыл ақын. Оның айтып отырғаны адал ақтарылған ақиқаты болып естіледі.

Бұл өлең ақынның творчестволық өмірбаяны секілді. Молда Мұса отбасының тағдыры сәтті болмағанын да осында айтады. Оның әрбір өлеңінен нақтылы тарихи кезеңнің суреті елестейді. Әшір Үсеновтың хрестоматиясында Манат қызбен айтысу тарихын айтатын жері бар. Айтыс қалай болып еді деген сауалға, ащылы-тұщылы өмір ақынның қабырғасын қайыстырмағанымен, ауыр тигенін анық көрсеткен. Бір жағынан қарасаң – сері, ақын, шалқып жүрген жан, елдің алақанында ұстайтын еркесі іспеттес, екінші жағынан қол қысқалық, кедейшілік ешуақытта құлашын жаздырмаған. Сосын үлкен арман менен тұрмыс қиыншылығы арасындағы тайталаста көп уақыттар өткен. Оның қай өлеңі де өмірдің нағыз шындығын бейнелейді.

Ақынның жеке адамдарға арнаған өлеңдерінің де танымдық мәні бар. Мысалы, Бейсенбі Түкібай ұлының мінездемесінде болыстың елге сіңген қайырымдылығын көрсетсе, «Қосай тілмашқа хатта» Қосайдың сараңдығын өте өткір, қатты сынайды. Енді бірде ол ел ағаларының жақсы қасиеттерін атап өтеді. Әсіресе, Бектұрсын болысқа арналған өлеңін ерекше атау керек. Түркістан қаласының қала биі болған, жас жағынан Молда Мұсадан үлкен Бектұрсынды ақын қадір тұтқан. Біз осы кезге дейін би болыс, байларға арналған өлеңдерді таптық тұрғыдан жазылмаған деп мансұқтап келдік. Адам баласының бойындағы қасиет, оның бай-жарлы болғанына байланысты бола бермейді, адамзаттық құндылықтармен санаспасақ, біздің парасаттылығымыз қайда?! Мейірім, қанағат, шапағат имандылық, адалдық, парыз-қарыз деген нәрселер кедейге де байға да ортақ. Сондай-ақ Молда Мұса байларға өлең жаза отырып, мінетін ат сұрайтынын да түсінуге болады. Сері, сал, ақын адамдардың қай-қайсысы да көрсеткен өнері үшін сый сыяпат алуды ерсі көрмеген. Біржан да, Ақан сері де солай болған. Сондықтан, ақынның бай адамдардан жүйрік

ат сұрайтынын ерсі көрудің жөні жоқ. Арнау өлеңдерінде өмір шындығының суреттері қаншалықты көрінеді - мәселе осында. Молда Мұса Бектұрсын биге «пәленбай жерде пәлен қойдың басын мүжидің» – демейді, халыққа істеген қызметін айтады, халық қасіретіне шарапатың тиіп еді дейді.

Мұсабек Байзақұлының: «*Бектұрсын би өлгенде*» деген өлеңі жоқтау жанрында жазылған, жоқтаудың ең жақсы үлгілерінің бірі. Оңтүстік Қазақстанның теріскейінде қоңыршұнақ елінен шыққан атақты Иса өлгенде – соның баласы Жәнәділге арнаған сөзінде мадақ көп пе, шындық көп: пе деп қарасақ, соңғысы басым екенін көреміз. *Мұхтар Әуезов сияқты ұлы ғұламамыз жоқтауды үлкен жырлардың бастамасы* деген. Жоқтау халықтың, көпшіліктің алдында айтылады. Мына жерің өтірік, мына жерің қате дейтіндігі болмайды Жоқтауда өлген адамның өмірбаяны дәл берілуі шарт. Мұнда үлкен поэманың, дастанның сюжеті жатады делінетіні осыдан. Молда Мұса жеке басындағы қиыншылығын ешуақытта іркіп қалмайды. Мәселен, ол Қызылқұмдағы байларға жазған хатында бір кезде болыс болғысы келгенін де жасырмайды:

*«...Бітпеді бізге өмірі артық дәулет,
Жалаңаш қылыштай боп құрдық сәулет.
Жанамалап, жағдайлап жүрсемдағы
Бір болыстық тимеді бізге нәубет».* [15-13, 18]

Көп ақын өзінің мансап үшін күресін жария ете бермес еді. Ал, Молда Мұса өз халқы мен тыңдаушысынан сырын бүкпей, ағынан жарылып сөйлейді. Жалпы таптық қайшылық пен әлеуметтік қайшылықтарды XIX–XX ғасырлардағы қазақ ақындары ішінен дәл Молда Мұсадай анық айтқан ақындар өте сирек кездеседі:

*Байлар өлсе – аш, арық тойынады,
Кедей өлсе – жым-жырт боп қойылады.
Напан өлсе теңіздің арнасында
Көп шабақ ауқат үшін бой ұрады...
Жақсының өлсе көрін жарық қылар,
Бақылдар ебін тауып барып тұрар,
Төрт нәрсенің сауабы арықтай-ақ
Болғанша ақыр заман ағып тұрар:
Бірі жақсы артында бала қалмақ,
Бірі – терең суларға көпір салмақ.
Бірі – сусыз шөлдерден құдық қазып,
Басына ұлы рабат сарай салмақ!* [10-15]

жетеді. Оларға ұйықтап жатқанда әулие аян беріп, ұл бала болатынын хабарлайды. Міне, осы перзент тілеу әңгімесі өте кең, жан-жақты суреттелген. Осы тұста кейіпкердің арманы, үміті, мұңы барынша шебер ақындық суреттермен берілген.

«Ер Шора» жырындағы дәстүрлі сарындарының тағы бірі – болашақ қаһарманның жедел жетілуі, өзінің батырлық ерекшелік нышанын ерте бастан байқатуы. Бұл да батырлық эпосқа тән ортақ сарындардың бірі. Осы сарын жырда өте шебер тілмен кестеленген. Бұл тұста эпикалық әсірелеудің биік үлгілерін көруге болады. Шора алты жастан атқа мініп, түрікпендердің мың баласынан таяқ жеп қорлық көрген таманың қырық баласының кегін алады. Бұл арада, әлбетте, тарихи шындықтың ізі жоқ, бір ғана эпикалық жинақтау бой көрсетеді. Түрікпенді билеп отырған Әліби Шораның мұндай өжет қимылын есітіп, қатты ашуланып, жас баланың көзін жоюға бекінеді. Әлібидің көздегені Нәрікбайдың қолындағы туысы бөлек дүлдүл ат – Шұбарды алу болады. Намысты Нәрікбай Әлібидің қапарынан қаншалықты сескеніп тұрса да, Шұбар аттан айрылғысы келмейді. Көптеген тартулар беріп Әлібидің көңілін аулауды ойлайды. Осындай тартыстың ақыры Әліби мен Шораның арасындағы жекпе-жек ұрысқа апарарды.

Жырда тартысты баяндауда эпикалық дәстүр қайталау сөздер – формулалар орын алған. Әліби мен Шораның арасындағы сөз сайысы – диалогтан сол замандағы өмірдің суреті жалт етіп көрінеді. Өзінің көптігіне сүйеніп, аз ауыл тамаға зорлық қылмақшы болған Әлібидің өктемдігі және мұндай озбырлыққа көнгісі келмеген бала батырдың жалындаған жас қайраты айқын танылады. Шора ұрыста Әлібиді өлтіргенмен, бұл оқиғаның ақыры насырға шабатыны белгілі болады. Қырық мың үйлі түрікпендердің қырық үйлі таманы тыныш қоймайтынына көзі жеткен Нәрікбай Шораны үгіттеп Қазан қаласы маңындағы туысқандарына баруды көндіреді. Бұл жерде ақиқаттың елесі жатқанын көрмеуге болмайды. Шұбар атты ерттеп мінген Шора алыстағы Қазанға жол тартады. Жырда Шұбар аттың шабысы ерекше көркем эпикалық әсірелеу заңдылығына сәйкес көрінеді:

*Тұлпар туган Шұбар ат
Қамшы ұрса құстай ұшады,
Тозаңын жолдың шұбатып
Шабысқа-шабыс қосады,*

*Беліне кемер байлайды,
Үш күн жатып тілейді
Тілеуін тілеп жылайды,
«Қолдай көргін пірім» деп
Күндіз тыныштық көрмейді,
Ұйқысы оның келмейді.
Көңілін сірә бөлмейді
Ойын-күлкі жыртаңға,
Түнөді үш күн заріптер,
Әзіреті Сұлтанға,
Түркістанда түмен бап,
Сайрамда бар сансыз бап,
Отырарда отыз бап
Ең үлкені Арыстан бап...– [44-18]*

деген сөздер қазақ эпикалық жырларындағы дәстүрлі бағыт, әулиеден бата тілегендердің жүріп өткен жолдары боп көрінеді.

«Ер Шора» жырының алғашқы жырлаушысы немесе өндеушісі осы өлкенің дарынды адамдары болғанын дәлелдейтін бір мысал осы жер, су аттары. Егер жырды айтушы Қазақстанның өзге алыс қиырларының бірінде туып өскен жан болса, мына әулие аттарын мұншалықты дәлелді қайталап, сенімді түрде келтіруі екіталай болар еді.

Нәрікбай мен Құлқаныстың мінәжат жолында көрген бейнеті, шеккен қиыншылығы жырда өте шебер суреттеледі. Осы арадан эпосты айтушының биік дарын иесі екені айна қатесіз көрінгендей:

*Жыласа да жазғандар
Иген жоқ екен жарылқап,
Инеліктей ілініп
Инедей шөпке сүрініп,
Аяғынан әл кетіп
Табаны тасқа тілініп,
Жіңішкерді шөптей боп
Еттері қашып сылынып,
Ауқат жерге әлі жоқ
Аш күзендей бүгіліп,
Тәрік қылды дүниені
Ғаріп жаннан түңіліп... [44-9]*

Міне осындай шеккен бейнеті босқа кетпей, ақырында Нәрікбай мен Құлқаныс өздерінің тілеген перзенті табатынына көзі

Осы өлеңдердің жалпы ізімен қорытынды шығаратын болсақ бұл Қазақстан жеріндегі үлкен әлеуметтік өзгеріс, мүлде жаңа қоғамдық жағдайларды байқап, соны көркем тілмен бейнелеушілік дер едік.

Қарақойлыдан қыз алып қайтуға барғанда небәрі бір сиыр бір аттан басқа ештеңесі жоқ ақын «байлығым көп» деп мақтаныпты. Кейін әйелі «сондағы айтқан малың қайда» дегенде ақын қатты ұялғанын да жасырмай, ағайындарынан көмек сұрап хат жазады.

*...Дегенде «қойың қайда, құмда!»– дедім,
«Келеді құмда қыстап жылда жылда»– дедім,
Сөзінен әйелімнің қатты ұялып,
Сұға аққан салынындай мұнда келдім. [15-17]*

Көп ақындар мұндай «сырды» айтпас еді, ал Молда Мұса ақиқатты жайып салады. Бірақ көп ретте ол кедеймін деп аласа-рып көрінбей, өткір, тапқыр сөйлейді.

Молда Мұсаның Манат қызға жазған үшінші хатында төмендегі жоддар кездеседі:

*Терегім кесіп сатсам пұл болмай ма?
Бір сөзден қайтсақ бізге сын болмай ма?
Теректі бір мың теңге ақша етсем,
Қыз түгіл бір-екі ерге құн болмай ма... [20-23]*

Осындағы «Терегім бар» деген сөз қырда өскен байдың қызына күлкілі боп естілуі мүмкін. Ақынның кедейлігін білдірмей, әрі сыпайылықты сақтап, әрі асқақ сөйлеуі шеберлік, әрі тектілігін көрсетсе керек.

Ақындық өнерді кие тұтқан қазақ халқы «сөз тапқанға қолқа жоқ», «тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады» деген шешен де тапқыр сөзді, орынды уәжді қашан да биік бағалаған. Ертедегі ақындардың байлардан, болыстардан ат сұрап мінгенін немесе өлең айтып мал тапқанып сұраншақтық, жағымпаздық деп түсінушілік біржақтылық болар еді. Молда Мұсаның Қызылқұмдағы байларға хат жазып, мұқтаждығын айтып, мал жинап әкеткені бұрынғы қазақ өмірі жағдайында дәстүрлі құбылыс болатын. Сондай-ақ, арнайы жолаушылап келіп қонғанда дұрыстап қонақасы бермеген сараң байларға өлең шығарып, ел-жұртқа масқаралап кетушілік те жиі кездескен. Мәселен, Қаратаудың теріскейін жайлаған тама елінің болысы Ондыбай Құлыншақ ақынның өлең хатын оқып, қатты намыстанып, дұрыстап қонақ

күтпегені үшін, әйелін төркініне апарып тастаған делінеді. Осындай жайттар Молда Мұсада да болғандығының дәлелі ретінде «Молда Мұсаның ел аузындағы өлеңдері» деген Түркістан қаласының (№88, 22.07.1989 ж.) «Коммунистік еңбек» газетіне К. Керімбековтің жариялаған материалынан үзінді кел-тірсек: «... Шаға елдімекенін бұрындары билеген болыстың тоқал алыпты дегенін есітіп көптен қолы тимей жүрген Молдекең реті келгенде болыстың үйіне келеді. Масаты шапан киген жас келіншек болыстың бәйбішесі екеуі қыдырыстап кеткенін баяндап ақынға танымастық кейіспен ізет көрсете қоймайды. Мұны сезген Молдекең табан астында бір ауыз өлең шығарып, жазып болысқа берерсің деп кетіп қалады. Сондағы өлең:

*Не пайда ақылы жоқ қиғаш қастан,
Мал жақсы төрт аяқты жерді басқан.
Байыңның дәулетіне шіренесің,
Көзіңе көрінбейді жер мен аспан...*

Болыс келген соң сауатсыз келіншек Молдекең тастап кеткен өлеңді береді. Болыс сол жерде өлеңді оқып, ешбір сөзге келмес-тен келіншекті төркініне апарып тастайды. Осы істегеніме әлі де болса өкініш білдіремін, – деп айтып еді Молдекең...» – деген ел аузында қалған осы мазмұндағы мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Жанактың Рүстем төреге айтқан өлеңінен де [21-152,154] нағыз тайпалған жорға, тілі мірдің оғындай ақынның бейнесі елестейді. Ол Рүстемді бірде көтермелей көрсетсе, көбінесе тілінің бізін сұғып алады. Жайшылықта айта алмайтын сөзді ақын шабыты шамырқанған кезде төгіп жібереді. Мұндайда айбыны асқан әкім де қисынды сөзді тоқтата алмайды. Өзі Рүстем төреден сыйлық дәметіп барған Жанақ ызғарлы сұлтанның алдында басын иемей, өктем сөйлейді:

*Адал тамақ өтпейді тамағыңнан,
Ұрлық етіп салмасаң қазаныңа,
Тышқанына аңшының жарналас боп,
Балықшының ортақ боп сазанына,
Ел тентегін тыятын төреміз сен,
Өз қолыңнан ұрыға бердің құрық,
Үй күшіктей отыңның басында үріп,
Аш қасқырдай нашардың жегісін жығып,*

Сырт жау келсе, кетесің шиге бұғып – міне, жүйелі сөздің, нағыз өнердің күші деген осы. Демек, «мақтау» мен «сынау»

аманатын, дәстүрін алға апаратын перзент мәселесі ең сағынышты, ең қалаулы арман болған эпикалық жырларда қарт ата-ананың жаратушыдан тілеуі, сол үшін әулие-әмбиелерді аралап, ол жерлерге мінәжәт етіп баруы айтылады. «Манас» жырында бай Жақып өзінің баласыздығынан зар илеп, мұңын шағатыны белгілі. «Алпамыс батырда да», тағы басқа эпикалық жырларда да болашақ батыр көп бейнет шегіп, құдайдан сұрап алған ұл болып көрінетіні бұл мәселенің аса маңыздылығынан туады. Осы сарын «Ер Шора» жырында шу дегеннен көрініс береді:

*Перзент деген, жақсылар,
Адамзаттың шырағы.
Сониша дәулет бітсе де,
Бір перзенттің жоғынан,
Нәрікбай мен Құлқаныс,
Болмады көңіл тұрағы.
Анда-санда аһ ұрып,
Жылаушы еді зарланып
Киіктей өлген ылағы. [44]*

Міне, осы сарын мейілінше кең дамытылып, дәлелденіп көрсетілген. Нәрікбай өзінің туған інісі Есімге өкпелеп, Қазан шаһарынан кетіп, түрікпендердің арасына қоныс тебуі, барған жерлерде сол елдің Әліби деген зорлықшы әкімінен қорлық көруі, перзентсіздіктің мүшкіл хал екенін айқындай түседі. Жырда қиял – ғажайып көріністер де аз емес. Нәрікбайдың көп жылқысының ішінен ерекше қадірлейтін Шұбар аты әдеттегі жылқылардан бөлек, су астынан шыққан жануар делінеді. Бұл арада халықтың дүние құрылысы үш қат әлемнен тұрады дейтін көне ұғымының ізі жатыр.

Нәрікбай мен Құлқаныстың әулиеден әулие қоймай аралап, құдайдан перзент сұрап шыққан сапары мейілінше кең көрсетіледі.

Олардың аралаған жерлері көптеген жырларда айтылатын Оңтүстік Қазақстан жеріндегі әулиелі мекендер боп көрінеді.

*Нәрікбай мен Құлқаныс
Сусыны еді қант пен шай,
Тілегі болып бір бала
Сиыңаны бір құдай,
Шешініп рақат қылмайды,*

Құлыншақ Кемелұлы да айтқан, жырды алғаш хатқа түсірген Молда Мұса деп есептейді. [46-10] «Шора батырды» айтушының бірі Құлыншақ екенін филология ғылымдарының докторы Н. Төреқұлов та көрсетеді. [47-60] Бірақ зерттеушілердің ешқайсысы да «Ер Шора» Мұсабек Байзақұлының хатқа түсірген, өндеп жетілдірген нұсқасы екеніне күмән келтірмейді. Сондықтан бұл жырда Молда Мұса шығармашылығының шеңберінде қарастыру, эпостың осы нұсқасындағы кейбір ерекшеліктерді сөз ету қиынды. Ендігі жерде «Ер Шора» жырының оқиғалық құрамы, құрылысы және көркемдік кестесі жөнінде аз-кем тоқталып өтудің орны бар. Ең алдымен, жырдың бастапқы идеясы – қазақ халқының бейбіт өмір мен азаттық үшін ежелден аңсаған арманы екенін есте ұстаймыз. Халық қашан да сырттан келген жаулардан елін сақтап қалған ерлерінің қызметін аса жоғары бағалаған. Міне, сол арман-мұратқа тарихи қайраткер Шора туралы аңыздардың сәйкес келуі жырдың жаратылуына зор себепкер деп қарауға болады.

Профессор Рахманқұл Бердібай өзінің «Эпос – ел қазынасы» кітабында «Ер Шора» жырына арнаулы тоқталған. Онда былай делінген: «Өзінің құрылысы, көтерген күрделі шындығы және көркемдік кестесі, оқиғалық көлемі жағынан мұны классикалық қаһармандық жыр қатарында алып тексеру әбден лайық. Сонымен қатар бұл жырда стадиялық жағынан алғанда тарихта белгілі болған қайсыбір дәуірдің елесін байқатарлықтай нышандар да жоқ емес. Эпоста аталатын адам, жер аттары түрлі нұсқаларда өзгермей, тұрақты қайталап отырғаны да, бас қаһарман есімінің Ноғай Ордасы заманында жасаған нақтылы қайраткерді еске салуы да жырдың әуел баста тарихи аңыз сипатында белгілі болғанынан хабар береді. Сол оқиғалық түбір бертін келе эпикалық әсірелеу, жинақтау шарттарына сәйкес өзгеріске ұшырап, дамытылған, бастапқы нұсқа жаңаша өрнектелген». [42-174]

Жырдың аты «Ер Шора» болғанымен, оның құрылысы бұрыннан көптеген басқа шығармаларда қайталанған кейбір сарындарды жаңғырта түседі. Соларды еске алғанда төмендегі жағдайларды көрсеткен болар едік:

«Ер Шора» эпосындағы ең көне сарын – қарт ата-ананың перзентсіздік зары. Бұл сарын әуел баста өмірдің нағыз ақиқат қажетінен туған сұрауларға байланысты көрінген. Көшпелі қазақ қауымында әрбір адам өзінің жиған мүлкіне, байлығына кім мұрагер болады дегенді қатты ойлаған. Сондықтан, атаның

нысанаға дәл тигенде асқақ та айбарлы өлең бет қаратпайды. Ақындардың сын сөздерінің қоғамдық мәнге ие болатыны, ондай өлеңдердің аты ақындікі болғанмен, заты халықтікі болып кететіні ел көңіліндегі шындықтың айтылуынан.

Молда Мұса үйіне Шәді төре қонақ болғанда, шамасы әйелі қайтыс болған жылдары, үйіндегі бала-шағасы «өлі» ет асып берсе керек, сондағы өзінің нашар тұрмыс күйін білдіргісі келмей, айтқан әзіл өлеңі де ұтымды:

*Біздің балдар жөн білмей, қол асыпты
Қол асса да бұл етті мол асыпты.
Дуниеге қолдан бұрын сан келмейді,
Қол асып, біздің балдар жол ашыпты.*

*Келген қонақ кетіп жүр шәй-нанменен,
Шәй болмаса бір тостақ айранменен.
Бір жеген ауқат үшін мал сойғызып,
Адамның қастығы бар ма айуанменен? [10-30]*

Аталмыш өлеңнің бұл нұсқасын біз Созақ ауданындағы тарихшы ұстаз зейнеткер Төлебаев Жұмаханнан алғандығымызды айта кетуді жөн көрдік. Ал, өлеңге оралар болсақ, «мал соймадың» деген замандас әріптесіне Молда Мұса әзілмен осылай жауап табады. Ол бір жағынан қазақтың ысырапшылдығын сынап, қанағатқа шақырып отырғандай көрінеді. Ал, Молда Мұса мінезінің көп қырлылығын айғақтайтын тұсын әңгімелер болсақ, ақынның немересі Ибадулланың: «...Бір күні маған Ахметбек ағамыз (Байзақтың балаларының бірі) бір тай берді. Сол тайды жігіт болған кезде кезімде мінбек боп арман ететінмін. Ойда-жоқта атамның үйіне бір топ қонақ келіп қалады да, сол тайды атам сойып тастайды. Келген қонақтар арасында белгілі Шәді ақын (Қасым төренің баласы) да бар екен. Мен даладан ойнап келіп, тайдың сойылғанын көрдім де, ойбай сап жылап, реніш білдіргенімді әлі ұмытқан жоқпын. Сонда ағасы Керімбек қажы келіп: «Асыл тұқымды тайды бекер сойыпсың, бізден неге мал сұрамадың, беретін едік қой» – дегенде, Молдекең: «Өзімде мал тұрғанда кімнен сұраймын» – деп жауап беріпті. Кейін ойлансам, бұл атамның жомарт адам болғандығын дәлелдейтін айғақ екен» деп еске алады. Сонымен қатар, Ибадулла атасы Молда Мұсаның жылқы сыншысы болғандығын да еске алады: «... Қазіргі Қосқарған елдімекенінде бір кедейдің жалғыз аты мен

арбасы болыпты. Атам екеуміз осында келгенде сол кісі арбасын айдап алдымыздан шыға келгені бар. Сонда арбадағы жаман атқа карап тұрып: «Ат айырбастайсың ба?» – дейді сол кісіге. Атамның астында кара жорғасы болатын. Сол сәтінде жорғаға жаман атты айырбастап, ауылға оралғанда, Керімбектің баласы Мәуленкүл қатты ренжіді. Сол жаман атты баптап бәйгеге қосқанда, 80 аттың ішіндегі жүйрігі осы «жаман» ат болды»⁵ – деген естелігін зейнеткер Жұмахан Төреханұлы облыс газетіне жариялаған...

Мұсабек Байзақұлының келесі бір өлең шумағынан замандасы әрі әріптесі Шәді Жәңгірұлымен сыйластығы, сырластығы, араларында әзіл-қалжың айтылатындығы аңғарылады. Бір кездескенде Шәді Мұсабекке мұсылмандардың бас кітабы Құранды қазақшаға аудармақ ойы бар екенін айтқанда, бұл пікірді Мұсабек қабыл көрмей:

*Ши борбай, қозы жауырын, қатпа төрем,
Арықтан шамаң келсе атта төрем!
Құранды аударам деп күпір болып,
Күнәға белуардан батпа төрем! –*

деген екен. [22]

Жоғарыда айтылғандардан Мұсабек Байзақұлының өмір кешулеріне қатысты аса маңызды жайлар аңғарылады. Жас кезінде медреседен дәріс тыңдап, өздігінше ізденіп өз заманына лайық мол білім алған ақынның біраз жылдары сал-серілікпен өткені көрінеді.

*Жігіттіктің жолына жетелендім,
Қайда тартса, желілдеп кете бердім.
Қырғауылдай қыз көрсем қылаңдаған,
Бөктергідей бір қағып өте бердім, –*

дейді ол бір өлеңінде. Бірақ бұған карап Молда Мұса өмірінде тұрмыс молшылығына, шат-шадымандыққа кенеліп өткен деуге келмейді.

Шындығына келгенде, ақын кедейшіліктің тақсыретін бір кісідей татқан, есігіне өзі айтқандай «бір ат, бір сиырдан» басқа мал бітпеген. Қайта-қайта әйелі өліп, отбасында да ауыр халдер кездескен. Өмірінің ұзақ уақытында оқытушылықпен айналысқан ақынның қартайған шағының да шуағы көп болмағанын оның:

*Жігіттігің көктемнің баһарындай,
Кәрілігің қыс тоқсан қаһарындай.*

⁵ «Оңтүстік Қазақстан» газеті. –№ 101, 27.10.1999.

тарихи шындықтың елесі Шораның және оның әкесі Нәрік пен шешесі Құлқаныстың аттары ұшырайтындығында және тама руының қонысы Қазан Қаласының төңірегі болып көрінуінде. Міне, осы тарихи, аңыздық дерек үлкен эпикалық жырдың тууына себеп болған. Сондықтан, жырдағы Шора батырды тарихи қайраткер Шораның қайталамасы немесе көшірмесі деуге болмайды. Эпостағы Шора халық қиялынан туған, әсіреленген бейне. Бұл айтылғандар тарихта жасаған Шора мен жыр қаһарманының арасындағы байланыстың ерекшелігін көрсетеді. Осы себептен Шора батырдың бейнесін эпикалық жырлардың заңдылық өлшемі бойынша қарастыру қажет. Жырдағы Шораның:

*«Мен Қазанға барғанша
Қар жаумасын нұр жаусын.
Мен Қазанға барған соң
Қар жаумаса – қан жаусын!» [44-38] –*

деген сөздері халықтың осындай өжет, намысты, батыр ұлдар туса екен деген арманынан шыққан деп қарауымыз керек. Әлбетте, халық санасында тарихи Шораның ұнамды бейнесі сақталмаса, эпикалық аңыздаулардың да, әсірелеудің де жасалуы мүмкін болмас еді.

«Шора батыр» туралы соңғы жылдарда арнаулы диссертациялар да жазылды. Бұлар қамтыған материалының молдығы, көтерген проблемаларының нақтылығы, талдаулары мен қорытындыларының ғылыми дәйектілігі жағынан эпостандудың жаңа қадамдары болды. Мәселен, А. Мамбетов «*Шора батырдың поэтикасы*» деген еңбегінде тарихи Шора Нәрікұлы мен эпикалық қаһарман Шора батырдың ара-жігін, Шораның Қазан қаласына қатысын, жырдың қазақтың басқа қаһармандық эпостармен типологиялық бітімдестігін анықтау, жырдың көркемдік кестелерін, өлең өлшемдерін зерделеу мәселелеріне тоқталған. [45] Ал Б. Қорғанбеков «*Шора батыр эпосы және оның ұлттық варианттары*» атты диссертациясында генезис, тарихилық проблемаларын тексерген. Бұл зерттеуде алға қойылған мақсат пен міндеттің күрделілігі оның «Шора батырдың ұлттық нұсқалары», «Жырдың даму жолдары», «Эпикалық және тарихи шындық» деп аталған тарауларынан да көруге болады. Б.Қорғанбеков «Шора батырдың» таралу өрісін сөз ете келіп, бұл жыр Оңтүстік Қазақстанда зор даңққа ие болған, мұны кезінде көрнекті ақын

алдымен осы жырдың тарихи негіздері, оқиғаның құрамы жөнінде тоқталуымыз қажет.

«Ер Шора» жырына негіз болған оқиғаның тарихи деректілігі, олардың белгілі дәуірге тән екендігі, Шора батыр тарихта жасаған адам екендігі туралы XIX ғасырдың орта тұсында ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов та тоқталып өткен. (40-138) Содан бертініректегі зерттеушілердің бәрі де, атап айтқанда Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Қажым Жұмалиев т.б. Шораның тарихи қайраткер екенін дәлелдейді: Шора батыр XVI ғасырдың Ноғай ордасында жасаған белгілі қайраткер ретінде көптеген еңбектерде аталады. (41) Жырдың түрлі варианттарында Шора батыр туралы оқиғалар Қазан қаласының төңірегінде өтетіні тегін емес. Өйткені, XVI ғасырда Ресей патшасы өзінің жаулаушылық әрекетінің жолында тұрған үлкен тосқауыл – Қазан хандығы екенін біліп, қалай да сол хандықты жойып, басып алуға күш салған. XVI ғасырда Қазанды басып алуға Иван Грозный патша да әлденеше рет әскер жіберіп, жорық ұйымдастырғаны мәлім. Сондай үздіксіз басқыншылық салдарынан 1552 жылы Қазан хандығы құлайды. Міне, осы оқиғадан кейін патшалық Ресейдің озбырлық экспансиясына кең жол ашылады. Патша әскеріне тегеурінді түрде қарсы тұрарлық күш қалмайды. Қазан хандығының құлауынан бұрын Алтын Орда, кейінгі Ноғай ордасы жерінде халықтың арасында алуан түрлі пікір тараған. Иван Грозный патшаның Қазанды алуы мұсылман жұртының арасында үлкен трагедия болып елестеген. Тарихи деректер бойынша Қазан хандығын жаулап алуды ұйымдастыру кезеңінде өмір кешкен Ноғай ордасы қайраткерлерінің бірі осы Шора Нәріков. Шора есімі орыс жылнамаларында, әсіресе Мәскеу мен Ноғай ордасы арасындағы қарым-қатынастарды шежірелеген құжаттарда жиі аталады. [42-174] Соның кейбіреулерінде Шора Мәскеу патшалығының тілектесі, досы ретінде бейнеленген. Ал, Шора туралы эпикалық жырларда ол Қазан қаласын қорғаушы ретінде сипатталады. Бұл көрсетілгендерден тарихи шындық пен эпос шындығы бір ізбен жүре бермейтіндігін байқаймыз.

Тарихта жасаған Шора Нәріков нақтылы құжаттардың көрсетуі бойынша 1552 жылы, Иван Грозный Қазан қаласын басып алғаннан бұрын, 1546 жылы қайтыс болған [43-196] тұрғыдан алып қарағанда Шораның патша әскеріне қарсы соғысқа шығуы мүмкін емес. Осыдан барып атақты батырдың тарихи және эпикалық тұлғасы екі түрлі болып қалыптасқан. «Ер Шора» – жырындағы

*Дүниедегі ең қатты, ащы ләззат
Кәріліктің болмайды заңарындай, –*

деген сөздері айқын білдіреді. Бірақ тағдырдың басқа салған тауқыметіне мойымай, кеудесін биік, намысын жоғары ұстаған, ел арасында өзінің білімділігімен, әділділігімен, қадірі артқан, жақсылықты мадақ етіп, сұмдық атаулыны өткір тілімен қырғидай қиып түскен, атағы өзі туып өскен Оңтүстік өлкесінен де тыс жерлерге жеткен ақынның шығармаларында қоғамның да, жеке басының сыры мен мұңы да танылады.

1.3. Ақындық орта, дәстүр

Қандай ақын болмасын белгілі орта мен дәстүрдің тағылымын көріп қалыптасады. Өзіне дейінгі жасалған көркемдік жетістіктерді меңгермей, пайдаланбай жаңалықтар ашу мүмкін еместігі белгілі. Бұл заңдылықты ақын Мұсабек Байзақұлы туралы да айтуға болады. Осы тұрғыдан алғанда Молда Мұсаның үйренген ақынның тағлымы, дәстүрі қандай, оған өскен ортаның ықпалы қаншалықты деген сұрақтарға да жауап іздеп көруіміз керек. Ақынның туып өскен өлкесі – тек Қазақстан ғана емес, жалпы Орта Азияның мәдениеттері тоғысқан, халықтар, нәсілдер араласқан, бір-біріне әсер еткен өлке. Бәрінен бұрын: бұл атырапта түрік тілінде сопылық поэзияның негізін салушы Ахмет Яссауи шығармаларының сарыны мен өнегесі ертеден бері мәлім еді. Молда Мұса медреседе оқып жүрген кездерде қандай кітаптар оқып, санасына сіңіргені бізге мәлім емес. Бірақ сол замандағы дәстүр бойынша медреседе оқилатын: кітаптар ішінде Ахмет Яссауидің «*Диваны хикметінің*» де болуы мүмкін деп қараймыз. Араб, парсы, түркі тілдерін еркін меңгеріп, сол тілдерде жазылған әдебиеттерді оқыған Молда Мұса түгіл қатардағы діндарлар да «Хикметтерден» кейбір үзінділерді жатқа айтып отырған.

Әсіресе бұл кітаптағы Аллаға берілгендік, имандылық өзінің бүкіл тағдырын ислам ережелері мен тығыз қабыстырушылық идеясы бүкіл түрік ислам әлеміндегі барша адамдарға азды-көпті таныс болған. Ахмет Яссауиден кейінірек жасаған Сүлеймен Бақырғанидің шығармалары да ел арасына кең тараған. Демек, ақын Молда Мұса өлең өнеріне қадам басқан жолындағы ең алғашқы таза мұраттардың бірі – адам баласы Алланың жо-

лына шын берілгенде ғана бақытты бола алар деген ұғымға тірелетін.

Молда Мұсаның өлеңдерінен тікелей Ахмет Яссауиде алынған үзінді немесе қайталама сөздерді табу қиын. Бірақ оның шығармаларында, сол ұлы шайырдан бері қарай келе жатқан кейбір сарындар анық орын алған дей аламыз. Дүниенің бірден-бір жаратушысы және барлық құбылыстардың тірегі Алла деп танушылық, жаратушының жолына берік сеніммен түсу ғана адамды шын адам ете алады деп білушілік, елді дүниеқорлықтан, қиянаттан, зұлымдықтан сақтандырып, қанағатшылдыққа, қайырымдылыққа, сабырлылыққа үндеу сарыны Молда Мұса өлеңдерінің терең иірімдері болып саналады. Ертедегі шайырларды айтпағанда, тіпті бертінде, XIX ғасырда өмір кешкен, Түркістан жерінде туып-өскен, көп шығармалары бүкіл Қазақстанға таныл-мал болған Шортанбайдың шығармаларынан да ақын ғибрат алуы ықтимал. Өйткені, Шортанбай өлеңдерінің мәнділігі соншалық, оның көптеген шумақтары елден-елге ауызша тараған. Қазақстан жеріндегі ғана емес, күллі Орта Азияның көлемін қоныс еткен қазақтарға да азды-көпті мәлім болған.

Дүни-сопылық поэзияның құндылықтары Молда Мұсаның ақындық дүниетанымын қалыптастырған негіздердің бірі. Тағы да бір атап көрсетер нәрсе – Орта Азияда түркі тілінде жазылған шығармалардың көптеген қазақ ақындарына белгілі дәрежеде әсері болғандығы. Мәселен, Түркістан-Қаратау өңірінде туған *Шәді Жәңгірұлы (1855-1933)* өзінің шығармаларын Орта Азиялық түркі тілінің дәстүріне жақын етіп жазған. Ақын шығыс аңыздары мен эпсаналарының сарынына құрылған қисса-дастандары кезінде ел арасында кеңінен мәлім болған. Оның «Шар дәруіш» (1913, 1914), «Хикаят Қамар заман» (1914), «Назым Сыяр Шәриф» (1914), «Хатымтайдың хикаясы» (1914), «Хикаят Һарон ор-Рашид» (1914), «Орха Күлше» (1917), «Қарунның жер жұтқан хикаясы» (1917) секілді шығармаларын ескіше сауатты жұртшылық сүйіп оқыған. Бұл қисса-дастандар арқылы ақын адалшылық, әділдік, мәрттік өнегесін таратқысы келген, қараңғылықты, зұлымдықты, сарандықты, сатқындықты әшкерелеген. [23-205, 206]

Бұл қатарда Оңтүстік Қазақстанның тағы да бір көрнекті ақыны *Нұралы Нысанбайұлының (1857-1930)* шығармаларын атап өткен жөн. Көптеген төкпе өлең-жырларымен, айтыстарымен атағы шыққан Нұралы мұрасының салмақты жағы қисса, дастан-

тында ел аралап, өнер көрсеткен ғой. Міне сол дәстүрден Молда Мұса да аулақ кете алмайды. Өзінің жыршылықпен айналысқаны туралы ақынның айтатын сөздері де бар:

*Сұңқардың баласы едім мен де бұрын
Алыстан көрсем аңға кеткен ұрын.
Өлеңші, ақырында жыршы болдық,
Сыпайы жасырмайды деген сырын [10-28] –*

деген шумақ осының дәлелі. Оның репертуарында қандай жыр болды, қай кезде ел аралап қаншалықты жыр айтты деген мәселе де маңызды. Ақын туралы пікір айтушылардың көпшілігі Молда Мұсаның бірнеше ірі эпикалық жырларды айтып келгенін көрсеткен. Әсіресе, олардың бәрінің түгел қостап, тұжырып айтатыны – «*Шора батыр*» – жөнінде. «Шора батыр» жыры қазақтың көп жерлеріне жайылған, түрлі варианттары бар үлкен эпикалық мұра. Соның бір нұсқасы Молда Мұсаның қолынан шыққан делінеді. Осы пікір көптен айтылып келген. 1935 ж. Молда Мұса туралы алғаш рет мақала жазған Өтебай Тұрманжанов та, одан кейінгі зерттеушілер де осындай тұжырымға ойысады. Молда Мұсаның өмірбаяны мен шығармашылығы туралы арнаулы материал жинаған Рахымжан Малыбаев та ақынның тек «Шора батыр» ғана емес, «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» секілді эпикалық аңыздарды да өңдеп, дамыта жырлағанын айтады. [38]

Белгілі фольклор зерттеушісі Әбубәкір Диваев ұзақ жылдар бойында Оңтүстік өңірінің халық ауыз әдебиетін жинастырып, жүйелеп, қыруар еңбек сіңірген. Әбубәкір Диваевтың әр өңірде, әр өлкеде фольклор деректерін жинап беретін тілшілері болған. Солардың бірі – Мұсабек Байзақұлы. [39-331]

Молда Мұса эпикалық жырларды ғана емес, ауыз әдебиетінің түрлі нұсқаларын, мақал-мәтелдерді, жұмбақтарды, шешендік сөздерді, бұрынғыдан қалған аңыз-эпсаналарды мол жинап Әбубәкір Диваевқа өткізген. Бұдан Мұсабектің ауыз әдебиетін жинаушылық еңбегі де елеулі екені көрінеді. Ақынның нәрленген үлкен қайнар бұлағы халық ауыз әдебиеті десек, Молда Мұса сол ауыз әдебиетін жинаушы да, айтушы да болғаны табиғи құбылыс.

«Ер Шора» жыры – қазақ ауыз әдебиетінің ең айтулы, көлемді көркем шығармаларының бірі. Зерттеушілердің пікірінше «Ер Шора» өзінің көркемдік бітімі жағынан «Алпамыс», «Қобыланды» жырларынан кейінгі ауызға алынатын тамаша туынды. Сол үшін

*Жүгім жерде қалар деп ойламайды
Сіздердей қосын артқан қара нарға. [37]*

Ел арасында қылмыс жасап, сотталған адамдарды Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Сібірге айдатып жіберетінін ақын өлең жолдарына ұтымды сыйыстырады. Тұрлыбек батырдың губернатордан да қорықпайтынын, қайта оның соттасқан әкімдердің өзін Сібірге айдататын қауқары бар екенін мадақ етеді. Ақынның губернатор деген сөзді «гүбір» деп ықшамдап алуы да тапқырлық:

*Бір жансыз бақ қолдаған аруақ, пір,
Тартынбайсыз мейлі хан, мейлі гүбір
Ықпалыңның айрықша шапқан жері,
Соттасқан әкімдер де боп жүр Сібір,
Бәйтеректің сүзіп жүр басын жекен,
Қойға жетпес төбеттер шалды бөкен,
Шортан шалар деген сөз қарағайды,
Ойлап тұрсаң, осындай заман екен...
Замана болып жатыр қилы-қилы,
Тиіп тұр бірге суық, бірге жылы.
Әрдайым сыртыңыздан жәдетқұшы
Хат жазған молла Мұса Байзақұлы. [37]*

Бұл келтірілген мысал да Молда Мұса өлеңдерінің көбі татымды ойға құрылған, тенеулерге бөленген, көркемдік шоқтығы биік туындылар екенін аңғартады.

Дәуір тенденцияларын, өз заманының елеулі оқиғаларын, қоғам құбылыстарын, адам сырларын көркем бітімді етіп кестелеген Мұсабек шығармалары Абай шырқау биікке көтерген классикалық қазақ поэзиясының дәстүрін өз даралығымен жалғастырған құбылыс болып көрінеді. Сонымен қатар, Европа әдебиетінің қазақша аудармаларымен Молда Мұса таныс болғаны байқалады. Әлбетте, ақынның өлең жолдарының қайсыбір тұстарында кедір-бұдырлар кездеспейді емес, бірақ тұтастай алғанда бұлар жаңа сападағы қазақ жазба әдебиетінің «төл» туындысы. Молда Мұса өлеңдері өз дәуірінің көркем ескерткіштері, көркем күмбезі сияқты әсер етеді.

2.2 Эпикалық жанрда

Мұсабек Байзақұлының көп қырлы өнер иесі болғаны мәлім. Ол атақты ақын, шайыр болуымен қатар, жыр да айтқан. Ертеде қазақ ақындарының көбі кейде төкпе ақын, кейде жыршы сипа-

дары еді. Оның қаламынан туған «Сауда ишан», «Жетім құбыс», «Мұңлы Сейіл», «Зайтұлы», «Қарақұл», «Шәкір-Шәкірат» тәрізді шығармаларды [24-423] жыршы жыраулар жатқа айтып, халық арасына таратқан. Оның «Қарақұл» атты дастаны 1883 жылы Я.Лютштің «Киргизская хрестоматиясына» (Ташкент) енген. Әлбетте, бұл қисса-дастандардың көбі Мұсабек Байзақұлына таныс болған. Ауылдарының арасы іргелес, жапсарлас жатқан Молда Мұса, Шәді төре, Нұралы ақындардың шығармашылық тәжірибесінде үндестік кездесуі табиғи.

Бұл өлкеде ислам тарихы мен қайраткерлері хақында көптеген еңбектер түрік тілінде тарап келген. Мәселен *Насреддин Рабғузидің «Қиссас-ул анбиясын»* ескіше оқыған әрбір сауатты адамдар оқи алатын болғаны анық. Сондай-ақ, «Зархұм», «Дариға қыз», «Жұм-жұма», «Кесік бас», «Алты бармақ» («Әмір Әмзе») секілді кітаптар Қазан төңкерісіне дейін-ақ басылып, елге тарағаны кәміл. Бұл айтқандар Молда Мұсаның ақындық қалыптасуына және поэтикасына әсер еткен түбірлердің бірі көне Шығыс әдебиеті, әсіресе, Орта Азияның түркі тілінде (бұны қазір ескі өзбек тілі деп атап жүр) мұралар екені аңғарылады.

Әлбетте, Мұсабек Байзақұлының еркін сусындаған, нәр алған көркемдік әлемі қазақ халқының ұшан-теңіз ақындық поэзиясы, толғаулары, шешендік сөздері, мақал-мәтелдері, лирикалық және ғұрыптық өлеңдері, қисса-дастандары. Молда Мұса өмір сүрген өлкеде атағы бүкіл қазақ еліне жайылған төкпе ақындардың үлкен шоғыры бар еді. Олар *Мәделі, Майлықожа, Құлыншақ, Бұдабай, Нұралы* секілді дүлдүл ақындар. Осылардың биік өнегесі Молда Мұсаға да игі әсер еткені күмәнсіз. Бұл ақынның:

*«Жақсылар, мен емеспін жүйрік ақын,
Сөйтсе де жақсыларға болдым жақын,
Өлеңменен алысқа даңқым кетіп,
Атымды тегіс білді алыс-жақын.
Ақын деп сыртымыздан әркім қанық,
Емеспін жүйрік ақын, өзіме анық.
Сөйтсе де жақсы-жаман жазған хатым
Әшкерә болып жүрді айдай жарық.
Мәделі өтті кожа да, Майлы ақын
Тегіс білді аттарын алыс-жақын,
Жақсысына әр елдің кәдірлі боп,
Шайырлықтың олар да көрді нәпін» –*

деген шумақтағы Мәделіқожа мен Майлықожа қызметтерінің мінездемесі:

*«Қыпшақтағы бір ақын ер Бұдабай,
Үш алаштың ұлына белгілі ода-ай,
Шоқырақпен шаршатқан көп жүйрікті
Шоқып шапқан өнімді кер құландай», –*

дегендегі. Бұдабай сипаты, сондай-ақ:

*«Көтеніде Құлыншақ өлеңші еді,
Шу дегенде суырылып жөнеуші еді,
Қарсыласып бетпе-бет айтысқанда
Еш адамнан жеңілдім демеші еді», –*

деп мінезделетін Құлыншақ ақын үлгісін биік бағалай келіп:

*«Мен әншейін солардың сарынында,
Олардай қарқынды емес арыным да,
Олар түгел айтады төрт ауызын,
Түгел түгіл білмеймін жарымын да.
Айтады өлеңді олар қиыстырып,
Қиынның қиясына сиыстырып,
Одан-бұдан айтамын мен өлеңді
Төрт ауызын төрт жақтан жиыстырып» –*

дегеніндей өз бағасын кішіпейілділікпен елеусіз ғана еске салғанымен, өзінің жалпы сөз өнер туралы жаңашыл да сауатты ойлары – тұжырымды, әрі нақтылы. Ол, бәрінен бұрын, өлеңнің алмастай алғыр, нысанаға дөп тиетін өткір болуын талап еткен. Бұған Молда Мұсаның:

*Ақындық алтын шоқпар қойып кетер,
Қойып кетсе, төбеңді ойып кетер.
Ақындардың келеді тілі қанжар –
Біреуді іреп, біреуді сойып кетер, –*

деген өлеңі дәлел.

Ілгеріде аталған ақындардың ерекшелігі өлеңді әрі жазып, әрі табанда төгіп айтатындығы болатын. Бұл дәстүр жалпы Оңтүстік Қазақстан өлкесінде, Сыр бойында жасаған көптеген ақындарға тән еді.

Жазбаша айтыс жанрын дамытуға Сыр бойының көптеген ақындары өз үлесін қосқан. Бұған Қарасақал Ерімбеттің Жекей қызбен, кете Шораяқтың Омарымен, Ыбырайыммен, Аппазбен, Тұрмағамбет Ізтілеуовтің Шәді төремен, Жүрсінмен, Сәнбаламен, Әбдікәріммен, Омар Шораяқовтың Таубайдың Жүсібімен, Нұрма-

*Білімге артық, ілімге таусылмас кен,
Шамғали баламызға жаздық өлең.
Көңіліңіз жабырқап қапалы екен,
Атаңыздан хабар боп өтті деген.
Кім көрмейді дүниенің тапшылығын,
Берсін құдай артының жақсылығын.
Бізден бұрын көп ерлер келген екен,
Қане солар, қалды ма, тапшы бірін?!
Пайғамбар да қалған жоқ, патшалар да,
Қожа, төре, хан менен датқалар да.
Патша да тең, бай да тең, кедей де тең,
Оянбастай ұйқыға жатқызарда.
Су үстінде дүние бір кесек депті,
Жай екен деп қалмаңыз есеп депті.
Бізден бұрын көп ерлер келіп кеткен
Ешбіріне опаны көрсетпепті.
Ата кетсе орнында бала қалмақ,
Соныменен ен дүние жаңаланбақ.
Адам, Хауа жалғыз шөп ағаш еді!
Сонан бұтақ таралған неше тармақ.
Әр бұтағы бір түрлі тұқым байлап,
Әр тұқымнан түрлі жан шыққан қайнап,
Кейбіреулер қарғадай қаңқылдап жүр,
Кейбіреулер бұлбұлдай болып сайрап.
Мысалы, сіздер бұлбұл тұрған сайрап,
Ілім-өнер ішінде тұрған қайнап.
Атаңызды ойлап көп қайғырмай,
Бұл ерлік сол қылған қайрат.
Күйсең жанып өшерсің күлдей болып.
Күлсең көңілің ашылар гүлдей болып,
Ерлік қыл да, ешкімге сыр алғызба
Жақсылық-жамандыққа бірдей болып. [37]*

Міне, ескі жанрдың жаңаша сыпат алуы деген осы. Тағы бір өлеңі осы айтқанымызды дәлелдей түседі, Ол – Оңтүстік Қазақстанның белгілі ел билеушілерінің бірі – Тұрлыбек батырға 1880 жылы жазған өлеңі. Бұл өлеңде арнау, мадақ өлеңдеріне тән әсірелеу сөздері кездеседі. Сонымен бірге шығарма бейнелігімен де қызғылықты:

*Барша жан қарамайды намыс, арға,
Әркім тартар қолында наны барға.*

*Иманын әкеңіздің жолдас қылсын,
Жақсылық көргейсіз де қалғаныңыз.
Бір сақы Иса болыс ер кісі еді,
Асусыз дұшпандарға бел кісі еді,
Жұртына үш алаштың мәлім болған
Әр жерде айтқан сөзі ем кісі еді. [15-73, 75]*

Ақын Молда Мұсаның көңіл айту түрінде шығарған өлеңдері де дәстүрлі өлеңдерден бөлекше сипат танытады; ауыз әдебиетінің жанрын жазба әдебиеттің мүмкіндіктерімен байытады. Сәлем-хат түріндегі өлеңдерден Молда Мұсаның өз кезіндегі оқиғаларға берген бағасы, азаматтық келбеті айқындала түседі. «Сапарбекке» сәлем хаттың оқиғасы төмендегідей: Арғын Сапарбек деген кісі қоңыраттың ішіндегі жетімдер атасына жататын Қадыр атты жоқ-жұқаналау жанға қызын бермекке бесік кертпе құда болыпты. Жүре келе Сапарбекке мал бітіпті. Ер жеткен балалары тігерге тұяғы жоқ кедей Қадырға қарындасымызды бермейміз деп әкесін айнытады. Сонда осы іске сеп бола ма деп, Қадырдың баласы Төрехан Молда Мұсаға келіп шағынған екен. Ақын Сапарбекке арнап мына өлеңді жазып беріпті:

*Сапарбек, сарасы едің саралардың,
Өзі едің қажымайтын қара нардың.
Күш кетіп, қартаяйын дегенсің бе,
Сөзінен айнығаның балалардың?
Тағдырым сіз бен бізді қоңсы қылған,
Сұраусыз мал мен басқа қол сұғылған.
Жалтарып жал бітті деп үркесің бе,
Жаныңа байлап алған торсығыңнан?..*

Сәлемді оқыған Сапарбек:

«Мақтамен бауыздапты-ау, сабаз. Мал бітті деп, жал біткен жаман аттай жаныңа жан жолатпай, кешегі торсығың – Қадырдан үріккенің не?...» дегені ғой деп ойлап, әділ шешімге келіпті. [15-52]

Қазан төңкерісі тұсында Оңтүстік Қазақстанның Түркістан ауданында белгілі ағартушы педагог *Шамғали Сарыбаев* мектептерде бала оқытқан. Халық арасында беделге ие болған. Шамғалидың әкесі Харес қайтыс болғанда Молда Мұса оған хат арқылы көңіл айтады. Бұл сәлем-хат ізгі ниет сөздері ғана болып қоймай, көркемдік тақырыпқа бөленген өлеңге айналған. Бұл кезге дейін көпшілікке мәлім болмай келген шығарманың мәтінін толық келтіруді жөн көрдік:

ханымен, Қаңлы Жүсіп пен кете Жүсіптің айтыстарын мысалға алуға болады. [25] Кейде бірнеше ақынның бір тақырыпқа жарыса жазатыны да болған («*Алты ақынның өмір туралы айтысы*»).

Жазба айтыстарда жұмбақ айту мен оның жауабын беру дәстүрі орын алған («*Тұрмағамбет пен Шәді төре*»). Енді бірде бір жұмбақты бірнеше ақынның шешуі секілді («*Шәкей сал мен алты ақын*») аса қызғылықты құбылысты көреміз. Өмір мен өлім, жастық пен кәрілік, сакилық пен сараңдық, ізгілік пен зұлымдық секілді алуан мәселелер қамтылатын мұндай айтыстар тіршілік сауалдарын кеңінен әңгімелейтіндігімен кейде философиялық дастанның да жүгін көтерген.

Жазбаша айтыс, соның ішінде жұмбақ айтыс қазақ әдебиетінің өзгеше шұрайлы ағыны болып қалыптасқан. Олар өмір, табиғат құбылыстарын, тарихты танытуда зор қызмет атқарған, Осындай дәстүр Мұсабек Байзақұлының шығармашылығына игі әсер еткен.

Жазбаша шайырлық пен төкпе ақындықты қатар меңгерген *Молда Мұсаның Манат қызбен айтысының* бас жағы жазбаша хат түрінде беріліп, соңы бетпе-бет айтысқа ұласқаны да осының дәлелі. Мысалы:

*Хат жаздым қалам алып Манатжанға,
Бетіне жанның бәрін қаратқанға,
Жүзіңді, Манат сенің бір көрсем деп
Жалындым ертелі-кеш Жаратқанға –*

деп басталатын 52 жолдан тұратын хатын Манат ауылының бір қойшы баласынан беріп жібереді де аттанып кетеді. Бұл хатқа Манаттың:

*Молдеке, сізге сәлем қыз Манаттан,
Байқадық бар сырыңды жазған хаттан,
Тақсыр-ау, қошеметтің жайы қалай,
Тумап па біздей бір қыз басқа жақтан? –*

деген жауабы 56 жолдан тұрады. Ал, енді Молда Мұсаның Манатқа жолдаған:

*Молдадан қайта сәлем қыз Манатқа,
Пайымдап салдық көзді сіздің хатқа,
Қошемет десең саған ғана қошеметім,
Болса да қанша сұлу басқа жақта –*

деп басталатын екінші хаты 50 жолдан тұрса, Манаттың:

*Молдеке, сізге сәлем Манатыңнан,
Мендағы жаздым сәлем және артыңнан
Көрмеуші ем қошеметті сізге лайық
Кісі деп жақсы жаннан жаратылған,
Әйелге қошемет сөз көп айтыпсыз
Баладай Байзақтан шала туған –*

деп келетін жауабы 58 жолдан тұрады. Алпыс (60) жолдан асатын Молда Мұсаның:

*Манат қыз, және келді хатың бізге,
Жазылып Манат деген атың бірге –*

деп басталатын үшінші хаты бір тойда Манатпен бетпе-бет кездесіп:

*Тамаша келіп тұрмыз мына тойға,
Сөйлеспек жақсылармен болып ойда,
Қу ілген қырандардың біреуіміз,
Теңгеріп жүрме, құрбым, тұрымтайға –*

деп бастау алатын ауызекі айтысы 260 жолдан асады. Бұл айтысты академик Рахманқұл Бердібаев қазақ айтыстарының жоғары үлгілерінің бірі екендігін әрдайым айтып өткен. Сонымен бірге, Молда Мұса жасырақ кезінде Сырым деген қызға ғашық болып:

*Хат жаздым ғашықтықпен Сырымжанға,
Бермеуші ем бұрын көңіл ешбір жанға.
Сәулесі қараңғы үйді жарық қылған,
Ұқсайды -ау ақ бетіңіз атқан таңға.
Сыртыңнан, Сырым, сенің болдым ғашық,
Жібердім сәлем айтып хатқа басып.
Білмеймін нүрімісің, перімісің,
Қыз тумас бұл жалғанда сенен асып.
Ақ бетің ағаш үйде жанған шамдай,
Ишінде қараңғы үйдің атқан таңдай.
Көрмекке, Сырым сені болдым ғашық,
Бұрынғы өтіп кеткен Күләндамдай.
Баласы текті атаның сырым айым
Қылды ғашық жамалыңа бір құдайым.
Көрмекке, Сырым, сені болдым ғашық,
Бұрынғы өткен Ләйлі -Мәжнұндайын.
Бетің қызыл қарға қан тамғанындай,
Қандай адам өзіңе таңданбайды-ай?
Үрім, Иран, Стамбул, орыс, қытай,
Ешбірінен сіздердей жан болмайды-ай.*

Бұл өлеңнің соңғы тұстары мұнан да қатқыл ауыр сөздермен жалғасады. Шығарманың мәні ақынның қоғамдағы ұнамсыз құбылыстарды, мансапқор адамдардың атын атап, түсін түстеп таңбалай білгендігінде. Бұл секілді өлеңдер Молда Мұса ақында бір алуан. Ол халық мүддесінен шет кеткен, мансаптан басы айналған, еңбекші көпшіліктің мүддесін ұмытқан, әділдік, нысап, қанағатты ойлаудан қалған атқамінерлерді кейде әжуалап, енді бірде оларға қарсы сын садағын атады. Мәселен, «Абылай болысқа» – деген өлеңінде өз заманындағы бір лауазым иесі адамының құбылмалы мінезін, уәжсіздігін көрсетеді. Оған мына жолдар дәлел:

*Жігіт екен жалғанмен жан сақтаған,
Түлкідей айласы көп жалтақтаған [15-48] –*

деген жолдарда қаншалықты уытты, мысқыл, сын жатқаны айқын көрінеді. Жеке адамдарға арнап айтқан сын, сықақ өлеңдерінде ақынның дүние құбылыстарына жетік қарайтын қырағылығы, ойдың сергектігі айқындалады. Тағы бір әкімге арнаған:

*Құс болсаң болар едің ала тақтақ,
Жүрер едің ағаштың басын боқтап.
Жаз болса жарқабаққа ұя салып,
Ойнар ең шегірткемен ыржалақтап [10-33] –*

деген өткір сөздері де ақынның мысқыл әжуаға шебер болғанын көрсетеді.

Мұсабек ақынның өте мәнді салдарлы шығармаларының бір тобы жоқтау өлең түрінде жазылған. Ғұрыптық жырлар тобына енетін жоқтаулардың көбін тарихи өлең жанрының туындысы деп қарауға болады. Осы тұрғыдан қарасақ, бұл шығармалар жаңа қырларынан танылады. Осы өлеңдерде бұрынғыдан келе жатқан жаттамалы сөздермен қатар, ақындыққа бөленіп айтылған тамаша тапқыр, қайталанбас суреттер жиі кездеседі. Жеке адамға арналған жоқтауларда заман шындығына, оның түрлі құбылыстарына, ұнамды жақтары мен тұстарына шолу беріліп отырған. Бұларда ақынның қуатты тіл қарымы, талант биігі ерекше көрінген деуге болады. Бектұрсын биге, Қаратау елінің атақты адамы Исаға арналған өлеңдерде сол кездің тарихи, саяси оқиғаларының да елесі аңғарылады. Мәселен:

*Жәнәділ, амандық па мал-жаныңыз,
Ағайын, ауыл-аймақ, жан-жағыңыз?*

*«Патшалықтан – жамаушы артық» деген,
Жақсылар осылайша қылған хабар. [10-40]*

Ақынның шығармаларында елді кәсіпке, еңбек етуге үндеу сарыны да жүйелі жаратылып айтылады. Молда Мұса кеңес дәуіріндегі өлең-жырларында бұл тақырыпқа дендеп барады.

*Кірісіп жүр еңбекші
Үзбей тастай топтарын,
Тесесінен от шығар
Көрсеңіз тасқа соққанын,
Қайратына мініп тұр
Түзетіп, жол ғып оқпанын...*

«Еңбек етіп, біз көрдік, жер желініп сауғанды» дейді тағы бірде ақын. Шығармаларын қазақтың халықтық поэзиясының дәстүрінде бастаған, суреткерлік шеберлігі толыса келе шығыстың, орыс Европаның да көркемдік үрдістерінен нәр алған, көптеген өлеңдерінде заманың нақтылы құбылыстарымен қатар адамзаттық құндылықтарды жырлаған Мұсабек ақын өмірінің ақырғы шағында кеңес өкіметінің алғашқы қадамдарын көреді. Ақын поэзиясына еңбек тақырыбы жаңа дәуірдің талабына жауап секілді болып туады... Өмірдегі жақсылықты, ізгілікті, зор дауыспен, шын көңілмен, шабытпен асқақ жырлай білген Мұсабек ақын өзінің шығармаларында тіршіліктің көлеңкелі жақтарын, көңілсіз тұстарын да қағыс қалдырмайды. Ұнамсыз құбылыстардың өзін өткір тілмен, ұтымды дәлелмен, тапқыр теңеулермен айшықтайды. Мектептен оқып алған білімін өз пайдасына ғана жаратып, туып өскен елін, халқының ардақты дәстүрін ұмытып кететіндерді ақын уытты сөздермен танбалайды. Мұсабектің Шымкент оязының кеңсесінде қызмет істеген Қосай тілмашқа жазған сәлем хатынан осыны көреміз. Молда Мұса өзінің бірнеше дүркін жазған хаттарына, сұрауларына ілтипат білдірмеген, мапсаптың буына мастанған ел адамдарының сөзіне құлақ ілмейтін болған әкімді әшкерлейді:

*Ұшырдым, Қосай, саған үш қағазды,
Үмітпен ілер-ау деп қоңыр қазды.
Қаз түгіл бір шүрегей үйрек те жоқ.
Шеңбелдеп үшеуі де отыр сазды.
Үйрендің сараңдықты жалықпай-ақ,
Судағы ұстатпайсың балықтай-ақ.
Қабырғасын жапты ғой десем-дағы,
Ер батқан қайқаңдайсың арықтай-ақ... [10-34]*

*Бетің ақшыл наурыздың қарындай-ды,
Шашың майда жібектің талындай-ды.
Арқа, Бұхар, Әндіжан, Петроград
Баршасынан сіздей жан табылмайды.
Ойлап тұрсам қасың-жай, көңілің-киік,
Ақ бетіңнен күн бар ма, жатар сүйіп?
Сыртыңнан «пәлен-түген» дейді дұшпан,
Жете алмай арманда боп жесім пұшман.
Дәмелі қаршыға да, қара құс та,
Боп тұрсың сен бір үйрек көлден ұшқан.
Аршын төс, алма мойын, қиғаш қастан,
Ешбір жан көре алмадым сенен асқан.
Сырым, сізден басқамен ісіміз не-ай?
Жаманға көрсетпесін түсімізді-ай!
Теңізден шығып тұрған сіз бір сепен,
Дұр тамар қай бұлыттан етіңізге-ай.
Ашылған екі бетің қызыл гүлдей,
Дал болар көрген адам есін білмей.
Әлде қандай адамға қор боласың?
Қалың қара бұлытқа кірген күндей!
Ауылың жылда шығар Сарысуға,
Жолықтың қоныстас боп қыпшақ құға.
Ақылың жұрттан асқан бір бала едің,
Қимаймыз жүзі бөтен жетіруга.
Тидің бе, Сырым, соған өзің сүйіп!
Дегенге соны сүйдім, жүрмін күйіп.
Бір жігіт Көтеншіден таппадын ба,
Күзеген сақал-мұртын құға тиіп?
Жақсы екен бәрекелді, қайын жұртын,
Іс көрмес жақсы жаман сенің ұлтың.
Сала бар төс қалтаңа іскегіңді,
Жұларсың көк тұқыл сақал мұртың.
Өзін бек, болған күнде, өзіне би,
Қалама қалағанмен бір сынық үй?
Сақалын қырыққа келіп қырықтырған,
Жігіттің өзі теңді біріне ти.
Есітсек сізден хабар «келсін» деген,
Бұл сөзге қандай жан бар есірмеген?
Теңізден шығып тұрған сіз бір сепен,
Салынып еш дүкенге кесілмеген –*

деп келетін, көлемі 72 жолдан тұратын өлең жазады. Қыз қоңырат елінің белді бір руынан, айттырған жағы қыпшақтар екен.

Молда Мұсаның өлеңін құдалары қолға түсіріп, Бұдабай ақынға береді. Сырымның орнына Бұдабай Молда Мұсаға:

*Сәлем де Көтеншіге өрде жатқан,
Айтады өстіп өлең ебін тапқан.
Есіттік амандығын ағайынның
Баласы Байзақтың жазған хаттан –*

деп басталатын 96 жолға жуық өлеңмен жауап қайтарады. Бұдабайдың бұл қылығына ыза болған Молда Мұса:

*Айталық біз де сәлем төменгі елге,
Басқа емес, Бұдабаймын дегендерге
Бір қызға қалжың өлең айтасың деп,
Адамды әжептеуір өлеңдер ме?–*

деген 100 жолдан асатын уытты жауап жазады. Бұл өлеңге Бұдабайдан жауап болмайды, бәлкім, қоңыраттар Молда Мұсаның соңғы өлеңін Бұдабайға жібертпеуі де мүмкін. Өйткені, екі ел арасы бүліншілікке айналып кетеді деген қауіп болғанға ұқсайды. Жаны жай таба алмаған ақынжанды Молда Мұса Бұдабайдың бұл теріс әрекетін мақұл көрмей, Сырымды хабардар ету мақсатымен:

*Сырым, сізге екінші жаздым хатты,
Кім кемітер сіздердей перизатты,
Аңдасаңыз айтайын арызымды
Бір сөз менің жаныма қатты батты.*

*Қыз едің қызғалдақтай құйқылжыған,
Бір қағаз жазып едім бұрын мұнан,
Айтқан сөзін сізге де аңдатайын,
Бұдабай сөзін тыңда өлең қылған.*

*Гәуһар едің, теңепті қаратасқа,
Қадіріңді біле ме жөні басқа?
Сақалын ап мақаудай өзін бұзған,
Адам болсаң жолама ондай насқа –*

деген мазмұнда арыз өлеңін жолдайды. Осы тұста зейнеткер Жұмахан Төреханұлы қағазға түсіріп, жергілікті газетке жариялаған тағы да Молда Мұсаның немересі Ибадулланың естелігіне оралсақ: «...Атам Сырым деген қыз туралы көп айтатын, дегенмен ол қызға сыртынан ғашық болып біреудің айтуымен ғана хат жазған екен. Сырым қыз Қызылорда облысының Шиелі деген жерінде Құлын атанған, ауқатты отбасынан шыққан тәрбиелі де, өнегелі жас болса

*Бедеу ат көкпар шауып жарысқаның,
Бозбалалар жолбарыстай алысқаның,
«Қыдыр да, береке де құмда» деген
Кетіп тұр алты алашқа дабыстарың [10-13] –*

деген жолдар шығыс әдебиетіне, оның ішінде қазақ әдебиетіне тән мадақ өлеңдерінің дәстүрлі бастамасы ғана. Ал, осы ұзақ өлеңде өзі дарынды, бірақ дүние-мүлкі жоқ саналы ел азаматының бастан кешкен оқиғалары жинақталып берілген. Молда Мұса осы өлеңде өзінің өмір жолдарына шолу жасайды; өмір жолында көрген сәтсіздіктерін баяндайды. Ол болыс та болғысы келгендігін де, сауда жасап байымақшы болғанын да, басқа кәсіппен айналысуды ойлағанын да тізіп баяндайды. Бірақ, ол үмітінің ешқайсысы да нәтиже бермегенін айтады. Осы мұң, осы сыр бір ғана ақынның басына тән деп қарарға бола ма? Таптық, әлеуметтік теңсіздік заманында талабы таудай болса да байлығы жоқ жандар армандарына жете алмай қала берушілік ортақ заңдылық болатын. Арнау өлеңдерде ақын өмір сүрген кезеңнің бірсыпыра ақиқаты ашылған. «Жолдас ұста» деген өлеңінде ақын ұсталық өнердің қазақ халқының тарихында аса зәру, қымбат бағалы кәсіп екенін айтады; «патшалықтан жамаушы артық» деген ұғымды әдейі келтіреді. Жұмыстың жаманы жоқ, әрбір адам қоғамнан өз орнын табуы керек, еріншектік, жалқаулық адамның соры деген ұлан ғайыр ұғымдар қысқа да тартымды аңғартылған:

*Құрметті парасатты, жолдас ұста!
Үлгілі еткен ісі жұртқа нұсқа.
Кәрхана⁸ ата мұрас дүкеніңіз,
Топырлап кетпес адам жазы-қыста.
Алдыңа біреу келіп, біреу кетпек,
Алашқа қылған ісің болған өрнек.
Кейінгі мен соңғыға болған рәсім
Әр адам бір кәсіптен несіп термек.
Қылғаның ұсташылық адал кәсіп,
Атаңның кәсібінен таптың несіп.
Бұл жұмыс ер Дәуіттен қалған өрнек
Илеген суық темір жіптей есіп.
Әр пенде әрекетпен ауқат табар,
Ең таппаған ескі ұстап, жамау жамар.*

⁸ Кәрхана – ұста деген мағынада.

лирикасын жасаудың ең ілгері қатарында тұрады деп айтуға болады. Бұл арада оның, негізінде жазып шығаратын шайыр екендігі көрінеді. Молда Мұсаның табиғат лирикасы ерекше тоқтап өтуді керек етеді. Өзінің көркемдігі, сурет бояулары жарасымды, сәйкес, ұтымдылығы жағынан ақынның: «Ақ бұлт пен көк бұлт» – деген өлеңі табиғат лирикасының таңдаулы үлгілерінің бірі. Сөз жоқ, ақын қазақ әдебиетінің ең биік нұсқаларынан, әсіресе Абайдың өлең өрнегінен тағлым алғаны байқалады. Табиғат тамашалары туралы өлеңдерін ақынның қазақ әдебиетінің пейзаждық лирикасына қосқан үлесі деп айту керек. Бұл ретте ол өзіне замандас ақындардан өзгешелік танытқанын көреміз. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі арнау, жоқтау өлеңдерін жаңа мазмұнмен байытып, оларға сапалық рең қосып жырлауда да Молда Мұса еңбегі елеулі екенін ілгеріде айтқан едік. Шындығына келгенде арнау өлеңдер замана құбылыстарын, жақсылық пен жамандықтың парқын сипаттаған, әлеуметтік жағдайларға талдау берген аса маңызды шығармалар болып келеді. Біздің зерттеушілеріміз көп уақыттан бері арнау өлеңдердің жеке адамдарға бағышталғанын ғана тілге тиек етіп, ол шығармалардың мазмұны көпқырлы болатынына көңіл бөлмей келген. Әсіресе, ақынның белгілі байлардан, ел басшыларынан ат сұрап мінгенін, ел әкімдеріне жылы сөз айтқанын ақындардың міні деп келген еді. Бірақ арнаудың да арнауы, сұраудың да сұрауы бар.

Шын ақынның өлеңдерінде жеке бастың мүддесінен гөрі қауымның жалпы ахуалын талдайтын замана ағымына баға берушілік молырақ кездеседі. Мұндай өлеңдері ақынның өз тағдыры, қоғамдық құбылыстың бір ажырамас бөлігіндей, ортақ заңдылығындай әсер етеді. Осы реттен алғанда ақынның:

*Байларым, амансыз ба шөлде жатқан,
Қызылқұм көк иірімді көлде жатқан.
Сіздердей халық қарындасы ағайынның
Сұраушы ем амандығын дәйім хақтан.
Су болған шалқарларың шалқығанда,
Қаратау берекелі Арқадан да,
Мас болған дәулетіне манаптарым,
Мал-басың, бала-шағаң жалпы аман ба? [15-13] –*

деп басталатын ұзақ өлеңі көңіл бөліп қарауды керек етеді. Сырттай қарағанда бұл өлеңде байларды бірыңғай мақтау сарыны сезілгендей болады:

керек. Қартайғанша аузынан тастамай отыратын еді сол қызды» – деген естелігі осы сөздерді қуаттайды.

Бұлармен қатар, Молда Мұса жыршылық өнерден де шет тұрмағаны көрінеді. Ол кезі келгенде жұртшылық алдында ескі кисса-дастандарды да төгіп жыр айтқан.

Молда Мұса бүкіл қазақ көлеміне мәлім *«Ер Шора»* дастанының аса көркем бір нұсқасын жасауы жыршылық репертуарының да бай болғанын көрсетеді. Ол бір ғана *«Ер Шора»* емес, басқа көптеген жыр, дастандарды білген тәрізді. Өзінің бір өленінде ақын тұрмыс-тіршілік жағдайына орай жыршылықпен де айналысқанын ілгеріде атап өткеніміздей:

*«Сұңқардың баласы едім мен де бұрын...
Алыстан көрсем аңға кеткен ұрын.
Өлеңші, ақырында жыршы болдық,
Сыпайы жасырмайды деген сырын» [10-28] –*

деп ашық жазады.

Молда Мұса ақындық өнердің қасиетін терең түсінген поэзияның биік мұратына адалдығын өзінің шығармашылығымен дәлелдеп өткен. Бірде ол:

*«Өлеңім өзен Сырдың ағысындай,
Жүйріктің өршіп шығар шабысындай» –*

десе, енді тағы бір ретте ол:

*«Ақындыққа қазақтың алдындаймын.
Еш жүйрікке алдымды шалдырмаймын.
Арабы, парсы, түркі – бәрі бірдей,
Тек тұрмай, орысша да балдырлаймын» –*

деп жаһанға даңқы жайылған тілдердегі поэтикалық қазынамен таныстығын айтады. [10-28]

Өзінің ақындық таланты толысып, атақ-даңқы ел арасына кең тараған кезде өткен өмір жолын Мұсабек былай еске түсіреді.

*Өзіме тұстастардың бірі едім,
Қоштауды сүйетұғын жастық кезім,
Ә десе, шаршы топтан суырыла шығып
Жүйткітіп шаба жөнер дүлдүл едім.
Сөйтіп мен тартып міндім аттың жалын,
Қайратым мен сезімім от боп жалын,
Бүркіттей әуедегі тас түйін боп,
Құрғанмын он бесімде жігіт салтын.*

Бұл сөздер ақынның шығармашылық тағдырын түсінумен қатар құжатпен барабар десек, артық емес. Мұндай өмір қалпы бір Молда Мұсаға ғана емес, ертеде ел аралап жүріп өлең айтқан, жыр төккен ақындардың көбіне тән көрініс еді.

*Тоқтамас ауымды ашсам мен бір көрік,
Өлең жазсам кетеді көңлім еріп,
Табиғат берген дарын, неге аяйын,
Несібемді содан мен жүрдім теріп.
Әр күнім өтті қызық серуенменен,
Өмірдің ащы-тұщысын көргенменен,
Мұсабек Байзақұлы деп атандым,
Думан-тойды қызықтап жүргенменен.
Бағдарлап жақсы-жаман аралығын,
Үйрендім ұлылардың даналығын.
Ел аралап серуендеп жүргенімде
Көп көрдім бекзаттардың саралығын...
Қызықпен өткен күнің – өмір сәні,
Қартайғанда ойында тұрмас бәрі
Көргеніңнің, барлығы ол да бір түс
Жас кезіндей бола алмас оның мәні.
Біледі ме десеңдер пенделікті,
Басымнан мен де өткіздім кедейлікті,
Қарсы тұрдым бәріне, мойымадым,
Сүйіп өттім жасымнан еркіндікті [15-17].*

Осы жолдар А.С. Пушкиннің (1799-1837): «Памятник» деген өлеңін еске салады:

*Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа,
Вознесся выше он главою непокорной
Александрійского столпа...
И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал...*

Әрине, кез-келген ақын бұл фәни дүниедегі өз орны жайлы ойланары хақ, өмірі мен шығармашылығының еш кетпесіне көзін жеткізгісі келіп, өзіне шығармашылық есеп берері анық. Жоғарыдағы өлең жолдары осыны көрсетпек. Мұндай өлеңдер орыс ақындары А. С. Пушкинде де, Р. Г. Державинде де кездеседі,

*Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.
Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол - ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы [36-33] –*

деген өлеңінде неғұрлым толық келтірілгені мәлім. Ақындық деген тек өлең құрау, ермек, көңіл көтеру құралы еместігін ұлы Абай:

*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңлінің көзі ашық, сергек үшін [36-113] –*

деп анықтаған ғой. Молда Мұса ақынның да сөз өнеріне қоятын талабы өте биік екенін көреміз. Оның шығармаларынан қазақ әдебиетінің ең жақсы дәстүрлеріне еліктеушілік, сол дәстүрді байытуға саналы түрдегі нақтылы қадамдары байқалады.

Ел арасындағы ақындардың көбі махаббат мәселесін тым жалпылама сөздермен айтып келген болса, Мұсабек ақынның бұл тақырыптағы лирикасы өзінің өзгеше бітімімен, нақтылығымен және тартымдылығымен ерекшеленеді. Мұны «Сүйгенімді сағындым» [10-19] шығармасынан көреміз:

*Сүйгенімді сағынып
Сарғайдым қатып сабандай.
Сағынсам да көруге
Амалын тұрмын таба алмай.
Көңілді ашар дидарың
Көктемгі баһар самалдай.
Ішімді өртеп ғашықтық
Алып тұр сабыр, қарардай.
Жеткізер заман бар ма екен,
Асылзатым, саған да-ай?! [10-18]*

Осылайша артық ауыс сөзі жоқ, мөлдір өлең, түрі мен мазмұны сәйкес түсіп отыратын жолдар жалғаса береді. Бұл тұрғыдан алғанда Молда Мұса қазақ әдебиетінің тарихында махаббат

*Бұл күнде болыстан да, биден де оздың,
Қырымға қырандықпен қолың создың.
Алыстан сәулеленіп көзге түскен
Өзің Мыңжылқыдай шаңқан боздың –*

деп мадақ етеді. Елге қадірлі деген басшыларды сипаттауға қазақ ұғымындағы ең биік тенеулерді жұмсайды, мәселен, «Бектұрсын би өлгенде» өлеңінде:

*Қарғушы едің жасқанбай,
Тұлпардай терең арнадан,
Халқында жалғыз нар едің,
Қара да күшке талмаған,
Өзіңе деген досыңа,
Шалқар суат көл едің,
Ерегіскен дұшпанға,
Асусыз асқар таулардан,
Аса бір соққан жел едің,
Жолбарыстай шапқанын,
Тұрғызбастан шайнады,
Қаңтардағы бурадай,
Дұшпанына шабынған,
Арыстандай талабы,
Айға да қолын сермеген,
Жайнап түскен жасынан,
Сексеуілдің шоғындай,
Түскен жерін ұсатқан,
Зеңбіректің оғындай,
Сәулең түсіп көп жерге,
Дүрбі сауһар шырақтай,
Айбынды болдың алысқа,
Алатаудың басындай,
Дұшпанға деген қаһарың,
Аспаннан түскен жасындай*

Бұл өлеңдердегі тенеулер әрі жоқтау рәсімінің, әрі көркемдік, эстетикалық қызметін қоса атқарып жүр. Ақын өз заманындағы ең қадірлі жандардың қасиетін жарқыратып ашу арқылы тағы да бір «міндетті» «ел жақсысы» қандай болу керек деген сауалға жауап айтады...

Атап көрсететін тағы бір мәселе – ақынның қоғамдағы орны, міндеті, парызы туралы Молда Мұса терең ойлар айта білгендігі. Қазақ әдебиетінде ақындықтың шарты, мұраты, орны ұлы Абайдың:

тіпті осы ақындар үлгі тұтқан римдік ақын Квинт Гораций Флакк шығармашылығынан да осы ақындық сарынды таба аламыз.

Ақынның шығармашылық тағдырына қатысты тағы бір мәселені айтуымыз керек. Молда Мұсаның кейбір өлеңдерінен ХІХ ғасырдың екінші жартысында негізін *Ыбырай*, *Абай* салған биік поэзиялық үлгілердің сарыны байқалады. Мәселен, өзімен замандас көп ақындарда кездеспейтін табиғат туралы өлеңдер Молда Мұсада ұшырайды. Оның «*Табиғат тамашалары*»:

*Ақ бұлт пен көк бұлт
Аспан-жердің арасы,
Суда сең де жүреді
Қай жаққа болса барасы.
Қанатпен құсты ұшырған
Құдіретіне қарашы,
Жаңбырын жүктеп баһардың
Суға толған сабасы,
Жылжып барып себілер
Қай жерге болса жауасы,
Көңілін ашар адамның
Көктемгі күннің ауасы,
Болғанда көктем жыл басы
Аспаннан жаңбыр себелер,
Өлген шөптер тіріліп
Жердің жүзі көгерер
Құрт-құмырсқа қимылдап
Бәрінің көңілі елерер,
Тарбаңдап жүрер уақты көш
Тасбақалар, кенелер,
Асыл гүлдер жарқырап
Аспан мен жер кенелер,
Жердің жүзі түрленіп
Жап-жасыл адыр-төбелер.
Неше алуан түрімен
Түрлі-түрлі шөп өнер,
Қатып қалған мұз еріп,
Жылжып ағып жөнелер.
Күн де жылы жүзбенен
Жер жүзіне нұр беріп,
Сұлу қыздай сыланған
Бәйшешектер бүрленіп,
Шапағын шашып жарқырап*

*Күркіреп бұлт күңіреніп
Жақсылығын көктемнің
Жанның бәрі тұр көріп.
Жақсылықтың белгісі
Неше алуан сыр беріп,
Сыбдыр қағып күйменен
Сулар ағып сылдырап,
Жасыл шөптер шайқалып
Біткен жері елжіреп,
Қызыл, жасыл, ақ гүлдер
Ашылып бәрі албырап.
Тербетіп шөпті өсірген
Мысалы желдер дүркіреп
Аспаннан жаңбыр болып тұр
Күн сайын күні күркіреп
Арасында бүргеннің
Торғайлар ашып балапан
Амал, сәуір, зауза өтсе
Жетеді жылжып саратан,
Жапырағы жайқалып
Ағашқа бітер түрлі сән.
Сырттан байқап қарасам
Дарақтың ата-енесі
Тәрбие қылып әуесі
Әртүрлі пісер мәуесі
Жұлдыздай болып жалтырап
Көргеннің кетер әуесі
Таразы жұлдыз туғанша
Ағаштар толар денесі.
Сүмбіле, мизан салқынын
Көрген соң кетер зәресі –*

деген аса тартымды да көркем шығармасы ұлы Абайдың жылдың төрт мезгілі жайындағы өлеңдерін еске салады.

Біздің қолымыздағы материалдарға сүйенсек, Абай өлеңінің сарыны Молда Мұса құлағына тигеніне күмән келтіруге болмайды. Ал, оның оқу-білімге, сауаттылыққа шақырған өлеңдері Ыбырай мен Абай бастаған дәстүрдің ықпалымен жасалғаны анық болып көрінеді.

Молда Мұсаның Қазан төңкерісіне дейінгі бірсыпыра өлеңдерінде, әсіресе кеңес дәуірі шығармаларында жастарды оқуға шақыруы өте жиі кездеседі.

Молда Мұса мұрасы көп жанрлы, алуан сырлы. Ол шығыс әдебиетінің де, Европа әдебиетінің де жетістіктерін пайдаланып өз шығармаларына жаңа жанрлық түрлер қосқан. Соның бірі – шығыс әдебиетінің әлеміне ежелден қанықты жанр – рубағи болса, бұл жанрдағы өлеңдерінде ақын ойлары мен тұжырымдарын қорғасындай салмақты етіп қорытады.

*Қаратауға қар жауды кетпейтұғын,
Шұқанақта ыза мол кетпейтұғын.
Көңіл шіркін әлі де зар күйінде
Шама жоқ енді арманды көксейтұғын, –*

секілді ойы тығыз, мазмұны терең ондаған шумақтар ақын өлеңдеріне ерекше көрік береді. Мұсабек поэзиясында ежелден жырланып келе жатқан тақырып – ел басшысы, қауым көсемі қандай болуы керек деген сұрауларға да тоқталады. Оның арнау, толғау, жоқтау, сәлем хат, мадақ, рубағи жанрларындағы туындыларының көбінде осы проблема көрініс беріп отырады. Шығыстың көптеген шайырлары елдің мұң-мұқтажын білетін, халықтың қамын ойлайтын кемел патшаны армандап, шығармаларында олардың тартымды бейнесін жасады. Низамидің, Дельевидің, Науайының «Хамсаларында» осындай «үлгілі үкімдар» сипатында Ескендір Зұлхарнайын суреттеліп отыратыны да өзінше бір дәстүр еді. Жақсы басшы елге әр дәуірде де керек болған. Ақындардың елді билеген әкімдер бойынан ізгі қасиет тауып, соны жұртшылыққа үлгі етіп жаратқысы келетіні тек мал табу ниетінен тумаған. Өз билігінен айрылып, өзгелерге тәуелді болған қазақ жағдайында ең үлкен мансап иелері: датқалар, байлар, болыстар, билер, тілмәштар болатын. Сондықтан да ақындар солардың қауымға көрсеткен жақсылығы болса, соны тілге тиек еткен. «Сен едің жасыңнан-ақ саңлағымыз»– деген өлеңде Бесата, Жаманбай болып бөлінетін қоңырат тайпасына беделді басшыларының бірі – Бекқожаны:

*Алыстан айқын болдың шаңқан боздай,
Ерлерден өз қатарлы бақтың озды-ай.
Барлығы сүйегіңде сол емес пе,
Шартаққа келіп тұрсын шылбыр созбай,–*

деп дәріптейді. Қанай датқаны халқыңның сөзін губернатордың алдында да тайынбай айта аласың деп көтере сөйлейді; Иса болысты:

*Ғылым, өнер көп білсең
Дариядай тасып толарсың.
Көңілдің көзі ашылып
Бұлақтай қайнап ағарсың.*

*Ұмтылып қал тірлікте,
Жүргенше бір шабарсың.
Қозғалмастай бір жайға
Ақыры барып қонарсың. [10-46]*

Бұл сөздер еш заманда да өзінің үгіттік тағылымының мәнін жоймайтындығына сенеміз. Ақын елді оқу-білімге шақырғанда жалаң, жаттанды сөздермен шектелмейді; өзінің асыл ойларын көркемдікке бөлеп, тартымды, сіңімді етіп жеткізеді. Тақырыпты әр қырынан, алуан өрнектен қайталап отырады:

*Қымбат баға бір гауһар ғылым деген,
Қадірі надандарға білінбеген.
Ғылым шамын қолына алған адам
Қараңғы тар жолда да сүрінбеген.*

*Ғылым – дәулет жұт пен жау алмайтұғын,
Қаршығадай қаз-тырна қармайтұғын.
Таусылмастай ас-ауқат әр уақта
Қарның ашып, өзегің талмайтұғын.*

*Қуат болар сандалып талғаныңда,
Абыройың – алты күн жалғаныңда.
Анық терең ғылымға жетіп алсаң
Жан жолдасың әр қайда барғаныңда.*

*Оқу түбі өнер мен білімдағы.
Дүние бір терең шыңырау, түбінде біз
Ұстап шығар арқан сол ғылымдағы! [10-48]*

Осы тақырыпты ақын кейбір өлеңдерінде тікелей жастарға қарата айтылған өлеңдерде көтереді.

*Ілімсіздік – соқырлық,
Не бар оны жасырар?
Білім, өнер оқыса,
Көңілдің тоты ашылар.
Ілімсіз бас – құр шоқпар,
Ілімнің алтын басы бар – [10-49]*

дейді.

Ілгеріде сөз болған мәселелерді тұжырымдай келгенде Мұсабек Байзақұлының ақындық тағлым алған үлгілері көп қырлы болғанын байқаймыз. Олар араб, парсы классикалық поэзиясы, түркі тіліндегі, соның ішінде Ахмет Яссауи дәстүріндегі діни өлеңдер, аңыз-әңгіме түрінде құралған қисса-дастандар; өлеңдерін жазып, әрі ауызша шығаратын замандас ақындардың туындылары, жыршы-жыраулардың үрдісі, төкпе ақындықтың қазақ арасында тамырын терең жайған мектебі, қазақтың жаңа жазба әдебиетінің нұсқалары т.б. Сонымен қатар, орыс, Европа әдебиетінен белгілі дәрежеде тағлым көргендігі шығармасына көркемдік сипат дарыта түскен. Міне, осындай сан тарау тағлымдардың басы қосылуы – Молда Мұса шығармаларын мейлінше нақтылыққа, мазмұндылыққа және көркемдікке бөлеген деп білеміз.

1.4. Мұсабек шығармаларының жанрлық құрамы

Молда Мұса ақынның шығармалары көп жанрда жасалған. Ең алдымен ақын ауыз әдебиетіндегі халық дәстүрін қолданып қана қоймай, оған жанашылдық сипат қосып, түрлендіре түседі. Оның мұрасынан қазақтың халықтық поэзиясына және шығыс, батыс әдебиетіне тән жанрлар мен жанрлық түрлерді бөліп көрсетуге болады. Олар:

1 – арнау;	10 – тәмсіл;
2 – көңіл айту;	11 – рубай;
3 – жоқтау;	12 – мадхия (мақтау);
4 – толғау;	13 – дастан;
5 – сәлем хат;	14 – саяси-әлеуметтік лирика;
6 – жазба айтыс;	15 – философиялық лирика;
7 – төкпе айтыс;	16 – көңіл-күй (махаббат) лирикасы;
8 – сықақ-эпиграмма;	17 – табиғат лирикасы.
9 – мысал;	

Міне, осы жанрлық түрлердің әрқайсысында да ақын мәнді де өміршең шығармалар қалдырған. Мәселен, оның арнау өлеңдерінде сол дәуірдің көптеген өзгешіліктері, қайшылықтары, әлеуметтік хәлдері елес береді. «Сен едің жасыңнан-ақ саңлағымыз», «Абылай болысқа», «Қосай датқаға», «Қасымбек болысқа», «Бектұрсын биге» т.б. арнау өлеңдерінің сипаты әр түрлі. Бұлардың кейбіреулерінде («Арызың болса үлкенге айтып жыла», «Жолдас ұста» т.б.) ақынның өз басына байланысты

сұраулары мен тілектері көтерілсе, енді бір өлеңдерінде өзі сөз арнап отырған адамдардың басындағы кемшіліктерді батыл сынап отырады. Бұл сындар сол кездегі ел билеушілердің көбіне ортақ мінездерді елестете алады. Шымкент оязында қызмет істейтін *Қосай тілмашқа* арнаған өлеңінде ақын оны ел мүддесін естен шығарғаны үшін сын отымен қариды:

*Ұшырдым, Қосай, саған үш қағазды,
Үмітпен ілер-ау деп қоңыр қазды.
Қаз түгіл бір шүрегей үйрек те жоқ.
Шеңбелдеп үшеуі де отыр сазды.
Үйрендің сараңдықты жалықпай-ақ,
Судағы ұстатпайсың балықтай-ақ.
Қабырғасын жапты гой десем-дағы,
Ер батқан қайқандайсың арықтай-ақ... [10-34]*

Өлеңнің бұдан кейінгі жолдары тым қатқыл, зілді. Міне бұл айтқандардан арнау өлеңдерінің сипаты түрліше болып келетіндігі байқалады. Арнаулардың енді бірінде жеке адамның өмірінен гөрі қоғамдық мәселелер көбірек көтеріледі. Мәселен, Бектұрсын биге арнау өлеңінде Түркістан маңындағы қазақ руларының арасындағы байланыстар, қайшылықтар, тартыстар тарихы талданады. Демек, арнау өлеңдер көп жағдайларда жанаша сипатқа ие болады, қоғам шындығын әр қырынан түсіндіруге көмектеседі.

Қазақтардың дәстүрлі ғұрып өлеңдерінің бір саласы – көңіл айту болатын. Міне, осы жанрлық мүмкіндікті де ақын Молда Мұса жақсы пайдаланған. Өзіне замандас бірталай азаматтарының өліміне арналған көңіл айту өлеңдері кей жағдайда дастанға лайық жүк көтеретінін көреміз.

«*Жайнап шыққан жасынан*» деген өлеңде өмірден өткен ардақты кісінің ағайын жақындарына көңіл айту берілген. Енді бір шығармаларда құрметті адамның өмірден өткендігі туралы ежелден адамзатқа ортақ дәстүрлі сөздер айтылады. Ақын әңгіменің тарихын ертеден бастап, тыңдаушының санасына көп шындықты ұқтыруға ұмтылады.

*Бісмилла сөздің сарасы
Өлімнің жақын арасы,
Құдайдың салған ісіне
Пеңденің бар ма шарасы?
Біреудің кетіп баласы
Жылап қалар анасы.*

Бұл сөздердің мәні қазіргі кезеңдерде ескірмегенін әркім аңғарса керек. Ана тілін білу, сонымен қатар орыс тілін меңгеру деген сөздердің маңызын ақын қысқа да нұсқа етіп айта білген. Ілім-білімді алудың, дүние-құбылыстарын, адамзат тарихын танудың табиғи жолы ана тілінде екенін Молда Мұса көптеген замандастарынан артық түсінгенге ұқсайды. Сондықтан да ол «орыс тілін, оқуын қоса білсек» дегенді екінші орынға қояды. Кешегі кеңестік дәуірде ондаған жылдар ішінде көптеген адамдарымыз орыс тілі дүниенің кілті деген ұғымға үстірт алданып, ең асыл қазына - ана тілін аяқ асты етуге дейін барғанын әркім біледі. Сондықтан да ата салтын, өз халқының тарихын, дәстүрін білмейтін, ана тіліне шорқақ қауым пайда болды. Орысша оқуға ұмтылушылық дегеннің тасасында ең қасиетті ғұрыптарымыз ұмыт калдырылды, шет қақпай болды. Ана тіліне деген тосырқаушылық, жат пиғыл ғасырлар бойы ұстанып келген дінімізді ұмытумен қатар жүрді. Міне, осының салдарынан орны толмас олқылыққа душар болдық. Қазақ халқы ұл-қыздарының екі-үш буыны ұлт тағдырына немқұрайлы қарайтын, басқа елдердің құндылықтарына ғана бас иетін, аты бар да, заты жоқ дүбәралар боп қалыптасты.

Қазақ ақындары ішінде оқу-білімге шақырмағаны жоқ. Бірақ, олардың ішінде оқудың да оқуы бар екенін, оқудың ең ұлығы ана тілінде екенін дәл Мұсабек ақындай жете түсінгендер көп емес. Молда Мұсаның бұл тараптағы өлеңдерінен оған жаңа жазба әдебиетінің шұғылалы шыңы Абай шығармаларының әсері айрықша болғаны сезіледі:

*Ғылымсыз болып қартайсаң
Қараңғыда қаларсың.
Ғылымды болсаң әр уақта,
Шам-шырақтай жанарсың.*

*Жастығыңда ұмтылсаң
Әр өнерді табарсың.
Жалған емес, сөзім шын,
Ақылың болса табарсың...*

*Оқу, ғылым үйренсең
Бір жұмысқа жарарсың.
Жөнін тауып әр істің
Халық тізгінін аларсың...*

*Адам озар ақылмен, білімменен,
Ақыл қуат табады ғылымменен.
Ғылымсыздан үлгі сөз, өнер шықпас
Құс ұстаймын десе де тілімменен.*

*Көкірек, көңіл көзін ғылым ашар.
Ғылымсыздың әр ісі болар нашар.
Ғылымсыз жігіт болар шалдан кейін,
Ғылымы бар шалдар да қайта жасар.*

*Ғылымды жас халқына бас болады,
Ғылымсыздың бастығы масқара-ды.
Тегіс оқу ғылымға жеткендерден
Адамзат та, пері де жасқанады... – [10-44]*

Осы өлең жолдарындағы ойларға көңіл бөлсек, ақын ел тағдыры үшін ғылымның қаншалықты қажет екенін тамаша пайымдағанын көреміз:

*Ғылымды халық нояндай қасқарып жүр,
Әр жұмысты орнымен басқарып жүр.
Ғылым, оқу басқадай білмеген соң,
Біздің қазақ өнерден бос қалып жүр.
Ғылымды халық өнермен аспанға ұшып,
Балықша сүңгіп жүрер суға түсіп.
Жер үстінде жүгіртіп көп арбаны,
Ұшқан құстан оздырар ерегісіп...
Кел, қазақтар, ашайық біз де көзді,
Ғылымның жақсылығын әркім сезді.
Жастықта жалқаулықпен күн өткізіп
Бекерге өткізбеңдер оқыр кезді.
Өтер жастық көз ашып-жұмғаныңша,
олай-бұлай мойныңды бұрганыңша.
Сен тұрсаң да кідіріп ғұмыр тұрмас,
Ұмтылып қал бекерге тұрганыңша. [10-45,46]*

Өз уақтының әлеуметтік мұқтажын, талабын жақсы түсінген ақын жалпы қазақ жұртшылығына бағдарлама етіп ұсынардай ойлар айтады:

*Біздің ғылым қазақша ана тілі,
Ана тілі көрінер бізге жылы.
Орыс тілін, оқуын қоса білсек –
Сөзіміздің ашылар анық гүлі. [10-45]*

*Біреудің кетіп анасы,
Жылап қалар баласы,
Енді келер заман жоқ
Алыстап кетті арасы,
Сөз бастайын кәләмнан,
Жоқтау бір қиын әзәлдән,
Адам да ата, Хауа ана
Жалғаннан солар жөнелген,
Дүниенің ісі опасыз,
Қурамай қалмас көгерген,
Пайғамбарлар да қалған жоқ
Соңына үмбет көп ерген... [26-75]*

Бұдан кейінгі өлең жолдары өмірден кеткен адамның атқарған істеріне арналады. Көңіл айту жоқтауға ұласқандай болады:

*Бекзаттардан асып ең,
Шықсаң да қара шаруадан,
Алушы едің сабырмен
Қоянды қуып арбамен,
Қарғушы едің жасқанбай
Тұлпардай терең арнадан,
Ақыл менен әр істің
Алдын да артын байқаған,
Қол құсырып арыз ғып
Алдына жан жоқ бармаған,
Айдаһардай арбаған,
Ақылменен барлаған
Халқында жалғыз нар едің,
Қара да күшке талмаған,
Әр жұмысқа көсем боп,
Алдыңа жанды салмаған,
Парасатты екенін
Әркімдер біліп ойлады,
Сарт, қазақтың үстінен
Қала би қылып сайлады,
Ат шаптырым ақ сарай
Түзеттің салып қалада
Екі-үш ауылың көшіп жүр
Мал басыңда – далада,
Білімді қылып құдайым,
Бес алты беріп бала да,
Ақтылы қой, ақ үйің*

*Бітіп еді қорада,
Сапырулы жаз бен қыс
Сары қымыз сабада,
Күн тимеген саяда,
Ханышадай қыздарың
Шайнап өттің өлгенше,
Жал мен қазы, жая да...*

Жоқтаудың бұдан кейінгі жолдарында Түркістан қаласына ұзақ жылдар қала би болған Бектұрсынның бір ауылға емес, бүкіл елге ортақ қамқор бола білгенін айту басым.

*Бірдей еді қадірің,
Қазақ пен сарт, орысқа
Күдер үзіп жалғаннан,
Жөнелдіңіз қуысқа,
Қала би болдың жеңіп ап,
Неше сайлау-соғыста.
Аса алмайды өзіңнен
Амалдар би де, болыс та...*

Жалпы алғанда бұл жоқтау ауыз әдебиеті дәстүрі шеңберінде жасалған, әрі ақынның дара колтаңбасын таныта алатын шығарма.

*Өзіңе деген досыңа
Шалқар суат көл едің,
Ерегіскен дұшпанға
Асусыз асқар таулардан
Аса бір соққан жел едің,
Бір өзіңнің берекең
Рулы аймақ ел едің,
Қайрат күшке салғанда
Қай қазақтан кем едің?
Еш істен уайым қылмаған
Қайғысыз ерен ер едің,
Ат үстіне мінгенде
Қояндай оза ойнады,
Дөңес жерден шықты да
Таудан да аса бойлады,
Айтайын деген сөз болса
Хан да болса таймады,
Жолбарыстай шапқанын
Тұрғызбастан шайнады... [26-76]*

*Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!
Надандықтың белгісі –
Еш ақылға жарымас.
Жайылып жүрген айуандай,
Ақ, қараны танымас.
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық! - /35-81/*

деген өлең жолдары бүкіл қазақ даласында қоңыраудай қағылып, сананы сергіткен еді. Ал Абай шығармаларында оқудың мәні, мақсаты жайында аса терең де тың ойлар айтылған:

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағым кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім. – [36-7-19]*

Ақын оқуды атақ, мансап жолына жұмсамай, өмірді тану, халыққа қызмет көрсету құралы деп қарау қажеттігін ескертеді.

Мектепте білім алып, сауат ашып, сол білгенін халқына емес, тек өз пайдасына ғана пайдаланғандарды ақын өлеңдерінде, қара сөздерінде қатты сынаған. Қысқасы, оқу-білім мәселесі қазақ қоғамның болашаққа нық қадам басуы үшін, өркениет жолынан шығып қалмауы үшін аса ділгір екені ұдайы жырланған. Мұсабек шығармаларында да осы тақырып кең және жарасымды жырланады. Кейбір өлеңдері Ыбырай мен Абай шығармаларымен тікелей үндестік тауып тұрғандай естіледі. Бұл тақырып та Молда Мұса шығармаларындағы ең күрделі, ең өзекті тақырып деуге толық негіз бар. Оқудың қадір-қасіретін, ғылымның құдыретін айтқан кезде ақын қаламы еркін көсіледі:

үстірт өсиет емес, өмірдің шын қажеті екені көрінеді. Еңбекші халық басына түскен тауқымет қай кезде де аз болмаған. Білікті басшылар, парасатты әкімдер ғана халық жағдайын жақсарт алады, дұрыс жолға салады. Оның есесіне өз қара басының ғана камын ойлайтындар ел арасына бүлік әкеледі, ал ізгі жандар халық сөзіне құлақ асып, қорытынды шығарады. Осыдан барып елдің еңсесі түседі.

*Бнтымақ тастан салған қорғандай-ды,
Қанишама оқ жауғанмен қозғалмайды.
Бірлік, елдік, сабырлы болған халық
Дұшпанынан жеңіліп қор болмайды.
Ешқашан кетпес қолдан бірлігіміз,
Кеңеспенен іс қылған тірлігіміз,
Мархабатпен жұмыс қып тұрған үшін
Басқадан озып тұрмыз күнбе-күн біз. [10-36]*

Елдің ежелден бергі арманы тыныш өмір, бейбіт тіршілік екенін ақын көп өлеңдерде қайталап, тереңдетіп, үлгі, ғибрат, нұсқа етіп айтып отырады.

Ақын көңіл тағы да бір бөлген өзекті тақырып – оқу, білім мәселесі болып келеді. Бұл XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінде жүйелі жырланған сарындардың бірі. Қазақ әдебиетінің классиктері – Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Ақмолла Мұхамедиярұлы т.б. ақындар шығармаларында оқу-білім мәселесі, ағартушылық тегеурінді көтеріліп келгені белгілі. Ыбырайдың:

*Бір құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!
Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан,
Іздемей-ақ табылар.
Сыйса көйлек үстіңде
Тоқуменен табылған.
Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған.
Өнер-білім бәрі де
Оқуменен табылған.*

Көркем шығарма кейде тарихи деректерде ізі қалмаған шындықтарды да айтатыны мәлім. Молда Мұса өлеңдерінде дәл осындай қызғылықты мағлұматтар да кездеседі. Дегенмен, ақын шығармаларының бәрі бірдей биік көркемдік деңгейге көтерілген деу қиын. Өмір жолында кедейшілік құрығынан құтылмаған ақынның кейде байлардан мінетін ат сұрайтын кездері болады. Қазақ қоғамында әлеуметтік теңсіздік барларға жоқтардың кіріптарлығы да орын алғаны белгілі. Осындай қолқысқалық жағдай атақты ақынның да басында болған. Бірақ, тұтастай алғанда, Молда Мұса шығармаларындағы сарын жеке бастың тауқыметінен жоғарылап кететін, әлеуметтік жағдайды айтатын туындылар болып келеді.

Жоқтаудың көркем, тартымды үлгілері Молда Мұса өлеңдерінде баршылық. Соның бірі – Иса болыс өлгенде шығарған жоқтау. Бұл шығарманы жеке бір адамның өмірінде басынан өткерген істердің қорытындысы, бағасы деп тануға болады. Ақын өлеңдерінде «*Үш алаштың*» деген тіркес жиі кездеседі. Бұл қазақтың үш жүзіне балап айтқан сөзі.

*Бір сақы Иса болыс ер кісі еді,
Асусыз дұшпандарға бел кісі еді,
Жұртына үш алаштың мәлім болған
Әр жерде айтқан сөзі ем кісі еді –*

деген жолдардан осы мәселе танылады.

*Бірі сусыз шөлдерден құдық қазып
Басына ұлы рабат сарай салмақ...*

Міне осындай ғибраты, аңызы, әлеуметтік талдауы аралас келетін жоқтау өлең жанрдың мүмкіндігін кеңейте түскен. Осы шығарманың тағы бір ерекшелігі өмірден өткен Иса болыстың қасиетін айтумен қатар, оның дәулеті мен даңқы баласы Жәнәділге көшкенін де қоса қамтып сөйлейтіндігі. Бұған арналған жолдары да әсерлі, тартымды, көркем:

*Бұл күнде болыстан да , биден де оздың,
Қырымға қырандықпен мойын создың,
Алыстан сәулеленіп көзге түскен
Өзісің Мыңжылқыдай шаңқан боздың...*

Молда Мұсаның арнау, көңіл айту, жоқтау өлеңдері сол жанрлардың ауқымына сыймайтын, басқа да жанрлық түрлердің мүмкіндігін біріктірген көркемдік синтез болып көрінеді.

Ақынның әдеби мұрасынан мысалдар елеулі орын алады. Бұл мысалдарға негіз болған сарындардың түбірін іздеу өзінше қызғылықты мәселе. Көбінесе мысалдар шығыс әдеби нұсқаларында айтылған сарындардың қайта жырланған жаңа түрі боп келеді. «Тышқан мен түйе»; «Жолбарыс пен түлкі»; «Ағаш пен маймыл»; «Семірген есек»; «Қайырымды қыз бен қайыршы»; «Адалдық пен арамдық»; «Түзу терек»; «Адам мен аюдың достығы» – түрі мен мазмұны келіскен, бас аяғы жұмыр, тартымды шығармалар. Бұларды қазақ әдебиетіндегі мысал жанрларының озық туындыларымен қатар қоюға болады.

Мысал – айтылатын өнегелі ойды тұспалдап жеткізетін, көбіне өлең түрінде келетін сюжетті, шағын көлемді көркем шығарма. Мысалдың тақырыбы сан алуан, кейіпкерлері аң, құс, балық, өсімдік дүниесі, кейде оқиғаға адамдар да қатыстырылады. Негізгі сюжетке қоса нақыл түрінде келетін түсіндірмесі де болады. Кейіпкерлерді сөйлестіру – диалог тәсілі жиі қолданылады. Баяндауы жарық, жинақы, тілі қарапайым келеді. [27]

Мысал жанрына тән өзгешіліктің бәрі де ақын шығармаларынан көрініс береді. Бұлардың кейбіреулерінде қазақ өмірінің шындығы мейлінше анық бейнеленген. Әрбір тындаушыға, оқушыға түсінікті. Ақын өзінің жазған мысалдары замандастарына ұғымды болу үшін, олардың мазмұнын қазақ болмысына жақындатып әкеледі. Мысалға: «Тышқан мен түйе» деген өлеңді алып көруге болады:

*Бір тышқан бір түйені жетеледі,
Елпектеп түйе байғұс кете берді,
Түйені тышқан байғұс жетектеп ап
Мәслихат құрған екен екеуі енді.
Тышқан айтты: «иығым қандай күшті,
Күшпен тартып істеймін әрбір істі,
Иықтың күштілігі бұл емес пе
Таудай түйе қаңбақтай болып ұшты».
Қылмады түйе тақат тартқанына,
Қабы жоқ батпақ-топырақ артқанына,
Түйені мұрны тесік жетелеп ап
Қарашы қу тышқанның мақтанына:
«Көрінген қарағайдай қалың жусан,
Қылармын бәріңді апат біраз тұрсам,*

*Жақынсынған ағайын, қатын-балаң
Ешбіреуі қалмайды сізбен бірге.
Кірген соң жалғыз барып қараңғы үйге,
Алла білер қай түрлі салар күйге.
Жақынсынып жүрсе де жалғыз сені
Шығарып сап артында қалар дүние. [10-25,27] –*

деп тереңдете жалғастырады. Бұл сөздерден түп-төркіні Яссауиден басталатын сопылық поэзия сарыны да сезіліп отырады; имандылықты ойла, дүниенің қызығына беріліп кетпе, артында жақсы із қалдыр деген ғибрат көп өлеңдерінің негізгі желісі боп табылады. Өмірдің ағысы, басталуы мен ақыры арасындағы тіршіліктің мәні мен мұратын толғау философиялық сипат дарытады.

*Жолаушымыз отырсақ, жатсақ-тағы,
Өткен ғұмыр жеткізбес шапсақ-тағы.
Шабуылмен келеміз дамыл алмай,
Мінгеніміз күн мен түн жақсы ат-тағы.
Бірі – қара, біреуі боз ат дейді,
Теңіз, дария, таулардан тез аттайды.
Шауып бара жатсаң да байқамайсың,
Жүрсе тыныш – денеңді қозғалтпайды.
Шауып барып бір жерге түсіреді,
Жалғыз жатып зәреңді ұшырады.
Дүние жолдас өзіне еместігін
Адам байғұс сол жерде түсінеді.
Ғұмыр мысал кірпікке жұққан жастай,
Тіршілікте жақсы жан жүрер таспай,
Ұшына кеп кірпіктің іркілген жас
Топыраққа қалар ма араласпай?! – [10-26, 27]*

бұл өлеңде шығыстың ұлы шайырларының шығармаларында тұрақты кездесетін тақырып: өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық фәни мен бақи мәселесі көтерілген. Ақын бұл шығармаларында адамгершілік жыршысы, жақсылықтың мұңшысы, халықтың тәрбиешісі ретінде көрінеді.

Молда Мұса шығармаларында көтерілген ең түбірлі тақырыптардың тағы бірі – елдің бірлігі, ынтымағы мәселесіне саяды. Дүниеде барлық жақсылық ел бірлігіне, тыныштыққа, бейбітшілікке байланысты деген сарын көп шығармалардың ортақ қазығы боп табылады. Мұндай шығармалар құр қиялдан туған

Көріп ауқат жетуін мүшкіл енді...
 Шықтық та біз бесіктен еңбектедік
 Олай-бұлай сандалып көлбектедік,
 Екі аяқ пен жара боп екі алақан,
 Еңбектеген күнде де еңбек көрдік.
 Екі аяқты бастық та тіке жүрдік,
 Бір қызық іс онан соң ойын білдік.
 Сабыр таппай сандалып саудайы боп
 Уақтымен асты ішпей ойнап-күлдік.
 Сөйтіп жүріп жігіттік уақты жетті,
 Ат пенен тон, көңіліміз қызға кетті.
 Қараңғыда қаңғырып қаңғалақтап
 Жігіттік бір талай жыл әуре етті.
 Қырық пен елу ілгері кісі болар.
 Бірден ұлық, біреуден кіші болар.
 Кісілікте тіршілік тым көбейер,
 Толып жатқан есепсіз ісі болар... [20-22, 25] –

деген өлеңінде ақын шығыстың дәстүрімен адам өмірінің белестерін, адам қасиеттерінің сырларын, дүниедегі барлық табыс, жетістіктері еңбек, әрекет арқылы табылатынын үгіт етіп айтады. Жалқаулық, әрекетсіздік адам атына лайық емес екенін көрсетеді. Осындай ойларын ақын:

Өлеңім өзен Сырдың ағысындай,
 Жүйріктің өршіп шығар шабысындай.
 Опасыз бұл дүниенің бостанында
 Қалмайды ешбір дарақ сағы сынбай.
 Толған қалмас төгілмей бір шайқалып,
 Жалған дүние гүлдеп өшер жанып.
 Отырғанмен достықпен ізет қылып,
 Бір күндері жесісер өтіңді алып.
 Жақсылар, ақыреттің жарағын қыл,
 Өзінді бұл дүниеде жолаушы біл.
 Жолда қонып, түстеніп өтетұғын
 Мезгіл-ді арабы аттай ай менен жыл.
 Барасың ілгеріге қадам басып,
 Кетпекке бұл дүниеден аранды ашып.
 Бір күні озып жөнерсің жалғыз өзің
 Кейінгі қалғандарға амандасып.
 Апарып жалғыз сізді салар көрге,
 Алтын-мыстай ажарың болар жерге.

Жолбарыс, ырылдаған қабылан, бөрі,
 Шықпайды неге атың мендей тусаң?»
 Осындай тышқан байғұс созады қол,
 Мақтанып екі арада айтқаны сол,
 Мақтанып тышқан байғұс келе жатса
 Алдынан кез кеп қалды бір терең ор.
 Қараса ор дегені арық болды,
 Өте алмай тышқан байғұс кәріп болды,
 Отырды жағасында бүкірейіп,
 Тышқанның жүдегені анық болды.
 Түйе айтты басып ирең, ентелемей:
 «Бұл жолды ұзақ салдың келтелемей,
 Отырдың тышқан байғұс не себептен
 Бұл судан тәуекел деп өте бермей?»
 «Әр жерде ашыққанда жетуші едім,
 Сырымды саған баян етуші едім.
 Бұл араң кемерленіп жатыр толып,
 Құлаш ұрып дариядан өтуші едім!»
 Түйе айтты: «жолды бастық жақсы, жаман,
 Не демес мақтаншылық көңіл надан?»
 Деді де балпаң-балпаң суға түсті
 «Мінеки білдірем - деп суды саған»
 Тышқанды карап тұрып күйге салды,
 Түйенің түскеніне қайран қалды,
 Тышқанның қорыққан суын қараңыздар
 Түйенің тізесінен келмей қалды.
 Бұл судан түйе палуан қайтып шықты,
 Түйенің насихатын тышқан ұқты.
 «Қорыққан суың тізеден келмеді» деп,
 Тышқанға судың сырын айтып шықты.
 «Мен мұндай өте алмаймын күзеріңнен,
 Қиқылдап бұған түссем жүземін мен,
 Рас, түйе палуан, мақтанғаның
 Парқы бар тізенің де тіземенен.
 Тақсыр-ау, сіз бір ұлық, біз бір нашар,
 Кей жаман ел білмейтін судай тасар,
 Сен түскенде тізеден келген суың,
 Мен түскенде төбемнен жүз кез асар».
 Белгілі мақтаншылық әлі сондай,
 Түйені бір азырақ салды жолға-ай.
 Мақтанам деп азырақ тышқан палуан,
 Ақыры сондай болып түсті торға-ай.

*Парқы бар жақсының да, жаманның да,
Белгілі қас жаманның әлі сондай,
Жамандап, біреуді алдап, өзі алданып,
Жүреді ісі шаппай, сірә, оңға-ай! –*

мұнда ақын кішкентай тышқанның көңіліне тәкәппарлық кіріп, өзіне тән емес мінез көрсеткенін мысқыл етеді. Түйені жетелеген тышқан барлық ауыр жүкті өзі көтергендей мақтанады. Ақырында тышқанның мүшкіл халі әшкере болады. Мысалдың соңғы жолдары осы ойларды түйіндейді.

*Парқы бар жақсының да, жаманның да,
Белгілі қас жаманның әлі сондай,
Жамандап біреуді алдап, өзі алданып
Жүреді ісі шаппай сірә оңға-ай. [10-56, 58]*

Ақынның «Адам мен аюдың достығы» деген мысалы да тоқталып өтуді керек етеді:

*Дос болыпты бір аю бір адаммен,
Бірін-бірі көңілі ұнағаннан.
Екеуінің көрген жан татулығын,
«Қай жақта деп мұндай дос» қылады арман.
Аю күш-ақ досының аманына,
Келтірмейді басқа кеп хабарына.
Қадалғандай жанына болды аюдың,
Тікен кірсе адамның табанына.
Күні-түні адамды қорғаушы еді,
Суық самал бетіне қонбаушы еді.
Аю батыр бір күні ақырады,
Адам ұйықтап қасында жатыр еді.
Бір шыбын кеп бетіне қонды адамның,
Кетті жаман аюға батып енді.
Аю қатты қаһар қып ол шыбынға.
Бір қара тас қазандай келді алып,
Бастайын деп тұр енді дос шыбынға.
Таспенен кеп шыбынды салып кетті,
Адамға да кесірі дарып кетті.
Ол адамның шекесін күл-күл қылып,
Бас сүйегін миымен жарып кетті.
Шыбын кетті, мерт болып дос та кетті,
Надан достың достығы қасқа кетті.
Аю қаһар шыбынға қылып еді,
Арада досы бекер босқа кетті.
Надан достың достығы аюдай-ды,*

соң қайтып келе жатқан бетімізде көңіліме бір күдікті ой кірді. «Қалайша осынша үйде бір тірі мақұлық жоқ? Бәрі қырылса, сүйектері қайда? Жер астына түсіп кетуі мүмкін емес қой». Осы ойымды оқып алғандай, қасымдағы крайкомның өкілі:

– Осы Торғай өлкесінде мұндай «қалалар» көп, адамдарының көбі жазда, күз басында босып кеткен, біразы Қостанай, одан әрі Челябині, Магнитогорск секілді өндіріс ошақтарына қарай босты, біразы мына Ұлытау асып, Сырға, Оңтүстікке қарай ауды, олардың жеткені жеткен шығар, жетпегені кешегі біз көргендей жолда сүйектері қалды ғой – деді ауыр күрсініп. Өзге екі қостанайлық жолдас та «солай» дегендей бас изесті. [34-136, 1328]

Мұнда айтылған жан түршігерлік жағдайлар 1931-1932 жылдары, Молда Мұса өмірінің ақырғы тұсында болған. Сол бір қыямет қайым кезеңдегі халықтың халін ақын көзімен көріп, таршылық, жоқшылық тақсыретін өз басынан кешкені де анық...

Молда Мұса ақынның бірсыпыра өлеңі адам өмірінің мәні, мақсаты, парызы мәселелерін толғауға арналған. Бұл шығармаларда өмірдің өткіншілігі, фәнилігі, әрбір адам өзінің тіршілігін адал еңбегімен өткізіп, кісілік парызын атқару керектігі айтылады, «Өміріңді жақсылыққа арна, қолыңнан келсе өзгеге көмектес, жамандықтан қаш, елдің алғысын ал» – деген секілді шақырулар, ғибрат сөздер бұл өлеңнің алтын желісі болып табылады:

*Кеш батса шыдамаймыз таң атқанша,
Таң атса сабыр қылмай күн батқанға,
Қарекетке жаратқан ол басында
Табиғат та пендені жаратқанда.
Әуелі ата белінде жалқық едік,
Тоқтай алмай сынаптай балқып едік.
Анамыздың қарнында сурет болдық,
Сабыр қылып жата алмай қалқып едік.
Ол жайда да ризығымыз жетіп тұрды,
Бес ай уақыт рақым етіп тұрды.
Сабыр қылып жата алмай іште тағы
Тысқарыға көңіліміз жетіп тұрды, –*

деп басталған шығарма бір деммен туғандай әсер береді; тіршіліктің кұрғақ тізбегі емес, заңдылығы ашылады.

*Уақыт іштен шығарып тысты берді,
Құдіреті әр іске күшті келді.
Іштен тысқа бақырып жылай шықтық*

аптадан аса жүріп, жолшыбай бірді-екілі адамы қалған, әлсіреп құрып бара жатқан ауылдар тұқылының біріне қонып, біріне аялдап тарта бердік, тарта бердік. Әрине, «бәрін көрдік» деп сол арадан қайтып кетуге болатын еді, бірақ бізге белгілеп, нөмірлеп берген ауыл, жер шеті бар. Бұл жолдың бірсыпырасын, есінде бар шығар, «Шұғыла» деген кітабымда баяндағам, – деді Ғабен тағы да дем алып.

– Иә, ол үшін де аз жазғырылған жоқсыз ғой, – деймін мен білетінімді білдіріп.

– Е, е, – деп күрсінді Ғабен, – айтпақшы, сол кітап менде бар деп едің ғой анада, соны әкеп берші, қырық жылдан бері көрмей кетіп ем, жолдастар да айтып жүр, қазір кеңшілік келе бастады ма деймін, соларға бір соғып, қайта қараңқырап, басын жинап бастырсам ба деймін, обал болды, тіпті.

– Жарайды, ертең әкеп беремін.

– Әңгіменің енді аяғына жақындадық, – дейді Ғабен.

– Бәрін айтуға қажеті жоқ, бір сұрапыл көріністі айтып аяқтайын. Бейне бір шығарманың шарықтау көзі секілді, қайғылы сапарымыздың аяғында, түсінде болмаса, өңің түгіл, қиялыңа елестемейтін бір тылсым «қалаға» тап болдық. Бұрын қала деп атап, «ә» деп коллективтендіру ұраны шыққанда көше-көше ғып тіккен кәдімгі киіз үйлер қаласы екен. Тіпті маңдайларында нөмірлері де бар. Кілең ақ боз үй. Тартып алған кешегі байлардың үйлері дейді серіктеріміздің біреуі. Осыдан бір-екі ай бұрын «қала» ішіндегі адамы пәлен сан, тіршілік көзі жайнаған у-шу, азан-қазан ел болыпты-мыс дегенге кім сенеді? Белдеулерінен қарға батқан. Аралап іштеріне кіріп келеміз, бәрі де тым-тырыс, жым-жырт, өлі қала. Жанды қарға көрінсе бұйырмасын. Жаңа ғана жып-жылы денемізде қан қатып жүре берді. Әлдебір сұмдық суықтан қалшылдап кеткендейміз. Небір асыл бұйым, қымбат жиһаз, шәйі көрпе, атлас жастық, қалың кілем тұтулы бір үйге кірдік. Үйдің ортасынан тау қылып үйген жүк. Ашық шаңырақтан соның үстіне қар құйылғанда, асты көк мұз боп қатып қалған. Кәдімгі үйдің ішіне тағы да бір көк мұздан қос тігіп қойған секілді. Алдынан есігі секілді кішкентай бір тесік көрінеді. Бейне қорқыныш, үрейдің аузы тәрізді. Жігіттер төзе алмады ма ығысып шыға бастады. Мен де шегіншектеп барып есіктен артыммен шығып кеттім. Басқа үйлерге енді кірместен «қаланың» шетіне шықтық. Біраздан

*Достық қылдым дегені қастық болып,
Басты жаншып кетуден тайынбайды.*

Молда Мұсаның шығармашылығындағы бұл жолдар Иван Крыловтың (1769-1844) «Пустынник и медведь» деген туындысымен мазмұндас. Оқырман қауымның салыстыруы үшін осы мысалды толық келтірдік. Мәселен:

*Пустынник очень рад,
Что дал ему бог в друге клад.
Везде за Мишей он, без Мишеньки тошнится,
И Мишенькой не может нахвалиться.
Однажды вздумалось друзьям
В день жаркий побродить по роцам, по лугам,
И по долам, и по горам;
А так как человек медведя послабее,
То и Пустынник наш скорее,
Чем Мишенька, устал
И отставать от друга стал.
То видя, говорит, как путный, Мишка другу:
«Приляг-ка, брат, и отдохни,
Да коли хочешь, так сосни;
А я постерегу тебя здесь у досузу».
Пустынник был сговорчив: лег, зевнул,
Да тотчас и заснул.
А Мишка на часах – да он и не без дела:
У друга на нос муха села.
Он друга обмахнул;
Взглянул,
А муха на щеке; согнал, а муха снова
У друга на носу,
И неотвязчивей час от часу.
Вот Мишенька, не говоря ни слова,
Увесистый булыжник в лапы сгреб,
Присел на корточки, не переводит духу,
Сам думает: «Молчи ж, уж я тебя, воструху!» –
И, у друга на лбу подкарауля муху,
Что силы есть – хватъ друга камнем в лоб!
Удар так ловок был, что череп врозь раздался,
И Мишин друг лежать надолго там остался! –*

деп аяқталғанымен, Иван Крылов өз ойын аталмыш мысалдың прологында:

*«Хотя услуга нам при нужде дорога,
Но за нее не всяк умеет взяться:
Не дай бог с дураком связаться
Услужливый дурак опаснее врага» –*

деп берсе, бұл идеяны Молда Мұса өз мысалының эпилоты ретінде былайша:

*Жаман парқы жақсыдан бөлек деген,
Тал барабар болмайды терекпенен.
Бұрынғы жақсылардың бір мақалы –
«Надан достан – дұшпаның зерек» –*

деп тамаша келтірген. Бұл версия қазіргі аудармашылардың ақын Молда Мұсаның әдеби тәсілдерін арнайы зерттеу қажеттігін аңғартса керек. Тіпті бұл сарын Крыловтан сан ғасыр бұрын жасаған көптеген ақындардың, Эзоп (біздің жыл санауымызға дейінгі VI ғғ.) секілді философтардың туындыларында орын алғаны да белгілі. Грек мысалшысы Эзопта бұл мысал: «Путники и медведь» болып аталғанымен, мазмұны басқаша өріс алған, сондықтан да, бұл арадағы ұқсастықтың қызғылықты сыры бар секілді. Ол – осы мысалдың басқа емес, Иван Крылов үлгісімен жырлануы. Бұл мысалдар қазақ ақындарының шығармашылық өрісіне жаңаша қарауға мүмкіндік беретіндей.

Ақын өз дәуіріндегі қазақ әдебиетінен хабары мол болған, сөз жоқ, ұлы Абай шығармаларының рухымен нәрленген де. Сондай-ақ, Молда Мұса туындыларында орыс Европа оқуынан үйрену, тағлым алу мәселесі жүйелі сарынның бірі болып қалыптасқанын көрмеуге болмайды. Мысалға *«Қайырымды қыз»* шығармасына көңіл бөлсек:

*Бір бақыл бай бар екен сараң болған
Есігіне еш кедей бара алмаған.
Ишкен асын кейінге қоюшы еді,
Жан көрінсе алыстан қараңдаған.
Сараң еді бұрын жұрт тоқ кезінде,
Жұртта пейіл не болсын жоқ кезінде?
Бір аш кедей сандалып келді үйіне,
Ұрынды да аштықтан от көзіне,
Кедей досын ақ пейіл асырады,
Қарау адам есіктен қашырады.
Қызы шығып бір күлше қайыр беріп,
Әкесіне білдірмей жасырады.
Бай білді де кедейдің тосты жолын,*

*Алладан әмір болған соң
Көнбегенде не делік?! [33-204,207] –*

деген сарында өмірдің қасірет суреттері жалғаса береді. Ергөбек ақын Ташкент маңайына келіп, босып жүрген халық басындағы шындықты:

*Алдымда Ташкент шаһары,
Артымда аштық қаһары –*

деген екі жолмен тамаша түйіндейді.

Ашаршылық қазақ еліне ауық-ауық төніп тұрған алапат екенін ресми құжаттардан да, көркем әдебиеттен де оқып білуге болады. Оңтүстік Қазақстандағы 1917 жылғы аштық кезінде көп ауылдардың аштықтан құтыламын ба деп жан сауғалап, бет-бетімен тентіреп кеткенін суреттеген Мұсабек Байзақұлы, Ергөбек Құттыбайұлы, Мырзабек (Қызыл жыршы) Байжанов сынды ақындардың «куәлігі» кездейсоқ құбылыс емес. Мұндай сұмдық ұлан байтақ қазақ жерінің әр тұсында, әр кезде қайталанып отырған. Бұл мәселенің қазақ жұртының тағдырындағы қасіретті көрінісі басқа да қаламгерлер шығармаларынан орын алған. Бұған мысалға ақын Ғафу Қайырбековтің аса көрнекті жазушы Ғабит Мүсіреповтің өз аузынан естіген сөздерін келтірейік: «Біресе ұлыған боран, біресе жаяу борасын, күн көзі анда-санда бір көрінеді. Сол көрінген шақта, осынау қайырсыз жазықта әлденелер қарауытып жол жиегінде қалып бара жатады. Бейне үйілген сексеуіл ме дейсің. О, сұмдық! «Немене болды екен, көрейікші», – деп, жақындап барсақ, әлгілер кілең өлген адамдар. Сақайып, сақырлап қатып қалған ірілі-уақты мүрделер. Әлде бір адам сүйегінен соққан сұмдық бекет, мұнаралар белгісіне ұқсайды. Жан түршігудің одан артық түрі болмасқа керек. Олардың бізге істеген қызметі – боран ұйтқып кеткенде жол табанынан шығуың опонай, сонда солар арқылы жолға қайта түсесің. Құдай сақтағанда жолда тірі қара кездеспеді, әйтпесе, бір аш қалың шоғыр кездесе, ат түгіл, біздің өзімізден де түк қалмас еді, – дейді Ғабен, бейне сол жолды қайта кешкендей, жүдеп, жағы суалыңқырап барып, қайта жөнделіп. – Тағы бір шүкіршілік, Зиновьев атымызға сұлы, өзімізге азық-түлік салып берген не деген жақсылық десеңші! Әлі күнге аруағына алғыс айтамын, әйтпесе өлімнің сұмдық түріне біз де ұшырайды екенбіз. Сөйтіп, өліктерді бойлап отырып, біз

Алты сан алаш бұзылып
Адамдар аштан өлесі.
Аштан өлген мұрдені
Адамдар болмай көмесі,
Ит пен құсқа жем болды
Не манаптың денесі,
Ада боп қой мен түйесі
Ашыққан соң иесі
Бет-бетімен жөнесі,
Ел босқан соң бос қалды
Ұзын Сырдың өресі
Сөгілгендей боп қалды
Қызылқұмның көбесі,
Балалар шығып ойнаған
Тамаша қызық ойлаған
Адыра калды аңқайып
Жапанның биік төбесі,
Ыстаршын, болыс ажырап,
Қоныстың қалды елесі! [33-204, 207] –

деп акын жұт әлегіне ұшыраған елдің басына түскен тауқыметі жүйелі де, толық етіп суреттейді.

Енді бір жерде Ергөбек акын осы сарынды аштық зардабынан елдің іргесі сөгіліп, ата қонысынан ажырап, көрші елдерге еріксіз босып кеткенін толығырақ баяндай түседі:

Мен жайымды айтайын
Қоңырат деген ел едік,
Асусыз асқар бел едік,
Айдар малға кен едік,
Шалқып жатқан көл едік,
Қаптан ғалла⁶ кеткен соң
Өңкей етті жеп едік,
Ауқат болмай нансыз ет
Қыла алмай үзір⁷ кенеліп,
Аяқты малды ада ғып
Бай жарлыға теңеліп,
Алдыңғы кеткен ада боп
Кейінгі аштан көп өліп,
Деп не едік мұны көрелік?!

⁶ Ғалла – бидай

⁷ Үзір – рақат

Ұрып-соғып қайнатты әбден сорын.
«Күлше берген оң қолың осы ма?» – деп,
Қайтып келіп қызының кесті қолын.
Қалыпты қыздың қолы шолақ болып,
Ісін істеп, ас жеуге олақ болып.
Кесір болып бұл ісі дәулет қайтып,
Ақырында бай өлді харап болып.
Жетім болып қалды қыз күн көре алмай,
Бір қасық ас үш күнде бір көре алмай.
Бірнеше күн бүк түсіп жатты үйінде,
«Мен ашпын»,– деп ешкімге сыр бере алмай.
Ажалы жоқ аштықтан құдай алмай,
Шықты үйінен бір күні шыдай алай.
Барды-дағы бір байдың есігіне,
«Шаян алла ақ», – деді айқай сала-ай.
Шықты үйінен жүгіріп байдың ұлы,
Бір легенге ас салып неше қилы.
Еркек емес, суреті қыз сияқты
Бай ұлына көрінді ол бір қилы.
Кекілі бар қараса, ашып бөркін,
Ғашық болды көрді де қыздың көркін.
Жақындасып қасына келді-дағы,
Жігіт қызға сөйлесті емін-еркін.
Жігіт болды бұл қызды сүйетұғын,
Қыз да болды жігітке тиетұғын.
Ол қыз хатпен тысқары сұлу еді,
Көрген адам өртеніп күйетұғын.
Қылды мейман ол қызды «аламын», – деп,
«Алмасам тақат қылмай барамын», – деп.
Дастарханын алдына жайды-дағы,
Неше түрлі тартады тағамын кеп.
Жеді тамақ сонда қыз сол қолынан,
Ілгеріде айрылған оң қолынан.
Қалып қойды жігіттің қыздан көңілі,
Сол қолымен жеп әдепсіз болғанынан.
Сонда ол қыз ұялды қылып намыс,
Қара термен көйлегі болды сауыс.
«Шығара бер жасқанбай қолды»,– деген,
Сонда қызға келеді көктен дауыс.
«Бісмиллә» деп оң қолын қыз шығарды,
Кесілген қол сау болып бітіп қалды.
Он саусағы күмістен тартқан сымдай,

*Сонда жігіт қолына назар салды.
Қыздың жүзі нұрланды хордай болып,
Хор-перімен дидары бірдей болып.
Ғашықтықтан жігіт те қарар қылмай,
Неке қылды ол қызды, көңілі толып –*

деген жолдардан ақынның осы секілді туындылары *дидактикалық* жанрлардың бір түрі – тәмсілге (притча) жақын екендігін аңғарамыз. Ал, тәмсіл Эзоп шығармашылығындағы басты тақырып болған дей отырып, адамдар өміріндегі қарым-қатынастардың ерекше бір тұстарын жұртшылыққа ғибрат беру мақсатында берілетін тәмсілдердің («Қайырымды қыз», «Сұлу әйел мен молда») тәрбиелік мәні зор екендігін түсінеміз.

Молда Мұса толғаулары, сәлем хат түріндегі өлеңдері, сын-сықақ шығармалары өмір шындығын жан-жақты, түрлі қырларынан ашады. Ақын жазба айтыс пен төкпе айтысқа да барабар, шебер болған. Осы екі касиеттің екеуі де оның Манат қызбен айтысынан көрінеді.

Бір атап өтерлік мәселе, ақынның Манат қызбен айтысқанда ауыз әдебиетіне тән ежелден мәлім теңеме – баламалармен қатар, жазба әдебиетке хас тіркестің жиі ұшырайтындығы. Мәселен, осы айтыста:

*...Жүзіңді жүз көрсем де мейірім қана,
Көрмекке көңілім және іңкәр бола,
Ойланып дәйім сізді қиялменен
Болып жүр көкірегім суретхана...
..Ішімнің күйгенінен жаздым сәлем,
Үйде от жанса, сыртына шығар түтін...–*

деген сан алуан тіркестер жазба әдебиеттің «мүлкі» болып көрінеді. Ал:

*Лаулаған екі бетің жалындай-ды,
Адамның сөзін шырын жанындай-ды,
Жаныңа, Манат, сенің жанасқанның
Жүрегі қай жерінен жарылмайды?
Болғанда бойың нәзік, белің шыбық,
Қап-қара кигаш қасың, көзің тұнық,
Осындай қымбат баға жар табылса
Жатар ем бұл жалғаннан жаным тынып... [26-103]–*

деген жолдар *қазақтың дәстүрлі поэзиясы* рухында жасалғаны анық. Бұл айтыста жалпы айтыс жанрына ортақ сипат толығынан танылады. Әріптес ақынды қалайда жеңемін деп берік сеніммен

*Тіршілік қыла алмай отыр бостан.
Ел аштықтан сандалып тозып кетті,
Жалған сөзім жоқ шығар бұған қосқан.
Арзандығы құлағын елеңдетті.
Ақтөбе, Орынборға көп ел кетті.
Өліп-жітіп, жоқ болып барған адам,
Қалғандары шұбырып зорға жетті...
Көп адамдар сандалып өлді аштан,
Тұқым да жұтап кетті жерге шашқан.
Халық есінен жаңылып есеңгіреп,
Қымбатшылық кетпей тұр әлі бастан... [10-37, 40]*

Жалпы көлемі жүз жолдан тұратын өлеңде жазба құжаттар мен архивтердің өзінде де таптыра бермейтін жайлар қозғалған. Қазақ жері кең, оның әр өңірінде жұт алапаты болып отырғаны ежелден мәлім. 1917 жылы Оңтүстік Қазақстанда ашаршылық болғаны ресми құжаттарда да айтыла бермейді. Халық көңілінің айнасы болып табылатын әдебиетте ғана бұл жағдай өзінің ізін қалдырған. Жұтқа ұшыраған елге көмек көрсететін үкімет болмаса, ел тұтқасын ұстап отырған әкімдер бұл мәселеге назар аудармаса нағыз трагедия сол. Қазақ халқының тарихи кезеңінде орын алған алуан жұттардың біреуін, атап айтқанда 1917 жылы Оңтүстік Қазақстанда болған жұт тарихын Молда Мұса осылайша шежірелеп хат жүзінде қалдырған.

Осы тақырыпқа Оңтүстік Қазақстанның тағы бір үлкен ақыны Ергөбек Құттыбайұлы ұзақ дастан арнағаны белгілі. Онда 1917 жылы жұт зардабынан туған ашаршылық кезінде Сыр бойының орта ағысын жайлаған елдердің Орта Азияға, әсіресе Ташкентке жер ауып барғанда бастан кешкен қиындығы жан-жақты суреттелген. Ергөбектің ұзақ өлеңінен бірер мысал келтірейік:

*Пешенеге не жазса –
Пендесі бейбақ көресі,
Жылан деген жыл келіп,
Тұтасқан қалың халқымның
Суырылды шегесі,
Басқаменен ісі жоқ
Баршаның ауқат кеңесі,
Жесір қатын, жетім қыз
Көшеде жүр сандалып
«Бар ма – деп – бір пұл бересі?»*

Қазақ халқының ежелден басына төнген қырсықтың бірі – жұт апаты болған. Көшпенді ел, шамамен алғанда, әрбір мүшел сайын қуаңшылықтан, ауа райының жайсыздығынан малынан айрылып, ашаршылыққа ұшырап, өзінің туып-өскен жерін тастап, босып кететіндіктері жиі кездескен. Шөбі шүйгін, сулы, нулы жерлерін Ресейлік патша тартып алып, шөл-шөлейт далаларға қазақтарды ығыстыруы осындай жұт әлегінің жиі кездесуіне себепкер болған.

Зерттеушілердің көрсетуінше Қазан төңкерісіне дейін Ресей билеушілері қазақтың 60 млн. гектардан артық ең таңдаулы, көрікті жерлерін басып алған. Публицист жазушы Сапабек Әсіптың «Қазақ қасіреті» (1995), «Қатерлі дерт, қалтыраған халық»– деген кітаптарында елдің жерден айрылуының залалы, зардабы өте айқын көрсетілген.

«Қазақ халқының даму, ержету, ел болу жолында көрген қиыншылығы, шеккен қасіреті бір басына жетерлік еді. Үлкенді-кішілі көршілеріне тәуелсіз, өз билігі өзінде болған соң, сол ауыртпашылықтың бәрін де белі қайысса да көтеріп, ғасырлардан аман өткен. Жақсы десең де, жаман десең де қазақ деген ел болып, алыс-жақын көршілеріне танылып, Атыраудан Алтайға, Оралдан Алатауға дейінгі ұлан-ғайыр жерге ие болып тұрғанды. Ресей империясы бір жағынан алдап-арбап, бір жағынан күндей күркіреген зеңбіректермен қорқытып, бодандығына алғаннан кейін қазақтың басынан ерік, қолынан билік кетіп, кіріптар болып қалды». [32-10]

Шөл-шөлейт даланы мекен етуге мәжбүр болған қазақ халқының қисапсыз зардап келтірген шаруасын шайқалтып, қасіретке ұшыратып отырған, жұт тақсыретін өзінің шығармаларында Молда Мұса да мейлінше нақтылы сипаттаған:

*Тыныш ед біздің халықтың өсіп малы,
Мың сомға ең жарлысының келіп халы.
Өткен жыл мың тоғыз жүз он жетінші
Жұрт жұтап кетті тегіс қоң мен жалы.
Талай шаруа сап қылып төрт түлігін,
Ұстай алмай қалған көп мыңнан түгін.
Көбісі қалды жатып қозғала алмай,
Көшкендер тасып қонар әлі жүгін.
Диқандары айырылып өгіз, қостан,*

батыл сөйлейтіндік те, тосыннан қойылған сұрақтарға шапшаң жауап айтушылық та, кез-келген мезет қиыннан қиыстырып айту да, тапқырлық та ұшырайды.

Қазақ қоғамындағы отбасын құрудың ерекшелігі айттыру, қалың мал төлеу мәселесі. Малы болмаса, тіпті атақты, дарынды адамның да жолы бола бермейтіндігі сол дәуірдің ақиқаты еді.

Молда Мұса бірқанша шығармаларын тәмсіл (притча) сарынында жазған. Кейбір төрттармақты өлеңдері философиялық терең мағынаға құрылған рубағилық сипат байқатады.

Оның жеке шумақтардан құралған осындай өлеңдері қазақ поэзиясының құнды мүлкі қатарына қосылады:

*Ат – сауһар, бәйге – сарап білмегіңе,
Өрені озған аттың ілгеріде.
Төрт аяқты жылқының бәрі бірдей,
Кім біледі шабылмай жүргенінде.*

* * *

*Аспанда ұзақ ұшар тобыменен,
Төмендеп тұйғын ұшар қобыменен.
Болғанда ұзақ шыңда, тұйғын төмен –
Бірдей ме мәртебесі оныменен.*

* * *

*Қатынға қадірің болар бағың болса,
Зауық қып ойнайтұғын шағың болса,
Болса да қаниша дүниең қарамайды,
Қартайып күнің кеткен шағың болса.*

* * *

*Басыңнан көтерілер басқан тұман,
Аллаға қиын емес, қылма күмән.
Реніштің артында қуаныш бар,
Қараңғы түннің артын күндіз қылған*

* * *

*Әуелі бақ кеткен соң, құда кетер,
Айрылып ауыз-тамыр жүдә кетер.
Айналып бақ пенен мал келген күні,
Алдыңнан түлкідей-ақ бұлаң етер – [27]*

сияқты өлеңдері біз сөз етіп отырған жанрдың талабына толық лайық келеді. Молда Мұсаның кейбір өлеңдері шығыс әдебиетіне тән *мадқия* (*мадақ*) түрінде жазылған сыңайлы. *Мадақ* өлең жазу да көп ғасырлар дәстүрі, тарихы бар нәрсе.

Мұсабек туындыларында сәлем хат түрінде жазылған *мадақ*,

мақтау өлеңдер аз емес. («Сен едің жасыңнан-ақ саңлағымыз», «Жолдас ұста», «Тұрлыбек датқаға өлең-хат» т.б.) Белгілі бір салтанатты оқиғаларға немесе жеке адамдарға қошемет, мақтау әлем әдебиетінде ертеден орын тепкен жанр. Бұлар орыс әдебиетінде *ода*, шығыс (араб) әдебиетінде *касида* деп аталған. Шындық пен көркемділігі ұштасқан мақтау өлеңдерінде де жамағатшылыққа берер тағлымы болады. Сонымен қатар жеке адамдардың байлығы мен даңқын бірыңғай дәріптейтін шығармалар да аз болмаған. Молда Мұса шығармаларында атақты адамдарды біржақты дәріптеу емес, олардың ел, қауым үшін атқарған істерін алға тартып сөйлеу басым. Кезінде атырабына даңқы жайылған Тұрлыбек датқаны көшкенде жүк қалдырмай көтеріп кететін қара нарға теңейді.

Ақырында акынның дастан жанрында да қалам тарқанын көрсетуіміз керек. «*Ер Шора*» жыры қазақтың батырлық аңызы ізімен жазыла тұрса да, көп белгілері мен дастан жанрына жақын екенін айтуға болады.

Өзіне дейінгі және өзімен замандас акындардың көбінде кездеспейтін кейбір жаңаша шығармалар Молда Мұсада бар. Олар негізнен алғанда көңіл-күйі және табиғат туралы өлеңдерден байқалады. Қазақ халық поэзиясында табиғат суреттері өте сирек ұшырасатыны мәлім. Өзі өмір бойында табиғат аясында, кең далада еркін өмір кешкен халық табиғат әлемінің сұлулығын күнбе-күн көріп жүргендіктен, оларды арнаулы тақырып етіп жырлай бермеген. «Қыз Жібек» жырларындағы табиғат көріністері жеке өзіндік тақырып емес, жалпы өмір ситуациясының қатардағы бір көрінісі ретінде айтылатын еді. Қазақ жазба әдебиетіне табиғат суретін алып келген классик акындарымыз *Абай мен Ыбырай* боп табылады. Бір ғажап жері, Молда Мұсаның «*Табиғат тамашалары*» деген өлеңінде табиғаттың көктемнен күзге дейінгі құбылыстары шебер суреттелген:

*Ақ бұлт пен көк бұлт
Аспан жердің арасы,
Суда сең де жүреді
Қай жаққа болса барасы.
Қанатпен құсты ұшырған
Күдіретіне қарашы.
Жаңбырын жүктен бағардың
Суға толған сабасы.
Көңілін ашар адамның
Көктемгі аспан ауасы...*

сайлау дүрбелеңінің елді тоздырып жіберетінін көрсеткен. Қазақ халқының ежелден бергі өзінің дәстүрін бұзған мұндай құбылыстың зардабы тереңге кететінін ақын жақсы болжаған. Шайырдың «*Сайлау деген елге бүлік болды*» [10-14] – деген өлеңін алып көрсетсек те, осы шындыққа көзіміз жетеді:

*Сайлау деген елге бір бүлік болды,
Параланып әкімдер пұлға толды.
Іріктеп көріктісін пұлға сатып,
Пышаққа жарайтынын қырып болды.*

*Не нарлар түсті базар жетектеліп,
Шашылды ақша көшеге етектеліп.
Елдегі бұл сайлаудың бүлігіне,
Ешкім шыдас берместей төтеп келіп.*

*Береке осы күнде момында жүр,
Мал бағып момын байғұс амалдап жүр.
Амал құмар мырзалар қарыздар боп,
Айғырдай қамшы кесті шабандап жүр.*

*Сайлау елді бүлдірді бүлік етіп,
Ата-бала, агадан-іні кетіп.
Бала қораз секілді не мырзалар,
Қызыл шақа боп қалды-ау жүні кетіп.*

*Пара жеп болыс қойды қалағанын,
Біртіндеп алды барып және малын.
Сайлауда көп құтырған бөрі болды,
Ортаға ап оңдырмай тұр талағанын.*

Суреткер бұл арада өзінің көргенін, сезгенін, өмірдің дәл шындығын көрсетіп отыр. Отаршылдық саясаттың түпкі мақсаты – қазақ халқының елдігін, дәстүрін жойып, салт-санасын ұмыттырып, имандылық, адамшылық қалыбын аяққа басып, тек байлықты ғана көздейтін пиғылды сіңіруді ойлағаны белгілі. Мұның қазақ еліне жік салып, мансапқорлықты, рушылдықты қоздырған, халықтың ежелгі ынтымағын, қалпын бұзған аса залалды көрініс болғанын суреткер кемел толғаған.

Акынның көтерген өзекті тақырыптары өз дәуірінің озық ойлы адамдарын ойландырған, толғандырған жанды мәселелер. Өз заманының жаршысы, үншісі, сыншысы бола білген акынның бұл тараптағы туындылары аса маңызды.

*Тіріліп Наушаруан әділ келсе,
Бұл күнде болыс болмас руы жоқ.*

*Насыбайға жарымас ақшасы жоқ,
Қызға көпшік жараспас боқшасы жоқ.
Ыбыратқа Рүстем, Дастан болсаңдағы
Бұл күнде болыс болмас ақшасы жоқ.*

*Керуен шығар қалаға қостарымен
Амандасып кетеді достарымен
Әркім теке қояды өз лағын
Ісі бар ма біреудің қошқарымен*

*Әркім тойда сөйлесер іңкәрімен,
Бектер аңға шығады сұңқарымен.
Әркім бақпай өзінің қотыр тайын
Ісі бар ма біреудің тұлпарымен...*

Мәделі бұл құбылысқа көлденең куәгер болып қарамай, бұл теңсіздікті тікелей өз басынан кешкен, анық білген жан ретінде баға береді:

*Көкірегім дариядай шалқушы еді,
Қызыл тілім кемедей қалқушы еді
Сөйлесем мың кісінің ортасында
Тыңдаған қорғасындай балқушы еді
Қаниша шешен болғанмен, тілің балдай,
Қалың жұртың болмаса қара талдай.
Қара тасты балқытсын қаниша тілің
Сайлау күні болмайды керімсалдай.. [31-27, 29]*

Бұл сөздер әділетсіздік, паракорлық, дүниеқорлық үстем болған заманның азған салт-санасына шығарылған үкім тәрізді.

Біз өз дәуірінің ірі ақындары Майлының да, Мәделінің де өлеңдерінен мысалдарды кездейсоқ келтіріп отырған жоқпыз. Бұл екі суреткер де Молда Мұсамен замандас әрі бір өңірде өмір кешкендер. Болыс сайлауы науқаны тақырыбының сол кездегі ең шытырман, күрделі, елдің тұрмысынан да, саяси хал-ақуалына да күшті әсер еткен мәселе болғандығын аңғарту үшін де мұндай салыстырулар қажет. Болыс сайлау процесінің ішкі-сыртқы жағдайларын суреттеуде үндестік, кейде ұқсастық кездессе, оны сол замандағы объективті ақиқаты деп қарағанымыз жөн.

Осы тақырыпқа Молда Мұса да арнап өлең шығарған. Қазақ халқына келген үлкен бүлік, зардап, қырсық ретінде ол

*Күн де жылы жүзбенен
Жер жүзіне нұр беріп,
Сұлу қыздай сылаған
Бәйшешектер бүрленіп
Шапағын шашып жарқырап,
Күркіреп бұлт күңіреніп...
Сыбдыр қағып күйменен
Сулар ағып сылдырап.
Жасыл шөптер шайқалып,
Қызыл, жасыл, ақ гүлдер
Ашылып бәрі албырап.*

Бұл өлеңді табиғат лирикасының татымды үлгісі қатарында бағалаған жөн.

Ақынның «Сүйгенімді сағындым» деген өлеңінде нақтылы адамның көңіл-күйі, сүйгеніне деген сағыныш, үміт, арман, өкініш, сезімдер қат-қабат берілген. Бұл арадан да біз қазақ әдебиетіндегі тандаулы үлгілерінің сарынын байқағандаймыз:

*Сүйгенімді сағынып,
Сарғайдым қатып сабандай
Сағынсам да көруге,
Амалын тұрмын таба алмай.
Көңілді ашар дидарың,
Көктемгі бахар самалдай.
Ішінді өртеп ғашықтық,
Алып тұр сабыр, қарарды-ай.
Жеткізер заман бар ма екен,
Асыл затым сағанда-ай?
Ғашықтық жаман өрте екен,
Жандырды менің ішімді,
Көрсетер ме екен құдайым,
Сүйікті сіздей кісімді,
Суретің асқан жаһаннан,
Періште хорлар пішінді.
Раушан қылар дүниені,
Ыржиып аисаң тісіңді,
Жатсам тұрсам ойымда,
Көңілімнен кетпейсің,
Ғашықтық отын сөндіріп,
Халіме рақым етпейсің.
Мен бір сұңқар шүйілген,
Сүйіктім сен бір жектейсің.*

Мейірімді қандырып,
Төсіңнен тоят еткейсің.
Жаһаннан асқан суретің
Перінің қызы секілді.
Толқып шыққан күнбе дер,
Ажарлы көрік бетіңді.
Әтірмен жұпар аңқиды,
Тарқатсаң өрген кекілді.
Аймалап сипар күн қайда,
Қардан аппақ етіңді?
Айта алмай жүрмін арманда,
Жолығып ішкі дертімді.
Ауыздан шыққан лебізін,
Есіткен жанды мас қылар.
Есіме түссең ынтығым,
Күннен-күнге асқынар.
Білдірер саған амал жоқ,
Мәтілдеп көзде жас тұрар.
Жолықтырып құдайым,
Аурудан қашан бастырар.
Сағынғанның салдары,
Ойласам балқып сүйегім.
Жолығар заман бар ма екен,
Ойдағы шырын сүйерім?
Әлің қалай деймісің,
Асқынды жанып жүрегім.
Біз бір бұлбұл сайраған,
Ашылған сіз бір қызыл гүл.
Тағырытыңа жете алмай,
Мақтағанмен қызыл тіл.
Жүзіңнен серпіп орамал,
Қараңғы түнді айдын қыл.
Жүрегіме ас батпай,
Ғашықтық дерті қылды зіл.
Өзімді айтып білдірдім,
Не қыласың енді өзің біл.
Ғашықтықтан өртеніп,
Қашанғы күйіп жанамын?
Кейбірде аңсап сағынып,
Ойласам естен танамын.
Ойдағы болып налуым,
Қай уақытта мейірім қанамын.
Ұйқтасам ойдан шықпайсың,

Әкімі жүр ұрыны тыямын деп,
Тіл алмаса, желкесін қыямын деп.
Би мен болыс басының пайдасында,
Парасын ап дүниені жсыямын деп.
Ұрыларға билер жүр «бере гөр» деп,
«Тез мал тауып, даладан келе гөр» деп.
«Бие сойып, ауызды майға толтыр,
Мал иесін біздерге қоя бер» деп.
Болмағанға болыстың почтасы жүр,
Шаршатпаққа жол-жолда тоспасы жүр.
Ұрлық қылған жігіттер тау түлкісі,
Болыспенен мал беріп достасып жүр...

Майлының осы өлеңі мен Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деген шығармасының сарындастығы да қайран қалдырады...

...Бай алады, кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегіңді әперем деп.
Жарлы алады қызметпен өткерем деп,
Елубасы шар салып, леп берем деп.
Жалаң қая, жат мінез жау алады,
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп... [30-54]

Болыс сайлауы кезінде қазақ елінің әбігерге түсіп, ысырап, шығынға батып, зәбір-жапа көретіні, ел арасында үздіксіз талас-тартыс туатыны ақын Мәделі Жүсіпқожаұлының (1816-1888) өлеңінде де айқын көрінеді. Ақын осындай сайлау кезінде қазақ қауымының ру-руға, атаға бөлініп, мансап үшін малын сатып, тынымсыз әлекке түсетінін, мұндай жағдайда өз басы ардақты болса да, қаумалаған тілектестері жоқ адамның болыстыққа қолы жетпейтінін айтады. «Бір жан жоқ болыстыққа талас емес» – деген шығармасында ол осындай халді өткір әшкерлейді:

Бастан қайғы кетпейді бұлт жайланып,
Сақау озды шешеннен тіл байланып.
Тұлпардан есек озып, бәйге алып тұр,
Бұл күнде заман кеткен теріс айналып.
Оман аққан дарияның құруы жоқ,
Әділ төре билігін бұруы жоқ

арасындағы қайшылықты, өршілікті күшейтіп, адамдардың бір-біріне деген бауырмалдығын жойып, мансапқорлыққа, пайдакүнемдікке жетелейтін, бір сөзбен айтқанда халықтың ынтымағын күшейтуге емес, әлсірететін бір тәсіл болған.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір кешкен көптеген қазақ ақындарының өлеңінде осы болыс сайлауының елге әкелген кесірі жөнінде көп айтылған.

Ел ішін соншалық дүрліктіріп, ағайын-туғанды бір-бірімен қырбай етіп, мол-дүниенің ысырабына қарамай шығындап, болыстық тізгінге жеткендер мансапқа иеленген соң жұртшылық мүддесін ұмытып, қара басының ғана қамын ойлайтындығын, пайда үшін ар-ұят, парыз дегендерді ұмыт кететінін көп ақындар әшкере еткен. Ұлы Абай өлеңдерінде бұл жағдай мейлінше кең де, терең де суреттелген. Оның «*Болыс болдым, мінеки*» деген шығармасында болыстық сайлау науқанының қыры мен сыры жан-жақты көрсетілген:

*Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қоң, атта май
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе дағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап –*

деп басталатын өлең тұтас бір романдық жүк көтеріп тұрған жамағатшылыққа бұрыннан мәлім. 1889 жылы «Дала уалаяты» газетінде жарияланған осы өлең қазақ еліне неғұрлым кеңірек таныс болған деп тұжырымдауға негіз бар. Өйткені, осы өлеңде бүге-тігісіне дейін сипат алған болыс сайлау науқанының жалпы бағыты мен ерекшелігі басқа да қазақ ақындарына әсер еткенін байқауға болады. Мәселен, Оңтүстік Қазақстанның аса көрнекті ақыны Майлықожааның «Ескі мырза, манаптар, бегі, салы» деген өлеңінде болыс сайлау кезіндегі тартыс, таластың сипаттамасы Абай шығармасымен үндес келеді. Болыс болып сайлану үшін әкімдер неше алуан қулық-айлаға баратынын Майлықожа білгір баяндайды, құбылыстар, іс-әрекетінің сыртқы көрінісін ғана емес, шытырман астарларын да айқын ашады.

*Ояу болсам көңілде
Өзім қайда жүрсем де,
Көңілім сенің жөніңде.
Армансыз еркін жолығып,
Тарқар ма шерім менің де?
Көзімнен ғайып болсаң да,
Көңілде тұрсың көлбектеп.
Көз алдымнан кетпейді
Суретің дәйім елбектеп.
Қылығың еске түскенде.
Ашылар көңілім сергектеп.
Сағынғанмен жетуге,
Арада адыр, дөңбек көп.
Ұшқан құстай болар ем,
Сіз жаққа жүрсем бір-бірлеп.
Жүруге әлім келмесе,
Жетер едім еңбектеп. [10-18]*

Бұл өлеңнің кейбір жолдарынан әйгілі орыс ақыны Александр Сергеевич Пушкиннің (1799-1837) Анна Кернге арнаған: «*Я помню чудное мгновенье*» – деген өлеңінің сарынын байқағандаймыз. Мысалы Пушкиннің:

*«Я помню чудное мгновение:
Передо мной явилась ты,
Как мимолётное видение,
Как гений чистой красоты» –*

деген өлең жолдары қаратаулық Мұсабек Байзақұлының «*Сүйгенімді сағындым*» өлеңінде :

*«...Көзімнен ғайып болсаң да,
Көңілде тұрсың көлбектеп.
Көз алдымнан кетпейді
Суретің дәйім елбектеп» –*

деп түрленгендей болады.

Қалай болған күнде де, Молда Мұса орыс әдебиетінің белгілі қайраткерлерінің шығармаларымен жақсы таныс болғанға ұқсайды. Ол өзінің өлеңдерінде орыс тілін үйренуді насихат етіп отырғаны белгілі. Мұны ақынның өзі де куәлендіреді. Біз ілгеріде сөз еткен, Молда Мұса айтқан:

*«Шекспир, Бальзак, Гете, Пушкиніңпен
Кеммін деп жүргенім жоқ ешкіміңнен...» –*

деген екі жолдық бәйіт өлеңі, сонымен қатар, Күлшан Қасымбекқызының естелігіне жүгінер болсақ, Шоқтаста өткізген балалық шағында Молда Мұса аталарының айтқан ертегілерінің қатарында Пушкиннің «Алтын балық» туралы ертегісі болғандығы осы түйінді мәселеге саңлау түсіре алады.

Мұсабек Байзақұлының сын-сықақ өлеңдері өз алдына бір шоғыр. Оларда қоғам мен адам өміріндегі әділетсіздіктер, жағымсыз мінез-құлықтар, мысқыл, кекесін түрінде өткір сынға алынады. Молда Мұсаның бұл тақырыптағы өлеңдері («Қосай тілмәшқа», «Құс болсаң», «Адам түгіл алдайды періштені», «Молда Тоқбай», «Әжеке, берген атың дөнен болды» т.б.) ел аузында сақталып келуінің өзі бұларда өмірдің көлеңкелі көріністерінің әшкереленуіне байланысты. Мәселен, кей адамдардың ісі мен сөзінің кереғар келетін пәтуасыздығын ақын «Абылай болысқа» деген өлеңінде өшпестей етіп таңбалайды.

*Жалған емес сөзімнің келіскені,
Адам түгіл алдайды періштені.
Оқыранып тұрса да үйір тартып,
Ойланады сырт берсе тебіскелі –*

деген өлең Мұсабектің сатиралық қарымын айқын көрсетеді.

Мұсабек Байзақұлының ақындық мұрасы қомақты. Оның түрлі жанрлар мен жанрлық түрлерде қалдырған шығармаларының көлемі 14 000 жолдан асады.

Өмір материалының ыңғайына дәуір талаптарына орай, көңіл-күйінің ағынына лайық ол туындылардың жасалу жолдары да әр басқа. Тіршілік иірімдерін бірыңғай ақ не қара деп бағалауға болмайтыны секілді өлеңдердің де келбеті, көлемі, сурет бояулары алуан түрлі болуы табиғи.

Молда Мұса мұрасының түрлі жанрларда жасалуы бір жағынан алғанда өмірлік әсерлерінің молдығынан туса, белгілі бір мазмұнға сәйкес түр (форма) іздеу ақын әдебиет дәстүрлерінен алған тағлымына байланысты.

Шығыс әдебиетінде сақилықты (қолы ашық мырзалықты мадақтайтын *Сақинама* деген жанр да болған. Молда Мұса жаратындыларында осы сақинаманың кейбір көріністері жоқ емес.

Қалай болған күнде де ақын қазақ әдебиетінің ғана емес, Европа, орыс әдебиетінің де тәжірибесінен тиісті тағлым алып, туған елінің көркемдік мәдениетін көтеру, оның мазмұны мен түрін байыту жолында жемісті еңбек еткені кәміл.

*Айыл, құйысқан, тартпаның керегі жоқ,
Тарпаңды тырп еткізбей мінетұғын [10-12] –*

дейді ол. Заманның, қоғамдық қайшылықтарын, мал-мүлік теңсіздіктерін бұдан артық бейнелеу қиын. Байлық бар уақытта өзінің салмағын, орнын жоғалтпайды, тіпті, адам дүниеден өткенде де мал керек деген ұғым осы өлеңде көрініс береді:

*Мал жеткізер қолыңды асылғанда,
Зер ілгері көркің мен жасыңнан да.
Зекет беріп қайырлы болған жандар
Тез өтеді ысыраттан, жасылдан да.*

*Дәулет, бақ малды болсаң қонар басқа,
Жарымас жарлы болсаң аузың асқа.
Көбейіп ұлы-қызың кедей болсаң,
Тезірек ақ кіреді сақал-шашқа. [10-28]*

Өткен заманның шындығы, қоғамдық қатынастар, тартыс, күрес суреттері өлеңде аз емес. Әлеуметтік теңсіздіктерді Молда Мұса секілді әрі шешен, әрі терең айта білген суреткер сирек. Аса күрделі бұл мәселе ақынның тағы бірсыпыра шығармасында суреттеледі. Мәселенің мәні ақынның өз дәуіріндегі ең мәнді, адам тағдырын шешетін мәселелерді екшеп алып, солардың диалектикасын, ішкі сырын көрсете білуінде.

Мұсабек Байзақұлы ер жетіп, есейген кезіндегі үлкен бір даулы, шулы құбылыс – болыс сайлауы болатын. Патша үкіметі Қазақстанды толық қарауына алып игеріп болғаннан кейін елді билеудің жаңа тәсілін іздестіре бастаған еді. Мәселен, 1822 жылы қазақ жерінде хандықты жойып, оның орнына аға сұлтандық жүйені кіргізгені мәлім. Мұның түпкі мақсаты ежелден қазақ халқына беделді болып келген хандықты, «хан» әулетінің беделін әлсіретіп, күшін жою болған. 1822 жылы Орта жүзде, 1824 жылы Кіші жүзде хандық жүйені жою туралы патшалықтың әмір-пәрмені осындай мақсатты көздеген.

Алпысыншы жылдарда Қазақстан жері толығымен Ресей қарауына өткен кезде, ілгеріде атап өткеніміздей, патша үкіметі енді бұл елге бүкіл Ресейлік билеушілік әкімшілік жүйесін енгізуді көздеген. Патшалықтың ел билеуді жаңа тәртіпке көшіру туралы пәрмені осындай жағдайдан туған. Ендігі жерде қазақ даласын аға сұлтандар емес, болыс, билер басқаратын тәртіп орныққан. Болыс сайлауы деген халық арасында талас-тартысты олардың

қажеті бар сұрауларға жауап іздейді. Мысалы: «Қайраты бұл дүниенің мал менен пұл» – деген өлеңнен де көп жағдайға көзіміз жетеді. Осы бір өлеңнің өзінде дәуірдің мол шындығы аса тартымды, әрі ақиқат елестейді:

*Қайраты бұл дүниенің мал мен пұл,
Патшадай малды кісі, кедейлер құл.
Сұңқардай құрағытқан бауын түтіп,
Дәулетсіз қор болды зой қайратты ұл [10-12] –*

деген жолдарда өте мол ұғымдар, зор шындық сыйып кеткен. Бұл арада әлеуметтік, таптық теңсіздіктің жігі соншалықты айқын көрсетілген. Осы ойларды жалғастыра келіп, ақын:

*Мал керек қараға да, төреге де,
Малсызды «опат» дейді кенегеде.
«Опат» деп ойласаңдар өлгенді айтар,
Қор болды кедей сорлы мұнша неге? [10-12] –*

деп ойын ұластырады:

*Түзетіп бай салады ақтан сарай,
Кепені кедей қылар басқа пана-ай.
Ұстыны екі әлемнің ақтық құлы,
Мұхамет Қадишаға тұрған малай!*

*Суытып жсалды ат керек жарысқалы,
Әр іске дүние керек алысқалы.
Қайран ер, жоқшылығын арман қыпты,
Алланың Әлішері арыстаны.*

Көптеген ақындар күнделікті өмірдің көріністерін мұншалықты терең айта алмаған. Молда Мұса өмір сүрген дәуір бұрынғы ескі Қоқан билігінің заманы өтіп, Қазақстанның Ресей қарауына өткен тұсы болатын. Көптеген салт-сана, ұғым өзгерген еді. Ертеде атақты байлар, датқалар, әулетті тұқымдар өзінің даңқымен де сыйлы болып жүрген болса, ендігі жерде барлық істің тетігі байлыққа тәуелді болатын. Міне, осы жағдайды ақын тамаша, классикалық тұжырымдылықпен суреттейді, уақыттың тынысын, заманның ағысын барынша білгір саралап түсінгендікті көрсетеді. Тағы бір жерде ойларын тереңдетіп түсіп, Молда Мұса ақша капиталының құдіреті күшке айналғанын тұжырымдап суреттейді:

*Пұл – қаршыға қырымнан ілетұғын,
Тасқа салсаң таспадай тілетұғын.*

II ТАРАУ

ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒАРМА

2.1 «Өлеңім өзен сырдың ағысындай»

Ақын шайыр Мұсабек Байзақұлы мұрасының ең нәрлі де мәнді сыры мен сипаты оның өлеңдерінен көрінеді. Ол өлеңдер тақырыптық жағынан алғанда алуан турлі. Солардың әрқайсысында ақын өмір сүрген заманның іргелі мәселелері көтерілгені. Егер ол шығармаларды тақырыптық жүйемен топтасак, бірнеше ірі салалар екшеліп шығады. Дәуірінің ең көкейкесті, өзекті сұраулары, таптық-әлеуметтік қайшылықтар, теңсіздіктер, елдің иығына түскен ауыртпалықтардың шыншыл, батыл көрсетілуі – ол өлеңдерге салдарлы мазмұн дарытады. Өмірдің мәні, пәни мен бақи жөніндегі толғаныстарда терең философиялық ойлар қорытылған. Елдің бірлігі, ынтымағы мәселесі де ақынның ұдайы көңіл бөлген тақырыптарының бірі. Халықтың өркениет жолынан шеттеп қалмауының қажетті шарты – оқу, білімге жетілу жөнінде ақын көп асыл сөздер қалдырған. Ақындық өнердің парызы жайында да ой толғамдар айтылып отырады. Қоғамдағы жақсылық атаулыны үлгі етіп көрсетуден бастап, өмірдің көлеңкелі жақтарын кейде төтелей таңбалап, тағы бірде сын отымен қарып отырушылығы ақынның көз тігіп, көңіл бөлген жайларының көкжиегі кең екенін аңғартады.

XIX ғасырдың басынан Қазақстанның оңтүстік бөлегін, атап айтқанда Сыр бойын, Оңтүстік Қазақстанды, Жетісуды Қоқан хандығы билеп-төстегені мәлім. Осы кезде еңбекші халық ауыр зорлықтар мен озбырлықтарды бастан кешірген. Бұл жөнінде қазақ совет энциклопедиясында былай делінген: «Қоқан хандығының қол астына уақытша қараған Оңтүстік Қазақстанның еңбекші бұқарасы феодалдық қатал езгіге ұшырады. Қоқан бектері бұл жерде тонау, зорлау-зомбылық саясатын жүргізді Шектен тыс алым-салық төлеуден, міндетті жұмыс атқарудан бас тартқан қазақ ауылдары айуандықпен ойрандалып, адамдары Қоқанға айдалды, құл есебінде сатылды. Осындай езгі мен қорлауға төзе алмаған, Шу өзені бойын, Әулиеата, Шымкент, Түркістан, Арыс, Мерке, Сайрам, Шолаққорған, Жаңақорған маңын жайлаған қазақтар Қоқан феодалдарына қарсы күреске шықты. 1858 жылдың май

айында көтерісшілер Созақ, Мерке, Шолаққорғанды басып алып, Жаңақорған мен Түркістанды қоршады. Қазақ феодалдары көтерілістің одан әрі өрлеуінен қорқып, Қоқан бектерімен келісімге келді. Осындай опасыздық нәтижесінде көтеріліс каталдықпен басып жаншылды...»

Халықтың сол заманда бастан өткерген оқиғалары бірталай ақынның туындыларында айқын бейнеленген. Мұны Мәделі, Мұсабек т.б. ақындар шығармаларынан көреміз. Мәселен, Мәделі Қоқандық әкімдердің жүгенсіздіктерін, оған қарсы халық наразылығын, елдің кекке булығып күреске шыққанын нақтылы суреттейді. Ол өзінің өлеңдерінде асқан зорлыққа шыдай алмай, қазақ батырлары Мұсабектің, Рысқұлбектің, Байбақтың Қоқан әкімі Мырзабиді зекетшілерімен қоса қырып салғанын шежірелеп қалдырған.

*Қарағашты Тәшкеннен,
Мырзаби деген бек шықты.
Екі иінін жеп шықты,
Қатын менен қызыңнан
Зекет бергін деп шықты...
Оның қылған ісіне
Ел денесі түршікті,
Желкеге шашын түйгізіп,
Еркекше киім кигізді
Жасырып қыз бен әйелін
Көшпелі берек жұрт шықты.
Көптің бетін қайырып,
Ақ білек, ару қыздарды
Ата-анадан айырып
Көзінен жасын ыршытты.
Қанадан асып кеткен соң,
Зұлымдығы өткен соң
Ел намысын қорғайтын
Қазақтан да ұл шықты... [29-12]*

Бұл шығарманың берер мағлұматы мол. Мұнда халық кегі, ар намысы үшін атқа қонған ерлердің зорлықшыл Мырзабиді өлтіргені баяндалған. Осы оқиғаның бел ортасында Мәделінің өзі де болғанын мына сөздер анық дәлелдейді:

*Бектеріңнің қорлаған
Қорлығына шыдамай,
Көшті елім жапа-тармағай.*

*Адамға тән ар ұят
Бектеріңде қалмады-ай!
Атадан қалған жол ма еді
Қу нәпсіге құл болып,
Қайуандай тоят алмақ-ай?
Біз білмейтін болмаса
Шаригатқа бар ма жол
Қыздан зекет алмақ-ай?
Айт десең айтып берейін,
Ал шындықты сөйлеуден
Тіл мен жағым талмағай!
Жазықсыз елді жазғырма,
Айыптың тұр алдында
Мырзабиді өлтірген
Басын кесіп алмадай,
Кешсең кеш, кессең міне бас
Шаригат жолын сара дер
Даңғыл тартқан сарнап-ай
Жарлы менен байға да-ай,
Қара менен ханға да-ай!.. [29-13]*

Мұсабек ақын шығармаларында да бұл тақырып сырт қалмаған. Ол «Жаңаның жақтырып тұр түрін кісі» деген өлеңінде Түркістан төңірегіндегі қоңырат руларының қоқандықтарға қарсы бірлесе күрескен кездерін еске түсіреді. («Демінен қырып салып түсіргенбіз, баяғы қоқандықпен қас болғанда»). Қоқан билеушілігі дәуірінің сипаты ақынның мына бір өлеңінде шебер бейнеленген:

*Бұрынғы сұрап тұрған Қоқан еді,
Бектері алтын жаға оңалы еді,
Бауыздап өзін-өзі қойдай сойып,
Өзгемен ұрыспаққа қопал еді.*

Бұл келтірген мысалдар қазақ халқының Қоқан хандығына кіріптар болған кездің шындығын елестетеді.

Сол шығармалардың көтерген мәселелері мен көрсеткен шындықтары туралы айтар болсақ, тарихтың тасасында қалған көптеген шындықтарға көзіміз жетеді. Ең алдымен ақын өз заманының әлеуметтік, қоғамдық мәселелерін, мұқтаждық қажеттіктерін көре де, көтере де білгендігі байқалады. Мұсабек ақын өмірдің күрделі шындығын көтереді, мәнді, зәру, жалпы халыққа